

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİM DALI

MEYBUDÎ VE KEŞFU'L-ESRÂR ADLI TEFSİRİNDE
TASAVVUFÎ KÜLTÜR
(DOKTORA TEZİ)

987.69

~~987.69~~

Danışman:
Prof. Dr. İbrahim DÜZEN

Hazırlayan:
Abdulvahap YILDIZ

TC YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Şanlıurfa 2000

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MEYBUDİ VE KEŞFU-ESRÂR ADLI TEFSİRİNDE
TASAVVUFİ KÜLTÜR

HAZIRLAYAN
Abdolvahap YILDIZ

DOKTORA
Tasavvuf Tarihi

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM VE İLKÖĞRETİM
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Bu tez 13.11.2000 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği ile kabul edilmiştir.

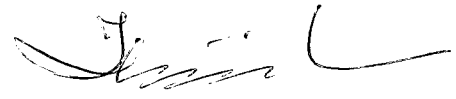

Danışman
Prof. Dr. İbrahim DÜZEN

Üye
Prof. Dr. Mustafa TAHRALI

13.11.2000

Üye
Prof. Dr. H. Kamil YILMAZ

Doç. Dr. Zühal KARA
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ : MEYBUDÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BAKIŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

MEYBUDÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. HAYATI.....	8
II. ŞAHSİYETİ.....	9
A. İlmî Şahsiyeti.....	10
B. Edebî Şahsiyeti.....	12
C. Tasavvufî Şahsiyeti.....	15
III. ESERLERİ.....	19
A. Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr.....	20
1. Kaynaklar.....	24
2. İşari Tefsirdeki Yeri.....	29
3. Tesirleri.....	30
4. Meybudî'nin Tefsirindeki metodu.....	33
a. Ayetlerle İstidlâl.....	34
b. Konuların Hadislerle Desteklenmesi.....	35
c. Şiirlerle İstihâd.....	37
d. Menkıbeler.....	40
e. Tarihi Hadiseler.....	42
f. İsrailiyât.....	43
g. Huruf-ı Mukattaa.....	44
h. Diğer Çeşitli Teviller.....	50
A. Diğer Eserleri.....	51

İKİNCİ BÖLÜM
KEŞFU'L-ESRÂR'DA İNSAN

I. İNSANIN MADDÎ YAPISI.....	54
II. İNSANIN MANEVÎ YAPISI.....	59
A. Nefis.....	60
1. Nefs-i Emmâre.....	63
2. Nefs-i Mekkâre.....	65
3. Nefs-i Sahnâre.....	66
4. Nefs-i Mutmainne.....	67
B. Akıl.....	67
C. Kalp.....	71
1. Kalp Körlüğü ve Kalb-ı Selim.....	74
a. Kalp Körlüğü.....	74
b. Kalb-ı Selim.....	77
2. Kalbin Dereceleri.....	78
a. Sadr.....	78
b. Kalp.....	79
c. Fuâd.....	80
d. Lub (Şeğaf).....	81
e. Sır.....	81
D. Ruh.....	82
III. İNSAN KÂİNAT BENZERLİĞİ.....	87
IV. DÜNYA HAYATI.....	89
V. AHİRET HAYATI.....	95
A. Ölüm ve Vuslât.....	96
B. Cennet ve Cehennem.....	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEŞFU'L-ESRÂR'DA USÛL-İ AŞERE VE DİĞER TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

I. USÛL- İ ŞERE

A. Tevbe.....	108
B. Zühd.....	111
C. Tevekkül.....	113
D. Kanaat.....	117
E. Uzlet.....	118
F. Zikir.....	120
G. Hakk'a Tamamıyla Teveccüh.....	122
H. Sabır.....	124
I. Murâkabe.....	126
J. Rızâ.....	128

II. DİĞER TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

A. Takvâ.....	130
B. Verâ.....	134
C. Havf ve Recâ.....	136
D. Şükür.....	140
E. Ubudiyet ve Duâ.....	142
F. İhlâs.....	146
G. Hayâ ve Edeb.....	149
H. Cömertlik.....	151
I. Acz ve Fakr.....	153
J. Kabz ve Bast.....	157
K. Heybet ve Üns.....	158
L. Sahv ve Sekr.....	160
M. Aşk Muhabbet ve Dostluk.....	162
N. Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Ma'rifet.....	168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KEŞFU'L-ESRÂR'DA ULUHİYET VE SEYR U SÛLÛK

I. ULUHİYET

A. Tevhid.....	173
B. Allah'ın İsim ve Sıfatları.....	280
C. Fenâ ve Bekâ.....	184
D. Cem' ve Fark.....	190
E. Vahdet-i Vücut.....	191
F. Rü'yetullah.....	193

II. SEYR U SÛLÛK VE KAVRAMLARI

A. Seyr u sülûk.....	197
B. Bey'at.....	201
C. Sohbet.....	203
D. Sâlik.....	205
E. Mürid – Murâd.....	207
F. Şeyh – Mürşid.....	211
G. Ârif.....	213
H. Veli.....	217
I. Şehid.....	223
J. Sıddîk.....	224

SONUÇ

BİBLİYOGRAFYA

Ö N S Ö Z

İslâm'da ilk gelişen akımlardan biri de tasavvuf cereyanıdır. Tasavvufun ana kaynağının Kitap ve sünnet olduğu konusunda şüphe yoktur. Tezimize konu olan Meybudî ve on ciltlik Farsça "*Keşfu'l-Esrâr*" adlı sünnî tasavvufî tefsirin müellifi Raşidu'd-dîn Ebu'l-Fadl el-Meybudî hicri beşinci asrın sonlarında altıncı asrın başlarında İran'ın Fars bölgesinde yaşamış ve o dönemde üne kavuşmuş ünlü bir müfessir, muhaddis ve mutasavvıftır. Meybudî'nin On ciltlik farsça tasavvufî tefsiri şimdiye kadar tasavvufî-işârî açıdan ele alınmamıştır. Biz eseri bu yönüyle incelemeye çalıştık.

Meybudî'nin çalışmamıza konu olan tam künyesiyle *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr'ın*, Hâce Abdullah Ensarî Herevî'nin eserini temel aldığı söylemesi, tefsirin Herevî'ye mal edilmesine sebep olmuştur. Ensarî'nin tefsiri mustakil olarak ele geçmemiştir. Ancak Meybudî, bu eserinde her âyette Ensarî'nin tefsirine yer vermiştir. Eser ile ilgili olarak, Muhammed Emin Reyahî'nin *Beguşâ-yı Râz-ı Aşk Guzide-i Keşfu'l-Esrâr-i Meybudî*, Muhammed Mehdî Ruknî'nin *Letâif-i ez Kur'ân-ı Kerîm ber Guzide-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Rıza Enzabî Nejâd'ın *Guzide-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* ve Muhammed Cevâd Şeriat'ın *Guzide-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr* adlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Muhammed Mehdî Ruknî'nin eseri *Keşfu'l-Esrâr*'ı bilhassa dil ve edebiyat yönünü incelemesiyle önemlidir. Diğer eserler *Keşfu'l-Esrâr'dan* yapılan alıntılarla bir çeşit tasnif çalışmalarıdır.

Tezimizi hazırlarken eseri bütünü ile elden geçirdik tasavvufî unsurları tespit ettik. Bununla beraber, konumuzla doğrudan veya dolaylı şekilde ilgili mevzularda başka kaynaklardan imkanlar ölçüsünde faydalanmaya çalıştık. Ele alınan konularla alâkalı tanınmış mutasavvıf ve işârî tefsircilerin görüşlerini tespit etmeye çaba gösterdik. Sonra Meybudî'nin konuyu nasıl ve hangi ayetlerde ele aldığını izah etmeye çalıştık. Böylece genel bir kıyaslamamızın yanı sıra, varsa farklı düşünceleri ortaya koyma yoluna gittik.

Tezimiz bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısaca müellifin yaşadığı döneme ayrılmıştır. Birinci bölümde, Meybudî'nin hayatı, şahsiyeti, fikirleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da insanın manevî yapısını oluşturan nefis, akıl, kalb, ruh ve sır gibi konularda bilgi verdik. Üçüncü bölümde, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da usul-i aşere ve diğer tasavvufî ıstılahları inceledik. Dördüncü bölümde, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da, uluhiyet ve seyr u sülûk kavramları üzerinde durduk. Son olarak netice ve kaynaklara yer verildi.

Böyle bir araştırmayı seçmemde yardımcı olan ve çalışmam boyunca her konuda görüş ve yardımlarıyla bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. İbrahim DÜZEN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Abdulvahap YILDIZ

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: ibn, bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluhu
ç.	: Çeviren
H.	: Hicri
Hız.	: Hazret
İ.A.	: İslâm Ansiklopedis
Krş.	: Karşılaştırmız.
M.	: Milâdi
md.	: Maddesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü
ra	: Radiyallahu anh
s	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi vesellem
sy.	: Sayı
ş.y.	: Şehir yok
trc.	: Türkçe tercümesi
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve devamı
vrk.	: Var

GİRİŞ

MEYBUDÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BAKIŞ

Ebu'l-Fadl Raşîdu'd-dîn el- Meybudî'nin memleketi olan Meybud, İran'ın Yezd şehrine bağlı küçük bir kasabadır.¹ Yezd şehri, Moğol istilasından önce İran'ın Fars eyaletinin İstihar bölgesine bağlı idi. Moğol istilasından sonra Yezd şehri İran'ın Cibâl eyaletine bağlandı.²

Yezd şehri, İran'nın Fars ile Irak-ı Âcem ve Kirmân bölgelerinin sınırları arasında kalan tarihi bir şehirdir. Hindistan, Buhara ve İran arasında büyük bir Pazar ve önemli bir ticaret merkezidir. 54 25' doğu boylâmı ve 31 4' 30' kuzey enlemi üzerinde bulunmaktadır. Denizden yüksekliği ise 1222 m.dir.³ İsfahân'nın 329 km. güney doğusunda, Şiraz'ın 290 km. kuzey doğusunda, Kirmân'ın 325 km. kuzey batısında yer almaktadır.⁴ Yezd'in iklimi ılımandır. Ancak, büyük çöle yakın olmasından dolayı bilhassa yazları sıcak havanın etkisine girmektedir. Yağışları az olmasına karşılık etraftaki tepelerden getirilen sularla ihtiyacı karşılanmaktadır. Yezd'in Selçuklulardan önceki ismi *Kaşa*'dır. Büyük Selçuklu hükümdarları, Yezd şehrine *Dâru'l-İbâda* adını vermişlerdir.⁵ *Kaşa* şehri surlarla çevrili idi. Şehrin Bâb-ı İzâd ve Bâb-ı Mescid adında iki kapısı bulunmaktaydı. Başlıca ziraî mahsulleri pamuk, hububat ve meyvedir. Meybudî'nin memleketi olan Meybud'un narları⁶ Yezd'in ipeği meşhurdur. Yezd'de dokunan ipeklî ve pamuklu kumaşlar ve elbiseler hemen, hemen her bölgeye gönderildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Timurlulardan Şahruh'un Kâbe'ye gönderdiği örtü Yezd şehrinde dokunduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. Yezd'de aynı zamanda bol miktarda şeker kamışı üretildiğinden şehirde çok sayıda şeker üreten imâlâthanelere rastlanılmaktaydı.⁷

1. Dihhudâ. Ali Ekber, *Lugatnâme*, Tahran, 1346, XXXXVI, 258.

2. Hamdullah, Mustavfî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, Tahran, 1336 s. 51, 60, 83; Yakut-ı Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, ts., V, 122.

3. Erdoğan Merçil, "*Yezd*" *İ.A.*, İstanbul, 1986, XIII, 403.

4. Şemseddin Samî, *Kamusu'l-Âlâm*, İstanbul, 1308, VI, 4795-4796.

5. Ca'ferî, Ca'fer b. Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Yezd*, Tahran, 1338, s. 19.

6. Yakut-i Hamevî, a.g.e., V, 435.

7. İ. Aka, "*XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler*" *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. X-XI, İstanbul, 1981 s. 115-118.

Meybudî H. V/M. XII. Asırda Selçuklular döneminde Fars bölgesinde yaşamıştır. Bundan dolayı kısaca kendi döneminin siyasi tarihine de değinmek istiyoruz. Fars eyaletinde Farslar ve Arapların yanında Türkler de yaşamaktaydı. Sasaniler döneminde Hz. Ömer, Fars eyaletini fethetme girişiminde bulunduysa da başarılı olamadı. Fars eyaletinin tamamı 19/640 veya 30/650 senesinde Hz. Osman döneminde fethedildi.⁸

Yezd şehri ise halife Osman döneminde, Basra valisi olarak tayin edilen Abdullah b. 'Amr tarafından 31/651 veya 32/652 senesinde İslâm topraklarına katıldı.⁹ Bu sırada Yezd halkı Zerdüş dinine mensuptu. Hz. Osman devrinde şehrin idaresi Ömer b. Muğire'ye verildi. Hz. Ali halife olunca Fars eyaletine Sâlim b. Ziyâd'ı vali tayin etti. Emevîler döneminde ise Yezd şehrinin son valisi Ebû'l-'Alâ Tavkî'dir. Emevîlerden sonra şehir sırasıyla Abbasiler, Safariler, Samaniler ve Buveyhîlerin hakimiyetine girdi. Şehrin 425/1046 yılında Tuğrul Bey zamanında Selçuklulara bağlandığı kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁰

419/1040 senesinden sonra hızla gelişip büyüyen Selçuklu devleti kısa sürede Türkistan, Harizm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'da yaklaşık üç yüz sene hüküm sürdüğü bilinmektedir. Selçuklu devletinin sultanı Tuğrul Bey 447/1055 yılında Bağdat'a girmesiyle Fars'ta 120 küsür sene hükümranlık süren Buveyhîler (932- 1055) devleti son bulmuş oldu. Böylece Abbasi halifeliği de, Buveyh oğullarının baskı ve tehdidinden kurtarılmıştır.¹¹

Tuğrul Bey 455/1063 senesinde vefat edince, yerine Alparslan , Selçuklu tahtına geçti. Başta Malazgirt muharebesi olmak üzere büyük başarılar elde eden Alparslan, Şii ve Batinîlerin ortaya çıkardığı tehlikeleri de fark ederek gerekli tedbirleri almaktan geri kalmadı.¹² 464/1072 yılında Mâverâünnehr'e düzenlediği sefer sırasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlenerek 45 yaşında şehit edildi.¹³ Alparslan *Keşfu'l-Esrâr*'da' şu şiirle övülmektedir:

8 . Ş. Samî, a.g.e, V, 3326.

9 . İbnü'l-Esir, *el-Kamûl fi't-Tarih*, Beyrut, 1399, III, 119

10. Erdoğan Merçil, a.g.md, XIII, 404

11. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1992, s. 25-26; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1992, VII, 110-112.

12. Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1993, s. 192-193.

13. İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 40.

سر البارسلان دیدی ز رفعت رفته بر کردون
به مرو آتا کنون در گیل تن الب اوسلان بینی

*Alparslan'ın dünyada başının en yüksek dereceye çıktığını gördüm
Şimdi ise Merv'de Alparslan'ın vücudunun toprakta olduğunu görürsün.*¹⁴

Alparslan'ın Yerine oğlu Melikşâh geçti. Melikşâh imparatorluk merkezini İsfehân'a nakletti. Selçuklu devletinin, Melikşâh ve veziri Nizamülmülk'ün gayreti ile içtimaî, ilmî ve manevî alanda en yüksek seviyeye ulaştığı, kaynaklarda belirtilmektedir. Nizamülmülk'ün öldürülmesi (485/1092) ve Melikşâh'ın zehirlenerek katledilmesiyle devlet ağır buhranlara sahne oldu.¹⁵

Selçuklu devletini tek elden idare etmek zorlaştı. Bunun üzerine eyaletlerin idareleri tayin edilen emirlerin eline bırakıldı. Bu eyaletlerin idarecileri, merkezden uzak olmaları ve devlet idaresindeki sultanların acizliği sebebiyle devlete karşı isyan girişiminde bulundular. Melikşâh'ın (485/1092) vefatından sonra, Selçuklu devleti Irak ve Horasan Selçukları (1092–1194), Kirmân Selçukları (1092–1187), Suriye Selçukları (1092–1117) ve Anadolu Selçukları (1092-1308) olmak üzere dört kısma ayrıldı. Halifeler iktidarlarını tesis etmek için Selçuklu sultanlarına karşı yaptıkları savaşlar, çıkardıkları isyanlar, ayrıca kıtlık ve hastalıkların da ortaya çıkması halkın telefine sebep olmuştur.¹⁶

Bu karışıklıklar sırasında Yezd Şehri 509/1115 yılında Kirman Selçuklularının himayesine girdi.¹⁷ Yezd'in bu karışık döneminde yaşayan Raşîdu'd-dîn el-Meybudî, on ciltlik *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı eserini kaleme almaktan geri kalmamıştır.¹⁸ Bilindiği gibi Selçuklu hükümdarları, sûfilere samimi bir ilgi göstermiş,

14. Meybudî, Ebu'l-Fadl Reşîdu'd-dîn, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Tahran, 1361, II, 377.

15. Osman Turan, a.g.e. s. 199.

16. Mehmet A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s.69; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.46

17. Erdoğan Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 97.

18. Meybudî, a.g.e., I. 1a. Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Sultan böl. no, 43. İstanbul. (Yazma nüsha)

fethettikleri bölgelerde onlar için tekkeler inşâ ederek vakıflar tahsis etmişlerdir.¹⁹

Görüldüğü gibi Meybudî'nin yaşadığı H. VI / M. XII. asır, İran'nın en karışık ve sıkıntılı dönemidir. Bu sıkıntılı dönem, tasavvufun geniş ölçüde yayılmasına sebep olmuş, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Fars bölgesinde de tekkeler dolup taşmıştır.²⁰ Zira siyasî sahadaki bunalım ve sıkıntı halkın çeşitli gruplara ayrılmasına sebep olmuş, bundan dolayı grupların bağınazlığa meyletmesi, halk arasında ümitsizliğin ve karamsarlığın yayılmasına, ruhların korku ve ıstırapla dolmasına sebep olmuş, bu itibarla neredeyse tasavvuftan başka başvuracak yerleri kalmamıştır. Bu siyasî ve dinî çekişmeler, sûfilerin kendi prensiplerini ve öğretilerini halk arasında yaymalarına zemin hazırlamıştır. Bilhassa sûfilerin mezhep mücadelelerinden uzak durmaları, halkın ve devlet adamlarının sûfilere gösterdikleri saygı tasavvufun yayılmasına sebep olan amillerdendir. Bu dönemde bir çok büyük sûfinin yetiştiği bilinmektedir.²¹

V/XI. asrın ikinci yarısı ile VI/XII. asrın sonları arasındaki dönem İran tasavvufunun en parlak dönemlerinden biri olarak görülmektedir. Meşhur mutasavvıflardan Ebû Ali Dekkâk (ö.405/1014), Sülemî (ö.325-412/936-1021), Ebû Hasan Harkânî (ö.425/1033), Ebû Saîd Ebû'l-Hayr (ö.440/1048), Ebû'l-Kasım Curcânî (ö.450/1058), Şeyh Ebû'l-Kasım Abdulkerim Kuşeyrî (ö.465/1072), Ali b. Osman Hucvirî (ö.470/1077) Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed Gazalî (ö.505/1111), bu dönemde yaşamışlardır. Bu mutasavvıfların pek çok mürit yetiştirdikleri de tasavvuf kaynaklarında belirtilmektedir.²² Horasan mutasavvıflarının meşhurlarından ve tasavvuf tarihinde büyük bir dereceye sahip, aynı zamanda, Meybudî'nin en fazla etkisinden kaldığı bir rivayete göre hocası, Hâce Abdullah Ensârî Herevî (396-481/1006-1089) de bu dönemde yaşamıştır. Herevî, *Keşfu'l-Esrar*'da *Hâce Abdullah Ensârî, Pîr-i Tarikat, Âlim-i Tarikat, Pîr-i Sûfiyân, Pîr-i Herât, Pişva-yı Ehl-i Hakikât, Pîr-i Büzürg* gibi isim ve unvanlarla anılır.²³ Gazalî (ö.505/1111)'nin kardeşi Mecduddîn Ebû'l-Futuh Ahmed

19. Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994, s. 135.

20. A. Yaşar Ocak, "Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dinî, Tasavvufî Eğitime Genel Bakış" *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri* 23-25 Nisan 1981, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1981.

21. Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb*, İstanbul, 1996, s. 23. (Süleyman Uludağ Girişi)

22. Kasım Gânî, *Tarih-i Tasavvuf der İslâm*, Tahran, 1330, s. 475; Nazif Hoca, *Ruzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşf al-Esrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul, 1971, s. 415.

23. Meybudî, a.g.e., I. 28.36. 60. 626. 628. 652 vd.; Hâce Abdullah Ensârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'da geçen sözleri için bkz. Herevî, Hâce Abdullah Ensârî, *Suhanân-ı Pîr-i Herât*, Tahran, 1395, s. 77-188.

b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzali et-Tusî (ö.520/1126) bu dönemin meşhur mutasavvıflarından sayılmaktadır.²⁴

Sûfilerin makamlarına ve Sünnî tasavvufî esaslara dair H.IV/ M.X. asırda telif edilen, *Taarruf*, *Luma'* ve *Kutu'l-Kulüb* gibi meşhur eserlerden sonra, Kuşeyri, Arapça yazdığı *Risâle*, Hucvirî Farsça yazdığı *Keşfu'l-Mahcûb* V/XI. asrın ilk yarısında kaleme alınmıştır.²⁵ Kuşeyrî ve Hucvirî eserlerinde mu'tedil bir yol takip ederek, şeriat ve hakikâti birbirine rapt etmişlerdir.²⁶ Kuşeyrî, Hucvirî, İmâm Gazalî, Kardeşi Ahmed Gazalî,'nin muasırı olan Meybudî'nin de aynı yolu takip ettiği söylenebilir. Zira Meybudî de "Hakikât şeriatsız olmaz, şeriat da hakikâtsiz olmaz, şeriat vücudu tarikat kalbi, hakikât ruhu aydınlatır."der.²⁷ Kuşeyrî, Gazalî ve Hucvirî'nin tasavvufu bazı yanlışlıklardan arındırıp gerçek şekline sokmak için öncülük yapmışlardır. *Risâle*, *İhyau Ulumu'd-Dîn*, *Keşfu'l-Mahcûb* Yazıldığı dönemde sûfilerin bir kısmı sünnet ve şeriat dışına çıkarak bid'alarla amel ettikleri, tasavvufa yabancı bilgiler, Şîî ve batini inançlar soktukları bilinmektedir.²⁸ Bu sebeplerden olmalıdır ki, Meybudî, sünnete uymanın gereğine işaret ederek şöyle söylemektedir: "Resulullah'ın izinde git, sünnetine yapış ve ona teslim ol ; zira selâmet, sünnete uymak ve ona teslim olmaktadır. Teslim yolu tehlikesiz ve korkusuzdur. Teslim yolunda giden kul kendine kavuşur ve Allah Teâlâ'yı bulur. Din teslimiyettir. Cenâb-ı Hakk'ın razı olduğu iş teslimiyettir."²⁹

Keşfu'l-Mahcûb ve Kuşeyrî'nin *Risâle* 'sinden sonra, V/XI. asrın sonlarında Gazalî, tarafından kaleme alınan *İhyau Ulumu'd-Dîn* adlı eserde, Sünnî tasavvufun kabul edildiği görülür. Gazalî'ye göre, gerçek sûfiler Allah (c.c.) yolunda giden insanlardır.³⁰ Gazalî'(ö.505/1111) nin geliştirip sistematize ettiği ehl-i sünnet tasavvufu, Gazalî'den sonra müessese bazında faaliyet göstermeye başladı. Bu sebepten H. VI/M. XII. asır ve daha sonraki asırlar, tasavvufun tarikat şeklinde müesseseleştiği dönemler olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.³¹

24. Kasım Gâni, a.g.e., s. 478.

25. Muhammed Cevâd Şerî'at. *Fihrist-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Tahran, 1363, s. 6.

26. Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul, 1991, s. 78.

27. Meybudî, a.g.e., IV.11: X. 62.

28. Fazlur Rahman. *İslâm*. İstanbul, 1996 s. 195.

29. Meybudî, a.g.e., I. 562.

30. Fazlur Rahman, a.g.e., s. 195; Erol Güngör, a.g.e., s. 76.

31. Hasan Kâmil Yılmaz. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 135.

H.V/ M.XI dönemde tasavvufun nüfuzu bilhassa Farsça şiirlerde görülmektedir. Daha önce her türlü sanat endişesinden uzak olan tasavvuf şiiri bu asırdan itibaren mecaz, kinaye, teşbih ve istiâre gibi edebî sanatlarla süslü tasavvufî remz ve mazmunları taşıyan sanat eserleri haline dönüşmeye başlâmıştır. İran'da yetişen şairlerin çoğu şiirlerinde tasavvufî sembollere ve mazmunlara çokça yer vermişlerdir.³² İran tasavvuf şairleri arasında ilk defa tasavvufî şiir inşad eden Ebû Saîd Ebû'l-Hayr (ö.440/1048) olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Daha sonra Fars bölgesinde Farsça tasavvufî şiir söyleyen Hakim Abdulmeccid Senâî-ı Gaznevî, ve Feriduddîn Attar (ö.540/618) gibi meşhur şairler yetişmiştir.³³ Meybudî, sûfilerin yüzlerce Farsça ve Arapça tasavvufî şiirlerine yer vermiş, özellikle *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* 'da Senâî-yı Gaznevî (ö.481/1089)'nin'nin şiirlerine çokça rastlanılmaktadır.

Görülüyor ki bu çalkantılı dönemde meşhur sûfiler yetişmiş ve tasavvufun ana kaynakları kaleme alınmıştır. Ancak tasavvufun hızlı bir şekilde yayılması ile birlikte sûfilerin arasına tasavvufun prensiplerine uymayıp sûfi geçinenlerin de girdiği söylenebilir. Kanaatimizce sızan bu şahısların gayesi kendilerini korumak, gerçek sûfilerin halktan ve devletin ileri gelenlerinden gördüğü hürmet ve takdirden istifade etmek olmuştur. Bu sahte sûfilerin tasavvufa bid'at ve hurafeler kattıkları da kaynaklarda belirtilmektedir.

32. Kasım Ganî, a.g.e., s. 471.

33. Nicholson. *Studies in İslâmic mysticism*, London, 1921, s. 48. (Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*. s. 44 , Süleyman Uludağ Girişinden)

BİRİNCİ BÖLÜM
MEYBUDÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. HAYATI

Meybudî'nin tam ismi ve nesebi Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ebî Sa'îd (veya Sa'd) b. Ahmed b. Mihryezid el-Meybudî'dir. Çoğunlukla kendisine *Raşîdu'd-dîn Ebi'l-Fadl Meybudî* veya *Ebu'l-Fadl Raşîdu'd-dîn Meybudî* denilmektedir. Ayrıca *eş-Şeyh el-İmâm*, *Fahru'l-İslâm*, *Mu'înu's-Sünne*, *Tacu'l-Eimme*, *'İzzu's-Şeria*, *Ruknu't-Taife*, *Kehfu't-Tarika* gibi sıfatlarla nitelenmektedir. Ali Asgâr Hikmet, kendisinde bulunan *Keşfu'l-Esrâr*'m iki ayrı yazma nüshasına göre, tam adını ve nesebini “*eş-Şeyhu'l-İmâmu'l-Abdu'r-Raşîd Fahru'l-İslâm Ebî'l-Fadl Ahmed b. Ebî Sa'd İbn Ahmed b. Mihryezid el-Meybudî*” ve “*Raşîdu'd-dîn Fahru'l-İslâm Mu'înu's-Sünne Tâcu'l-Eimme 'İzzu's-Şerî'a Ruknu't-Taife Kehfu't-Tarika Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ebî Sa'd b. Muhammed b. Ahmed Mihriyezd*” olarak nakletmektedir.³⁴ Meybudî, nisbesini memleketi olan Meybud kasabası ve Yezd şehrinden almaktadır.

Farsça olarak yazılan on ciltlik *Keşfu'l-Esrâr* ve *'Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsirin ve *Fusûl* adlı risalenin ve *Erba'in Hadis* adlı eserin müellifi olmasına rağmen maalesef, gerek Meybudî'nin eserlerinden istifade eden müelliflerin telifatında ve gerek Farsça, Arapça kaynaklarda şimdiye kadar yapılan araştırmalarda hayatı hakkında fazla bir bilgiye rastlanılmamıştır.³⁵ Müellifin vefatından sonra kaleme alınmış tabakat kitaplarında da ya çok az bilgi bulunmakta veya hiç bilgi bulunmamaktadır.³⁶ Tefsirinde, *Fusûl* adlı risalesinde de hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Yalnız müellif, tefsirini H. 520/M.1126 senesinde yazmaya başladığını *Keşfu'l-Esrâr*'da kaydetmektedir.³⁷ Buradan anlaşıldığına göre, müellif hicri beşinci asrın sonlarında, altıncı asrın ortalarına kadar yaşamıştır. Doğum tarihi, nerede vefat ettiği ve şu anda nerede medfûn olduğu bilinmemektedir.

34. Meybudî. a.g.e., VII. 1b. (Ali Asgar Hikmet'in önsözünden); Muhammed Cevâd Şerî'at. a.g.e., s. 9.

35. Zebihullah Safâ, *Gencine-i Suhân-ı Parisî Nivisân-ı Büzûrg ve Müntehab-ı Asâr-ı Anân*, Tahran, 1984, II, 119.

36. Meybudî'nin vefatından sonra kaleme alınmış, sûfi tabakat kitaplarında meselâ. Feridu'd-dîn Attar. (ö. 620/1220) *Tezkeretü'l-Evliya'sında*; İbnu'l. Mulakkin, (ö. 804/1401) *Tabakatu'l-Evliya'sında*; Şa'ranî. (ö. 973/1565) *Tabakatu'l-Kübrâ'sında*; Camî Abdurrahman, (817/1414-898/1492) *Nefahatu'l-Üns'* ünde; Münavî (ö. 1031/1621) *Kevâkibu'd-Dürriyyesinde* ve bakabildiğimiz diğer tabakât kitaplarında Meybudî hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamış. Yalnız Tabakâtu'l-Müfessirinde çok az bilgi bulunmamaktadır.

37. Meybudî. a.g.e., I. vrk. 1.b. (yazma nüsha); Meybudî a.g.e., Tahran. 1369, I, 195. III. 139. V. 636. IX, 14.

Meybudî, İran'ın Yezd kazasının Meybud nahiyesinin âlimler sülâlesindedir.³⁸ M. XII. asırda ulemâ arasında İslâm âleminde seyahat etme geleneği bulunurdu.³⁹ Müellifin bu geleneğe uyup uymadığı konusunda da gerek kendi eserlerinde gerekse eski Farsça ve Arapça kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Meybudî'nin ailesi hakkında da fazla bilginin mevcut olmadığı söylenebilir. Kendisi de eserlerinde bu konu hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Ancak Babası sâlih ve âlim bir zat olan Cemâlu'l-İslâm Ebî Saîd b. Ahmed b. Mihryezid olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Babasının hayatı hakkında da fazla bilgiye rastlanılmamıştır. Ne zaman ve nerede doğduğu konusunda bilgi yoktur. Yalnız bu zatın Yezd şehrinde doğduğu, 480/1087 senesinde vefat ettiği ve mezarının Meybud'da olduğu bazı Farsça eserlerde belirtilmektedir.⁴⁰

Meybudî'nin, Muvaffaku'd-dîn Ebî Ca'fer b. Ebî Sa'd b. Ahmed b. Mihryezid adında bir kardeşi olduğu, İrec Efsâr tarafından Meybud'da bulunan mezar taşından anlaşılmıştır. Yine bu şahsın 570/1174'te öldüğü mezar taşından anlaşılmaktadır.⁴¹ Es-Sa'ide Fatma bintu'l-İmâm Sa'id Raşîdu'd-dîn Ebî'l-Fazl ibn Ebî Sa'id b. Ahmed Mihryezid'in, Meybudî'nin kız kardeşi olduğu ve 562/1167 senesinde vefat ettiği farsça kaynaklarda zikredilmiştir.⁴²

II. ŞAHSİYETİ

Meybudî'nin gönümüze kadar ulaşmış olan, on ciltlik kapsamlı Farsça tefsiri ve *Fusûl* adlı risalesi şahsiyeti hakkında müracaat edilecek en önemli kaynaktır. Bu tefsir ve risâle sayesinde, müellifin şahsiyeti hakkında sağlıklı bilgi elde edilebilir. Zira bu konuda bize yardımcı olabilecek başka kaynaklar şimdiye kadar bulunamamıştır.

38. Rızâ Enzâbi Nejad. *Guzide-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, 1364. Tahran. s. 19.

39. Hucvirî. a.g.e. s. 47. (Süleyman Uludağ Girişinden)

40. İrec Efsâr. "İhtimalî der Bab-ı Müellif-i Keşfu'l-Esrâr" *Mecelle-i Yağma*, Yıl, 14, sy. 7, 1340, Tahran s. 312; Muhammed Emin Reyâhi. *Beguşâ-yı Râz-ı Aşk Guzide-i Keşfu'l-Esrâr-i Meybudî*, Tahran, 1373. s.11

41. İrec Efsâr. "Seng-i Kabr-i Birâder-i Müellif-i Keşfu'l-Esrâr" *Mecelle-i Yağma*, Yıl, 20 sy, 4, Tahran, 1346 s.190.192.

A. İlmî Şahsiyeti

Meybudî'nin tahsilini nerede ve kimlerin yanında yaptığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. İlk tahsiline memleketi olan Meybud'da başladığı söylene bilir. Tefsirini genişlettiği Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088)'ye talebe olup olmadığı konusunda da değişik fikirler bulunmaktadır. Muhammed Mehdî Ruknî, Meybudî'nin Herevî'yi görmediği ve kendisine talebe olmadığını belirtip, şöyle devam etmektedir. Zira Meybudî, Herevî'yi tefsirinde vefat edenler için söylenen “*Kaddese 'l-llahu ruhahu*”⁴³ ve “*Rahîmehu 'l-llah*”⁴⁴ gibi duâlarla yad etmekte ve kendisini gördüğünden ve istifade ettiğinden ise hiç söz etmemektedir. Eğer Meybudî hayatta iken kendisine talebe olsaydı tefsirinde buna işaret ederdi.”⁴⁵ Bazı kaynaklar ise Meybudî'nin Herevî'ye talabe olma ihtimali olduğunu kaydetmektedir.⁴⁶ Meybudî, Herevî'ye talebe olamamışsa da eserlerinden istifade edip kendisinden etkilendiği on ciltlik Farsça tefsirinden anlaşılmaktadır.

Meybudî'nin çok yönlü bir âlim olduğu söylenebilir. Onun, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, gramer, maanî, şiir ve tarihî bilgiye vakıf olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. İlim ve İrfanından dolayı *el-İmâm*, *Fahru 'l-İslâm*, *Tacu 'l-Eimme* gibi unvanlara layık görülmüştür.⁴⁷ Meybudî'nin, mutasavvıflığı yanında, en önemli yönlerinden biri de hiç şüphesiz müfessirliğidir. Hayatının bir kısmını tefsir çalışmalarıyla geçirdiği, takriben 6500 sayfadan ibaret olan *Keşfu 'l-Esrâr ve Uddetu 'l-Ebrar* adlı eserinden anlaşılmaktadır. Yine Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki bilgisinin mükemmelliği, âyetlerin mânâsına vukufiyeti, her bir âyette gizli olan derin mânâların tespitindeki mahareti, tefsirinden görülmektedir. Mekkî, *Kutu 'l-Kulûb* adlı eserinde bir müfessirde aranan hususiyetleri “Birincisi, Arap kelâmını ve dil kaidelerini çok iyi bilmek, tefsirde yardımcı olacak ilimlerde özellikle nasların iyi anlaşılması için maanî ilmüne vakıf olmak; ikincisi, Kur'ân tilavetini çokça yapmak; üçüncüsü müfessir bid'atlardan, haramdan, günahlardan ve şüpheli şeylerden kaçınıp, Allah'ın emirlerine boyun

42. Rızâ Enzabî Nejâd, a.g.e., s. 14-17.

43. Meybudî, a.g.e., I. 59, II. 445.

44. Meybudî, a.g.e., II. 57.

45. Muhammed Mehdî Ruknî, *Letaif-i ez Kur'ân-ı Kerim Ber Guzide-i Keşfu 'l-Esrâr ve Uddetu 'l-Ebrâr*. Tahran, 1365. s. 31.

46. Rızâ Enzâbî Nejâd, a.g.e., s. 14

47. Meybudî, a.g.e., VII. 1b. (Ali Asgar Hikmet'in önsözünden.)

eğmek”⁴⁸ olarak sıralamıştır. Meybudî'nin bütün bu hususiyetlere haiz olduğu ve tefsirinin ikinci kısımları (müellifin tabiriyle ikinci nevbetleri) yalnız başına tam bir tefsir olmaya kafi olduğu söylenebilir.

Meybudî “*ashâb-ı hadisten*”dir. Özellikle *Keşfu'l-Esrâr*'ın ikinci bölümleri bir hadis hazinesi olduğu belirtilebilir. Ayrıca bu bölümlerde ashâbın ve kendisinden önce yaşamış âlimlerin sözlerinden çokça nakiller yapılmıştır.⁴⁹ *Erba'în Hadis* adında bir hadis kitabı kaleme alması⁵⁰ ve *Fusûl* adlı risâlesinde de her fırsatta hadis zikretmesi hadis ilmine olan bilgisine delil olması açısından yeterlidir.⁵¹

Meybudî, sünîdir. Tefsirinde yeri geldikçe fikhî meselelere yer vermiş, Şafî mezhebine mensup olmasından, İmâm-ı Şafî (ö.204/819)'nin sözlerine, menkıbelerine ve Şafî fikhına çokça yer vermiştir. Bu da fıkıh öğrenimini görmüş olduğunu göstermektedir.

Abdullah b. Selâm (ö.43/663/664)⁵², K'abu'l-Ahbâr, (ö.32/652-563)⁵³ Vehb b. Münebbih, (ö.110-114/728-732-734)⁵⁴ gibi bazı âlimler vasıtasıyla Tevrat, İncil ve eski kitaplara ait bilgilere, özellikle İslâm tarihi ve geçmiş milletlerin tarihine vakıf olduğu yine tefsirinde naklettiği hadiselerden anlaşılmaktadır.

Meybudî'nin yetiştirdiği talebeler hakkında da herhangi bir bilgiye rastlayamamakla birlikte, on ciltlik bir tefsir, bir risâle ve bir hadis kitabı kaleme alan bir âlim ve mutasavvıfın pek çok talebe yetiştirdiğini söylemek mümkündür.

48. Mekki. Ebu Tâlib. *Kâtu'l-Kulûb*. çev. Yakup Çiçek. İstanbul. 1998. I, 51 (Ahmet Yıldırım'ın Girişinden).

49. Muhammed Mehdi Rükni, a.g.e., s. 50.

50. Meybudî. a.g.e.. II,126.

51. Bu risâlede zikredilen hadisler için bkz. Meybudî, *Fusûl*, Ferheng-i İnan Zemin. neşr., Muhammed Takî, Tahran, 1349, sy, 16, s. 74- 75.

52. *Keşfu'l-Esrâr' ve Uddetu'l-Ebrâr*'da nakledilen söz ve kıssaları için bkz. Meybudî, a.g.e.. I, 29, 5 555. II, 64. 169. 245. III,117, IV, 367, V, 216, VI, 561, VII, 108, 157, 323, VIII, 109, 288. IX, 125, 167. X, 103.vd.

53. *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da nakledilen söz ve kıssaları için bkz. Meybudî. a.g.e.. I, 55. II, 525. III, 15. 284. IV,127, 458. V, 12, 30, VI, 98, 267, VII, 192. VIII, 212, 288, 290. IX, 183, 186, X, 102, vd.

54. *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da nakledilen söz ve kıssaları için bkz. Meybudî. a.g.e.. I, 202, 708. II, 136. X, 208. vd.

B. Edebî Şahsiyeti

Meybudî, özellikle tefsirinin üçüncü bölümlerinde şiir, teşbih, seci', cinâs ve istiâre gibi güzel sanatlara çokça yer vermektedir. Az da olsa bu gibi sanatlara ikinci bölümlerde de rastlanmaktadır.⁵⁵

H.VI / M.XII asırda tasavvufun özelliğini teşkil eden hususlardan biri de Farsça şiirlerde tasavvufun nüfuzunu hissettirmeye başlâmasıdır. Tekke adâb-erkânını ilk defa tesis eden⁵⁶ ve tasavvuf şiirinin öncüsü kabul edilen şahıs Ebû Saîd Ebû'l-Hayr (ö.440/1048)'dir.⁵⁷ Meybudî tefsirinde Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'ın şiirlerine yer vermeyi ihmal etmemiştir.

Müellif, eserlerinde kaydettiği yüzlerce Farsça ve Arapça şiirleri, yerli yerine kullanmış, bu durum kendisinin iyi bir Arap, Fars edebiyatı tahsiline ve edebî zevke sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu şiirleri söyleyenlerin isimleri kaydedilmemiş ise de dördüncü ve beşinci hicri asırda yaşayan sûfilerin inşad ettikleri açıktır. Şiirlerin bir kısmı bu araştırmada değerlendirildi. Şiirlerin tercümeleleriyle birlikte Farsça asılları da kaydedildi. Bu şiirlerin içinde en fazla, tasavvuf şiirinin ustası sayılan Ebu'l-Mecd Mecdu'd-din Senâi-i Gaznevî (ö.481/1089)'nin şiirlerine rastlanılmaktadır. Müellif, Senâi'ye yer, yer "*Civanmerd*" sıfatı ile işaret etmektedir. Bazen şiirlerde Senâi'nin ismi açık bir şekilde görülmektedir:

زین بیش مزب تو ای سنائی غم عشق
 کاواره چو تو بسند، در عالم عشق
 بپذیر تو پند و کیر یک ره کم عشق
 کز آب روان کرد بر آرد غم عشق

Bundan böyle aşkın gamından söz etme ey Senâi

Zira aşk âleminde senin gibi avareler vardır.

55. *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr'da* kullanılan dil ve güzel sanatlar konusunda geniş bilgi için bkz. Muhammed Mehdi Rükni. a.g.e., s. 96-146.

56. Nicholson. *Fî't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Tarihîhi*. Kahire, 1956, s. 58.

57. Saîd-i Nefisi. *Sûhanân-ı Manzûm-i Ebû Saîd Ebu'l-Hayr*, Tahran, 1334, s. 36; Tahsin Yazıcı. "*Ebû*

*Sen öğüdü kabul et ve aşkın altında bir yol tut
Zira akan su aşkın gamını toplar durur.⁵⁸*

Kesfu'l-Esrâr'ın müellifi, eserlerinde Farsça şiirlere yer verdiği gibi Arapça şiirler de yer vermektedir. *Fusûl* adlı risâlesinde meşhur Arap şairi Mütenebbî'nin şu şiirini nakletmektedir:

البا بنا بكماله مبهورة وسجا بنا بنواله مفضوح
لو كنت ببحرالم يكن لك ساحل او كنت غيضا ضاق عنك اللوح
عجز بحر فاقة ووراءه رزق الالهو بابك المفتوح

*Akıllarımız senin kemalinle parlâmış
Bulutlarımız senin nasibinle coşmuş
Deniz olsaydın senin sahilin olmayacaktı
Yağmur olsaydın yer yüzüne sığmayacaktım
Fakirlik denizi aciz kaldı arkasında
Allah'ın rızkı ve ona giden kapın açıktır.⁵⁹*

Müellif, eserlerinde naklettiği şiirlerin kime ait olduğunu çoğunlukla kaydetmez. Meselâ tefsirinde dört ayrı yerde naklettiği bu rubâinin kime ait olduğunu zikretmez.

پیش تو رهی چنان تباه افتادست
کز وی همه طاعتی گناه افتادست
این قصه کز آن روی چو ماه افتادست
این رنگ گلیم ما سیاه افتادست.

*Senden başkasına kul olmak o derece batıldır
Ki ona her türlü itaat günah sayılmıştır.*

Saîd-i Ebü'l-Hayr, "D.İ.A., İstanbul, 1994, X, 221.

58. Meybudî. *Kesfu'l-Esrâr*, II, 95.

59. Meybudî. *Fusûl*, s. 47.

*O yüzden ay gibi düşen o hikâye
Bizim bu kilimimizin rengini (baht) karartmıştır.⁶⁰*

Meybudî, üç ayrı yerde kaydettiği bu rubâinin de kime ait olduğunu kaydetmez:

امروز که ماد من مرا مهمان است
بخشیدن جان و دل مرا پیمان است
دل را خطری نیست، سخن در جان است
جان افشانم که روز جان افشان است!

*Bu gün sevgilim bana misafir olmuştur.
Can ve kalbi ona bağışlamak bana ahd olmuştur.
Kalb için tehlike yoktur söz candadır.
Canı saçtım zira canı saçma günüdür.⁶¹*

Farsça secilî nesri ilk olarak ve en mükemmel şekliyle kullanan Hâce Abdullah Ensârî (ö.481/1089) olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶² Müfessir, bu konuda tefsirini şerh ettiği Hâce Abdullah Ensârî'nin etkisinde kaldığı söylenebilir. Ensârî'nin baştan başa secilî kaleme aldığı münacatını ve diğer bir çok sözlerini⁶³ tefsirinde kaydetmektedir. Özellikle secilî nesre tefsirinin, ikinci bölümlerinde az, üçüncü bölümlerinde ise çokça yer vermektedir.

Müfessir, tefsirinin üçüncü bölümlerinde teşbih ve istiareye de çokça yer vermiştir. “Ey civân mert, bu dünya hayatı, rüzgârdır. Göz açıp kapayınca kadar elden çıkar. Bu dünya divanelerin gülümsemeleri, ve sarhoşların ağlâması gibidir. Divane mutlu olmadan güler, sarhoş kedersiz ağlar. Dünya güneşe konulmuş bir buz parçasına ve ağızda eriyen şekere benzer.”

60. Meybudî. *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* I, 161, II, 67, 140, VII, 337.

61. Meybudî. a.g.e.. I, 132, 164, II, 223.

62. Sadık Rızâzâde Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan*, Tahran, 1946, s. 221.

63. Ahmed Ateş, “*Seci` İ.A.*”, İstanbul, 1986, X, 310.

C. Tasavvufî Şahsiyeti

Meybudî'nin, asıl şöhretini sağlayan müfessirliği yanında bir de tasavvufî şahsiyetidir. Meybudî, Ebû'l-Hasan Harakânî (ö.425/1034),⁶⁴ Rabi'atü'l-Adeviyye (ö.185/804),⁶⁵ Serî Sakatî, (ö.257/870),⁶⁶ Semnun Muhib,⁶⁷ Ebu Saîd Harrâz (277/890),⁶⁸ Zünnûn Mısrî (ö.245/859)⁶⁹ Ebu Bekir Şiblî,(ö.334/945),⁷⁰ Bâyezid Bistamî, (ö.262/875)⁷¹ Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921),⁷² Cüneyd Bağdadî (ö.297/909),⁷³ Hâce Abdullah Ensârî gibi *muhabbete* önem veren sûfilerin görüşlerini benimsemiş ve bunların izini takip ettiği tefsirinden anlaşılmaktadır.⁷⁴ Müellif özellikle tefsirinde diğer sûfilere göre bu sûfilerin söz ve menkıbelerine daha çok yer vermiştir. Ayrıca tefsirinde Hallac dahil kendisinden önce yaşamış hemen, hemen bütün sûfilerin söz ve

64. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. II. 563. VI. 18. VIII. 134. 327, Attar. Feridü'd-din. *Tezkiretu'l-Evliyâ*, Tahran. 1346. s. 661
65. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. a.g.e.. I. 300. IV. 360. V. 220. 341. 623. VI.170. VII. 542. VIII. 441. X. 149; Attar. a.g.e.. s. 89; Şa'rânî. Abdulvehhab. *Tabakatu'l-Kubrâ*, y.ş., ts., I. 65;
66. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. a.g.e.. I. 59. 460. II. 357. 358. VII. 40. 232. IX. 47; Sülemî. Ebû Abdîrrahman. *Tabakatu's-Sâfiyye*, Beyrut. 1319/1998. s. 51; Kuşeyrî. Ebu'l-Kasım Abdulkerim. s. *er-Risaâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut. 1413/1993. s. 417 Câmî. Abdurrahman. *Nefehâtü'l-Üns* Tahran. 1336/1117. s. 53; Attar. a.g.e. s. 230; Şa'rânî.a.g.e. I. 74. . İsfahânî. Ebû Nuaym. *Hilyetu'l-Evliyâ*, ş.y. 1357. X. 116; İbn Hallikân. *Vefeyatu'l-A'yân*. Beyrut. 1968. II. 357; İbnu'l-İmâd el-Hannbelî. *Şezerâtu'z-Zehab ve Ahbura men zehab*, Kahire.1350. a.g.e. II. 127.
67. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için. Meybudî. a.g.e. V. 60. IX. 47; Câmî. a.g.e. s.100; Attar.a.g.e. s. 510; Şa'rânî. I. 89; Münâvî. *el-Kevakibu'd-Dürriyye*, ş.y.. 1938. I. 236
68. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, a.g.e., III. 156. 385. IV. 96. 460. V. 563. VII. 285. 417; Sülemî. a.g.e.. s. 183; Attar. a.g.e.. 456; Şa'rânî, a.g.e.. I. 92.
69. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, a.g.e.. II. 319. III. 64. 584. 761. IV. 306. IX. 169-171.370. X. 4. 160. 405.535; Sülemî. s. 27; Kuşeyrî. a.g.e. 43; Câmî, s. 32; Attar, a.g.e. s. 160; Şa'rânî. a.g.e. I. 70; İbn Hallikân. a.g.e. I. 126; Münâvî, a.g.e. I. 223.
70. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. a.g.e.. I. 56. 301. 329. 447. 494. 522. II. 74. 356. III. 215. 425. IV.23. 39. 418. V. 105. VI. 235. IX. 46.47. 126.127. X. 40. 400; Sülemî. a.g.e. s. 257; Attar. a.g.e. 614; Şa'rânî. a.g.e. I. 103; İsfahânî, Ebû Nuaym. a.g.e., X. 366;
71. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. a.g.e.. I. 130. 161. 330. 413. 737. II. 127. 584. 624. 663. III. 258. IV. 224. 177. 302. 382. VI. 575. VII. 510. VII. 12. 55. 187. 232. 374. 388. 399. 424. 529. 531. V. 182. 264. X. 60. 345. vd. Kuşeyrî. a.g.e. s. 395; Câmî. a.g.e. s. 56; Attar. a.g.e. s. 211; Şa'rânî. a.g.e. I. 66; Münâvî. a.g.e. I. 121; İbn Hallikân. a.g.e. I. 283
72. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, a.g.e.. I. 279. 412. II. 174. 356. III. 555. 386. V. 247. VI. 422. 478. 5110. X. 107. 613. 654; Sülemî. a.g.e. s.236; Câmî. a.g.e. s. 150; Attar.a.g.e. s. 583; Şa'rânî. a.g.e. I.108; Roger Arnaldez. *Mezheb-i Hallac*, Tahran, 1992, s. 18;Ethem Cebecioğlu, *Hallac.ı Mansur*, A.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi .Ankara.1988. s. 329.
73. Hal tercümesi,menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I. 59. 112. 239. 328. 460. 697. 762. II. 305.561 664. III. 215. 257. 358. 437. 694. 555. 609. IV. 187. 254. 269. 419. V. 207; VII. 475. VIII. 261. 363 IX. 46. 344. X. 215. 341. 461. 633; Câmî. a.g.e. s. 8; Attar. a.g.e. s. 416; Şa'rânî. a.g.e. I. 98; İbnu'l-Hatib. *Tarihu Bağdad*, Kahire. 1351. VII. 241; Süleyman Ateş. *Cüneyd-i Bağdadî ve Mektupları* İstanbul. 1970.
- 74 . Meybudî'nin Muhabbat. Aşk. Dostluk konudaki görüşleri için bkz. Meybudî, a.g.e.. II. 94. III. 147. V. 218. VIII. 398.

menkıbelerine yer vermesi ayrıca kendisinin *eş-Şeyh, Ruknu't-Taife, Kehfu't-Tarika, İzzu 'ş-Şeri'a*⁷⁵ gibi sıfatlarla vasfedilmesi tasavvufa olan alakasını göstermektedir.

Müellif, tasavvufî nokta-i nazarından ehl-i sünnet anlayışına sahiptir. Okuduğu zahir ilimlerin yanında tasavvuf ilmini de öğrenip o yola girdiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Meybudî'nin tefsiri Necmüddîn Râzî (ö.628/1230)'nin *Mirsadu'l-İbâd* adlı eserine kaynak olmuştur. Râzî, bu eserinde, âlimleri müftüler, vaizler, kadılar diye üç guruba taksim eder. Vaizleri de kendi arasında üçe ayırır. Birincisi fassalândır. Bunlar dünya menfaati için konuşurlar, mal mülk peşindedirler. ikincisi vaizlerdir. Vaizler çeşitli ilimlere sahiptirler ve tarikat şeyhleridirler, Allah rızası için konuşurlar, insanları öğüt ve nasihat ile günahlardan sakındırmaya ve takvâyâ davet ederler. Üçüncüsü ise hakiki vaizlerdir. Bunlar irfanî bir meşrebe sahiptirler ve tarikat şeyhleridirler. Halkı geçici dünyadan, gaflet ve şehvet sarhoşluğundan üns meclislerine davet ederler.⁷⁶ Muhammed Emin Reyahî'ye göre, Necmüddin Râzî (ö.628/1230)'nin "*hakiki vaizler*" dediği kişilerden biri Meybudî'dir.⁷⁷

Meybudî, tefsirinin özellikle üçüncü bölümlerinde tasavvuf kültürüne geniş bir şekilde yer vermiş ve kendisinden önce yaşamış meşhur sûfilerin söz ve menkıbelerini nakletmiştir. Bu sebepten dolayı sûfiler sınıfına dahil edilmiştir. Bilhassa sünnî tasavvuf çevresinde çok rağbet gördüğü söylenebilir.⁷⁸

Meybudî'nin özellikle fikrî yapısında, en etkili şahsın, şeyhi sayılan Herevî olduğu kolaylıkla söylenebilir. Meybudî, Herevî gibi manevî yoldan yürümenin ve doğru yoldan sapmamanın ancak ilimle mümkün olabileceğini kabul eder. "İlim başa tac, cehâlet ise boyuna tasmadır." diyen Herevî bu konuyu şu şiirle güzel bir şekilde dile getirmiştir:

Bir cahil her ne kadar renk değiştirse

Süf giyse, şive ve üslubunu değiştirse

Zahirî yönden mamurdur; fakat

75 . Meybudî. a.g.e.. VII. b (Ali Asgar'ın önsözünden)

76. Dâye. Necmeddin Râzî. *Mirsadu'l-İbâd*, Tahran. 1352. s. 481.

77. Muhammed Emin Reyahî. a.g.e.. s. 12.

78. Ayrıca Meybudî'nin tasavvufî düşünceleri konusunda geniş bilgi için bkz.. Araştırmamızın ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerine

*Batını viran ve gönüü taşlaşmıştır
 Öküü gibi uyuyup yemeyi kendine âdet edinmiştir
 Topal eşek gibi ibadetten geri kalmıştır.
 Er kişiye gece gündüz riyazet yapmak gerek
 Kemikleri ve derisi, davul derisi gibi oluncaya kadar.⁷⁹*

Meybudî'ye göre ise dünya ve ahiretin şerefi, ilimde, takvâda, diyanette bir de temiz bir geçmişe sahip olmadadır.⁸⁰

Meybudî, çağdaşları sayılan Abdülkerîm Kuşeyrî (ö.465/1072), Ali b. Osman Hucvirî (ö.470/1077) Muhammed Gazâlî (ö.505/1111) gibi kitap ve sünnete dayanan, şeriatle hakikâti cem'eden, itidali savunan sünni tasavvuf fikrini benimsemiştir. Yalnız müellif eserlerinde bunlardan söz etmemektedir. *Keşfu'l-Esrâr*'ın müellifi, şeriatın sınırlarını titiz bir şekilde muhafazaya çalışmış, kısacası şeriat ve hakikâti birleştirmiştir. Tasavvufta üzerinde çok söz edilen meselelerden biri olan şeriat ve hakikât üzerine söylediklerinin bir kısmı nakledilirse, konuya yeteri kadar açıklık getirilmiş olunur: “ Hakikât, şeriatsız olmaz. Hakikâtsiz şeriat da doğru değildir. Zira ikisi birbirinden ayrılmaz.⁸¹ Kul dünyada, şeriat ve hakikât yaygısına ayak basarsa ahirette iyiliklere, cennete nail olur.”⁸²

Meybudî, ehl-i sünnet görüşüne mensuptur.⁸³ Aynı zamanda “*ehl-i hadisten*” dir.⁸⁴ Tefsirinde naklettiği şu beyit ehl-i sünnet fikrine sahip olduğunu açıkça göstermektedir:

ستی و دین دار شو تا زنده مانی زانک هست
 هرچه جز دین مردگی و هرچه جز سنت حزن

Sünnî ve dindar ol, tâ ki var olandan zinde kalasın.

Dinin dışında olan her şey ölüm, sünnetin dışında olan her şey hüüündür.⁸⁵

79. Herevî. Hâce Abdullah Ensâri, *Resâil*. Tahran, 1368, s. 76-77.

80. Meybudî. *fusul*, s. 62.

81. Meybudî. *Keşfu'l-Esrâr*, IV. 11.

82. Meybudî. *Fusûl*, s. 62.

83. Muhammed Mehdi Rükni. a.g.e.. s. 31.

84. Muhammed Mehdi Rükni. a.g.e.. s. 35.

85. Meybudî. *Keşfu'l-Esrâr*. I. 37.

Ehl-i beyt konusundaki görüşlerini şöyle serdetmektedir: “Halkın kurtuluşu onların muhabbetine bağlı, helâkları ise ehl-i beyte muhalefetle olur.”⁸⁶

Meybudî’ye göre, vahye teslim olup ona uymak şarttır. İtikadî konularda tartışmaya girmek, insanı haktan sapmaya ve sonuçta helâk olmaya sevk eder. “*Rahman Arş’a istivâ etmiştir.*” (Taba. 20/5) âyet-i kerimesinin tefsirinde Herevî’nin bu konudaki düşüncelerini şöyle kaydeder: “Allah Teâlâ’nın arz üstünde istivâ ettiği âyette belirtilmiştir. Bu sebeple burada bana sadece inanmak düşer. Te’vil edemem zira bunu tevil etmek tuğyandır. Zahirî kabul ediyorum, batına teslim oluyorum. Bu ehl-i sünnetin itikadı ve yoludur. Benim imanım sem’î (işitmeye dayalı), şeriatım haberî, (habere dayalı) mârifetim ise yaftenîdir (bulmaya dayalı).”⁸⁷

Meybudî her ne kadar ehl-i sünnet görüşünü benimsemişse de kaza ve kader konusunda diğer sûfîler gibi cebir taraftarı olduğuna hükmedilebilir. Her şeyin ezelden geçtiğine inanır. “Şeytan, Allah Teâlâ istemediği için bu duruma düşmüştür. Yoksa Allah isteseydi, şeytan Âdem’e binlerce secde ederdi. Allah iradesinde serbesttir. “İstemediği şeyi istemez.” deyip Sehl b. Abdullah (ö. 283-896)’ın şu menkıbesini kaydeder: “Sehl b. Abdullah der ki: Bir gün şeytanı gördüm, dedim ki

-Senden Allah’a sığınırım. Dedi ki:

-Ey Sehl eğer sen benden Allah’a sığınırıyorsan ben de Allah’tan Allah’a sığınırım. Ey sehl, eğer sen ‘şeytanın elinden aman’ diyorsan ben de ‘Rahman’ın elinden aman’ diyorum.

-Ey İblis Allah’a niçin secde etmedin?

-Ey Sehl, beni bırak, boş lafla oyalâma. Eğer sen Allah’ın huzuruna bir gün yol bulur da çıkarsan de ki: O biçareyi istemiyorsun zaten, daha ne diye bahane buluyorsun? Ey Sehl ben o zaman Âdem’in toprağının başındaydım, ona bin kere secde ettim ve onun vücudunun toprağını yüzüme sürdüm. Ama sonunda şu sözü duydum: Boşuna yorulma biz seni istemiyoruz.”⁸⁸

86. Meybudî. *Fusûl*, s. 73.

87. Meybudî. *Kesfu’l-Esrâr*, VI. 111.

88. Meybudî. a.g.c.. I. 161.

Meybudî düşüncelerini açık bir şekilde dile getirmekten çekinmemiştir. Bazı sûfî yazarlar, Hallac- Mansûr (ö.309/921) dan ismen bahsetmekten çekindikleri halde kendisi tefsirinde yer yer ismini zikrederek söz ve menkıbelerini nakletmektedir.⁸⁹ Ayrıca “aşk konusunda Hallâc gibisini görmediğini” açık bir şekilde ifade etmektedir.⁹⁰

Meybudî, Felsefecileri de eleştirmekten geri kalmamıştır. Meybudî’ye göre, dinin izzetinin eşiğinde ve sünnetin büyüklüğünün içeriğinde bir zerre kadar bile noksanlık olmaz. Nitekim izzet sahibi olan Allah’tan şu hüküm nazil olmuştur: “*Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm’ı seçtim.*” (Mâide, 5/3). Burada artık ne mütekellimlerin sözü geçer ne felsefecilerin fasılları ve ne de onların araz ve cevherlerin beyanı söz konusu olur.⁹¹ Dinin esasları akıl ile değil nakil iledir. Kıyas ve tekellüf üzerine değil, kitap ve ibadet üzeredir.⁹²

Müellif, ehl-i sünnet dairesinin dışında bid’atçı saydığı mezhepleri tenkit etmekten geri durmaz.⁹³

H. II/M. IX asırda Rabi’atü’l-‘Adeviyye (ö.185/801) ile başlayan, Ma’ruf Kerhî, (ö.200/815) Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), Zünûn Mısrî (241/859) ile devam eden, Bayezid Bistamî (ö.262/875), Hallac (ö.309/921) ve Herevî gibi meşhur sûfîlerde zirveye ulaşan zühd ve sevgi konusunda,⁹⁴ Meybudî’nin bu sûfîlerin izini takip ettiğini Keşfü’l-Esrar’da kolayca anlaşılmaktadır.

III. ESERLERİ

Araştırmamız, *Meybudî ve Keşfü’l-Esrâr ve Uddetu’l-Ebrâr* adlı tefsirinin, tasavvufî yönü olması hasebiyle müellifin eserlerinden de da kısaca söz etmek gerekmektedir. Müellif, İslâm tarihinin karışık bir döneminde yaşamış, buna rağmen on ciltlik *Keşfü’l-Esrâr ve Uddetu’l-Ebrâr* gibi bir işârî sünî tefsiri kaleme almıştır. *Fusûl ve Erba’in Hadis* adında iki eser daha telif ettiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Yalnız,

89. Meybudî. a.g.e., II, 356, III, 555 vd.

90. Meybudî. a.g.e., II, 356.

91. Meybudî. a.g.e., II, 92

92. Meybudî. a.g.e., II, 531.

93. Meybudî a.g.e., III, 727.

tefsirin telifinden yaklaşık bir asır sonra muhtemelen İran'da meydana gelen mezhep değişikliğinden⁹⁵ dolayı esere ilgi azalmıştır. 1331/1952 tarihinde Ali Asgar Hikmet tarafından eserin birkaç yazma nüshası karşılaştırılarak, Süleymaniye Kütüphanesindeki en eski ve eksiksiz nüsha neşredilmiştir.

Üzerinde araştırma yaptığımız *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'ı tanıtmak için hakkında biraz bilgi vermeye çalışacağız.

A. Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr

Meybudî'nin, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı on ciltlik Farsça tefsiri bilhassa tasavvufî kültür açısından büyük bir hazinedir. Bu eser en eski Farsça irfanî bir tefsir olmakla beraber hicri altıncı asır Farsçası açısından da önemli bir değere haizdir.⁹⁶ Bu eserin tasavvufî yönü incelenmemiştir. Bazı kaynaklar eseri sehven Sa'duddin Mes'ud b. Ömer et-Taftazani'ye,⁹⁷ bazı kaynaklar da Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088)'ye mal etmiştir. Ensârî'nin tefsiri günümüze kadar ulaşmamakla birlikte, veciz ve küçük bir eser olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁹⁸ Ebû'l-Fadl Raşidu'd-dîn el-Meybudî bu eseri genişleterek telif etmiştir. Meybudî, tefsirinin önsözünde Hâce Abdullah Ensârî'nin tefsirini okuduğunu ve onu çok kısa ve veciz bulduğunu bu sebeple onu şerh ve genişletmeye karar verdiğini belirtir. Bu konuda kendisi şunu kaydetmektedir; “Zamanın eşsiz bilgini Şeyhu'l-İslâm Ebû İsmail Abdullah İbn Muhammed ibn Ali el-Ensârî Herevî (396-481/1006-1089)'nin Kur'ân tefsirini okudum onu lafzen ve manen son derece veciz buldum. Ancak gâyet öz ve kısa söylemiş. Kemale ulaşmak isteyen öğrencinin gayesine deva, ibret alacak düşünürün kalbine şifa vermeyecek kadar kısadır. Arzu ettim ki o eserde söz kanadını açayım; onu genişletmek için lisan dizginini salayım; tefsir hakikâtlerini ve va'z inceliklerini toplayayım ve bu ilimle uğraşan kişinin işini kolaylaştırayım. Buna karar verdim ve bu işe 520/1126 senesinde başladım. Kitaba da '*Keşfu'l-Esrâr ve 'Uddetu'l-Ebrâr*' adını koydum”.⁹⁹

94. Hucviri. a.g.e., çev. Süleyman Uludağ, s. 20 (Süleyman Uludağ Girişi)

95. Zebihullah Safa. *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran, 1351, III, 143.

96. Bahauddin Hürremşâhi. *Kur'ân Şihaht Mebahisi der Ferheng-i Aferini Kur'ân*, s. 289; Zebihullah. Safa. a.g.e., II, 257.

97. Katip Çelebi Hacı Halife. *Keşfu'z-Zunun*, ş.y., 1402, II, 1487; Storey, C. A, *Perslan Literature*, London, 1972, I, no: 2, s.1190 Dihhuda, a.g.e., XXVI, 468.

98. *MİDEO*, Kahire, 1962, VII, 227; Brockelmann, *GAL*, Leiden, 1938, II, 98

Meybudî'nin, yazmış olduğu bu işârî sünnî tefsirine kaç yılını verdiği bilinmemektedir. Ali Asgar Hikmet'in on cilt olarak neşrettiği bu eser takriben 6500 sayfadan ibarettir.

Eserin 1325/1946 senesine kadar başka müelliflere mal edilmesi, eserin ve müellifinin bilinmemesi, üzerinde fazla araştırma yapılmaması ve müellifin Herevî'nin eserini genişlettiğini söylemesinden kaynaklanmakta olduğu söylenebilir. İran'ın çağdaş araştırmacı ve yazarlardan olan Ali Asgâr Hikmet, 1325/1946 senesinde *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'ın Türkiye, İran ve Afganistan'daki bazı yazma nüshalarını bir araya getirip, karşılaştırmasını yaptı.¹⁰⁰ Bu nüshaların içinde Süleymaniye kütüphanesindeki Yeni Cami bölümü Turhan H. Sultan kısmındaki, 43 numaralı yazma nüsha, bu nüshaların içinde hem en eski, hem de eksiksiz olduğundan Tahran Üniversitesi şurası tarafından incelenip basımı uygun bulundu. Bu nüsha 1122 varaktan ibarettir. 1331/1952 Yılında birinci cildi, 1338/1959 de ikinci cildi, geriye kalan sekiz cildi 1339/1960 senesinde Tahran Üniversitesi Matbaasında basıldı. On cilt olarak basılan bu eser takriben 6500 sayfadan ibarettir. İkinci baskısı 1344/1965 yılında İran'da İbn-i Sina matbaasında, üçüncü baskısı 1357/1978'de İran'da Emir Kebir matbaasında , dördüncü baskısı 1361/1982 de İran'da yine Emir Kebîr Matbaasında basılmıştır.¹⁰¹ *Keşfu'l-Esrâr*'ın dünya kütüphanelerinde otuza yakın yazma nüshası tespit edilmiştir. Ali Asgar Hikmetin bir araya getirip karşılaştırdığı nüshalar şöyle sıralanabilir

Tahran'da bulunan yazma nüshaları:

1-Mescid-i Sipehsalar Kütüphanesi No:209'da Farsça ve Arapça tefsir olarak kaydedilmiştir. En'am suresinin başından Berâe suresinin sonuna kadarki kısmı ihtiva eder.¹⁰²

2- Milli Kütüphane nüshası. Bu nüsha Meşhed'deki 1232 numaralı nüshadan Asifu'd-Devle Şirazi'nin emri ile istinsah edilmiştir.

99 . Meybudî. a.g.e., 1b (yazma nüsha.)

100. Mustafa Makribi. "*Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*," *Rahnuma-yı Kitâb*, sy. 3, Tahran, 1338, s. 407

101. Meybudî. a.g.e. I. a-c. (Ali Asgar Hikmet'in önsözünden)

102. Storey. a.g.e. I. no. 12. s. 1191

3- Millî Mülk Kütüphanesinde iki nüsha bulunmaktadır. Birinci nüsha Bakara suresinin 163. Âyetinden 172. âyetine kadardır. İkinci nüsha Mü'minun Suresi'nin başından er-Rahman suresinin 44. ayetine kadardır.

4- Allâme Muhit Tabatabâi'nin özel kütüphanesindeki nüsha. Bu nüsha Vakaa suresinin ilk ayetlerinden başlayıp Buruc suresinin bir kısım ayetlerine kadar olan kısmı içine alır.

5-Ali Asgar Hikmet'in özel kütüphanesindeki nüsha. Bu da Müminun suresinden Safet suresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eder.¹⁰³

Afganistan'daki yazma nüshaları:

Astane-i Kuds kütüphanesinde *Keşfu'l-Esrâr*'ın iki nüshası vardır. Nüshalardan biri 176 numarada kayıtlı olup, Fatiha suresinden, Bakara suresinin 192. ayetine kadardır. İkinci nüsha 232 numarada kayıtlıdır. Fakat bu nüsha sehven tefsir-i Hâce Abdullah Ensârî adıyla kaydedilmiş, Enbiyâ suresinin altıncı âyetinden, Furkan suresinin yetmiş altıncı âyetine kadardır. Bu nüshanın en önemli tarafı, Meybudî tarafından 520/1126'de kaleme aldığı nüsha olduğu tahmin edilmektedir. Halilullah Han Halil'in özel kütüphanesinde de bir nüsha bulunmaktadır. Hâce Abdullah Ensârî'nin dergâhının mütevellî heyeti üyelerinden olup âlim bir zat olan Gulâm Haydar Han'nın kütüphanesinde bulunan nüsha, bu Meryem suresinden, Secde suresine kadarki âyetleri ihtiva eder.¹⁰⁴

İstanbul'daki yazma nüshaları :

1- Sülemaniye Kütüphanesi Yeni Cami bölümü Turhan H. Sultan kısmı *no: 43*. Ali Asgar Hikmet'in tab etiği nüshadır. 1122 yaprak, 43 satır, yazı nesih, büyük boy, 470x300, 335x200 mm. Ebadında 1b. 2a. Sahifeler tezhipli, cild meşin kahve renkli, şemseli, sadberkli, köşebendli, şirazeli, zencirekli, miklepli, kâğıt ince ahrârlı, noksansızdır.¹⁰⁵

2- Sülemaniye Kütüphanesi Esâd Efendi Bölümü *no: 45*, 691 Yaprak, 31 satır. 354x235, 277x175 mm. Talik, müstensih Muhammed b. Mevlânâ Hasan, istinsah tarihi,

103. Meybudî. a.g.e. I. b (Ali Asgar Hikmet'in önsözünden): Monzevî. a.g.e., 1348. I. 55.

104. Meybudî. I. c. d: (Ali Asgar Hikmet. önsözünden)

105. Monzevî. Ahmed. a.g.e. I. 56.

H. 889, 1b. Serlevha tezhipli, cetveller mavi, âyetler, şahıs isimleri, nevbetler kırmızı, hadisler mavi renk ile yazılmış.

3- Süleymaniye kütüphanesi Esâd Efendi *no:146*, 136 yaprak, 51 satır., 3656x255 5, 280x195 mm., talik. istinsah tarihi H.726, cilt sırtı ve kenarları meşin, ebru kağıt kaplı, şirazeli ve miklepli. Şu'ra suresinden sonuna kadardır. 1b, serlevha tezhipli, 152 yaprak, 51 satır, Müstensih, Mahmud el-Herevî, şiir ve beyit kelimeleri kırmızı renk ile yazılmış.

4- Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi *no: 3A. 23*, Ahrarlı ince kağıt, 410x270 mm, 466 yaprak, 55 satır, tahminen H.IX /M.XV asırda istinsah edilmiş, serlevha basit tezhipli, cetveller yıldız ve mavi, âyetler kırmızı, cilt miklepli, şemseli, köşebentli, zencirekli, kahve renk, deri. Bu nüshada sadece Bakara suresi var.

5-İstanbul Üniversitesi kütüphanesi *no: 625 F*, 175 yaprak, 280x220, 210x150 mm. nesih, 25 satır, kağıt ahrarlı, nevbet kelimeleri kırmızı renk ile yazılmış, âyetlerin üzerine kırmızı çizgi çekilmiş, cilt meşin, şemseli, miklepli, zencirekli.

Kesfu'l-Esrâr'ın diğer yazma nüshaları:

Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi *no: 246*, istinsah tarihi 732/1331-1332 ; *no: 347/3* nesih yazı, istinsah tarihi, 908/1502-1503; *no: 351*, istinsah tarihi, 908/1502/1503.¹⁰⁶ Tahran Üniversitesi İlahiyat ve Maârif-i İslâmî Fakültesi Kütüphanesi, *no: 1,18 1-2* nesih yazı istinsah tarihi, XI-XII. hicri asır.¹⁰⁷ Kütüphane-i Ayetullah Mar'aşî, Kum/İran, *no: 8868*, 359 yaprak, nesih yazı, istinsah tarihi IX/XIV-XV, baştan ve sondan eksik.¹⁰⁸

Ganjbahş Library of İnan Pakistan Institute of Persion Studies, Rawalpindi/Pakistan. *No: 890 ve 290 840* istinsah tarihi, 832/1428; *no:290:297*.¹⁰⁹

Mahmûdiye Kütüphanesi Medine S. Arabistan, *no: 171-172*, istinsah tarihi, 848/1444, nesih yazı.¹¹⁰

106. Monzevi. a.g.e., I. 54

107. Hüccetti. Seyyid Muhammed Bakır. *Fihrist-i Nushahâ-yı Hattî Kütâbhâne-i Dânişkede-i İlahiyât ve Maârf-i İslâmî Danişgah-i Tahran*, Tahran, 1345, s. 711.

108. Mar'aşî. Mahmûd. *Fihrist-i Nushahâ-yı Hattî Kütâbhâne-i 'Umumî Hz. Ayetullah Necefi Mar'aşî* Kum/İran 1395, XXIII, 52.

109. Tesbihi. Muhammed Hüseyin. *Fihrist-i Nushahâ-yı Hattî Kütâbhâne-i Gencbahş Merkez Tahkikât-i Fârisî ve Pakistan* Rawalpindi/Pakistan, 1392, III, 385; I, 364;

İstanbul'da, Nur-i Osmaniye Kütüphanesi, no: 444 ; Millet Kütüphanesi, no: 41, 42.¹¹¹

British Museum, no: 11018.¹¹² India Office Library London/England, Delhi Persian 13. Nesih, istinsah tarihi, M. XVII asır.¹¹³

Kitabhane-i Riyasat-i Matbuat, Kabil/Afganistan, Persian Mss (cat 215)¹¹⁴

1. Kaynaklar

Keşfu'l-Esrâr ve 'Uddetu'l-Ebrâr, 520/1126 senesinde, yani takriben dokuz asır önce telif edilmesine rağmen, günümüzde İslâm âleminde pek fazla bilindiği söylenemez. Ancak 1331/1952 senesinde birinci cildi basıldıktan sonra yeni yeni tanınmaya başlandı. Bu Farsça sünnî tasavvufî tefsirden anlaşıldığına göre, pek çok eserden istifade edilerek kaleme alındığı kolaylıkla söylenebilir. Zira Meybudî'nin tefsirini genişlettiği Herevî , “bu eserini 107 tefsirden istifade ederek kaleme aldığını”¹¹⁵ kaydetmesi buna açıklık getirmektedir.

Hem rivâyete, hem dirâyete hem de işarete yer verilen bu tefsirde, ikinci bölümlerde başta İbn Abbas, ve diğer müfessir ashabın, tabiinin sözlerine yer verilmiş, âyetlerin nüzul sebepleri ve rivâyetleri anlatılmıştır. Meybudî, ehl-i sünnet mezhebine mensup olması sebebiyle, tefsirinde fikhî meselelerde, diğer mezhep imâmlarının yanısıra öncelikle İmâm-i Şafîi'nin görüşlerine çokça yer vermektedir. *Keşfu'l-Esrâr'da* İmâm Şafîi'nin görüşleri kolaylıkla tespit edilebilir. Zira Meybudî, İmâm Şafîi'nin sözlerini naklederken “*Şafîi goft (dedi) veya İbn İdris goft*” formülü ile vermektedir. Mesela *Şafîi goft (dedi)*: “ Allah'ın rızasını kazanmayı, affından daha çok severim. Zira

110. *Nushahâ-yı Hatîf*, Neşriye-i Kitabhâne-i Merkezî. Dânişgâh-ı Tahran, II.571; Monzevî. a.g.e. I. 56.

111. Monzevî. a.g.e. I, 54.

112. Monzevî, a.g.e. I, 54.

113. Storey, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the India Office Qur'anic Literature* London. 1930 s. 1190. Lix.

114. Beaurecueil. O.P.S. de Laugier de. *Manuscripts d'Afganistan, Extrait de, Me'langes de Institut Dominicain d'Etudes Orientales*. 1956. no. 134 s. 109.

115. Süyutî. *Tabakatu'l-Müfessirîn*. Tahran. 1960. s. 17; İsmail Cerrahoğlu. *Tefsir Usûlu*, Ankara. 1995. s. 221.

rıza aftan üstündür. Allah'ın rızasına nail olan affına da nail olur. Allah'ın rızasına nail olmayan affına da nail olmaz.”¹¹⁶ “Şafîî mezhebinde, sırrî (imamın fatihayı sesizce okuduğu namazlar) ve cehri (imamın fatihayı açıkta okuduğu namazlar) namazların bütün rekatlarında, imâmın ve cemaatin fatihayı okuması vaciptir.”¹¹⁷

Yine tefsirde lügat, nahiv bilgisine de yer verilmiştir. Müellif, âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ihtiyaç duydukça âyet ve hadislerden misaller getirmeyi ihmal etmemiş, fakat bunun yanında zayıf hadisleri ve hikayeleri de nakletmektedir.

Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr'ın ana kaynağı Meybudî'nin de belirttiği gibi, Herevî'nin tefsiridir. Maalesef Herevî'nin tefsiri zamanımıza ulaşmamıştır. Yalnız *Keşfu'l-Esrâr*'dan, Ensârî'nin tefsirlerini çıkarmak mümkündür. Zira müellif, Herevî'nin tefsirini *Hâce Abdullah Ensârî*,¹¹⁸ *Âlim-i Tarikat*,¹¹⁹ *Pîr-i Süfîyân*,¹²⁰ *Pîr-i Büzürg*,¹²¹ *Pişvâ-yı Ehl-i Hakikât*,¹²² *Pîr-i Tarikât*,¹²³ *Şeyhu'l-İslâm*¹²⁴ *Pîr-i Büzürgvar*¹²⁵ Kuddise Rûhehu goft (dedi) gibi başlıklarla verir.

Meybudî tefsirinde belirtmemesine rağmen *Keşfu'l-Esrâr*'ın ikinci ana kaynağı *Sülemî'nin Tabakatu's-Süfîyesi* ve *Hakaiku't-Tefsir* adlı eserleri olduğu söylenebilir. Herevî *Tabakatu's-Süfîye*'yi, bazı ilave ve kısaltmalarla Farsça'ya tercüme etmiştir. Herevî, Sülemî'den sonra yaşayan meşhur sûfilere, özellikle kendi şeyhlerini ve görüştüğü sûfilere bu esere almış ayrıca çeşitli tasavvuf konularla ilgili görüşlerini de

116. Meybudî. a.g.e.. I, 47

117. Meybudî. a.g.e.. I, 3. İmâm Şafîî'nin söz ve menkıbeleri için bkz., Meybudî. a.g.e., I, 3. 36, 43, 47. 118. 172, , 208, 223, 335, 348, 400, 418, 427, 475, 488, 506, 525, 528, 544, 585, 597, 608, 619, 622, 625, 637, 680. II, 192. 197. 421. II, 192. 197, 421, 471, 518, 618, 633, 687. III, 16, 33, 35, 103, 236 IV, 52, 127, 152. V, 170, 498, VI, 5, 147, 180, VIII, 7, 68, 115, IX, 34, 178, 373, X, 7, 8, 38, 102, 126, 559, 627, vd.

118. Meybudî, I, 28, 36, 60, 420, 626, 628, 652. II, 41, III, 21, 23, 384, IV, 12, V, 43, VI, 18, 19, 266, VII, 41, VIII, 31, IX, 34, X, 243, vd. Ayrıca Herevî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da geçen sözleri için bkz., Herevî, Hâce Abdullah Ensârî, *Suhanân-ı Pîr-i Herât*, s. 77-188.

119. Meybudî. a.g.e.. I, 652.

120. Meybudî. a.g.e.. I, 626.

121. Meybudî. a.g.e.. I, 525, 628.

122. Meybudî. a.g.e.. I, 60

123. Meybudî. a.g.e.. I, 28, 33, 54, II, 293, 329. III, 21, 23, 105, IV, 12, 24, 414, 458, V, 43, 81, 91, VI, 18, 87, 91, VII, 41, 77, 92, VIII, 31, 57, 74, 75, IX, 34, 56, 60, X, 243, vd.

124. Meybudî. a.g.e.. I, 46, 59, 440, II, 41, 57, 445, 496, 507, 510, 550, III, 282, 485, 609 V, 72, 91, VI, 111, VIII, 235, X, 416, 433 vd.

125. Meybudî. a.g.e.. I, 521.

belirtmiştir.¹²⁶ Bu eser H.1341/1962 senesinde Kâbil'de Abdullah Habibî, 1362/1983' de Tahran'da Muhammed Server tarafından yayınlanmıştır.¹²⁷

Meybudî, tefsirinde Ebû Tâlib Mekki'nin *Kutu'l-Kulûb* adlı eserinden, Ebu Nasr Serrâc'ın *Luma'* adlı eserinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira Serrac¹²⁸ ve Mekki'den¹²⁹ yaptığı alıntılarda isimlerini açık bir şekilde kaydetmektedir. Kendi muasırı sayılan Kuşeyrî, Hucviri' ve Gazalî'nin eserlerinden istifade edip etmediği bilinmemektedir. Bu üç mutasavvıf ve eserlerinin isimleri *Keşfu'l-Esrâr*'da geçmemektedir. Yalnız *Risâle*'de, *Keşfu'l-Mahcûb ve İhyau Ulumu'd-Dîn* de nakledilen bir çok sûfinin söz ve menkibeleri *Keşfu'l-Esrâr*'da nakledilmiştir.

Meybudî, tefsirinin her cildinde özellikle üçüncü bölümlerde *Tabakat-ı Sûfiyye* de nakledilen veya edilmeyen, kendi döneminden önce ve kendi döneminde yaşamış, pek çok sûfinin söz ve menkibelerine yer vermektedir. Bunların başlıcalarını şöyle sıralamak mümkündür: Hasan Basrî (ö.110/728),¹³⁰ Malik b. Dinâr, (ö.131/748),¹³¹ İbRahîm b. Edhem (ö.200/815),¹³² Fudayl b. İyâz (ö.187/802),¹³³ Şâkik Belhî (ö.164/780),¹³⁴ Sufyân Sevrî (ö.161/777),¹³⁵ Abdullah b. Mübarek (ö.181/797),¹³⁶

126. Süleyman Uludağ. "Herevi. Hâce Abdullah" *D.İ.A.*, XVII, 224-225

127. Muhammed Emin Reyahî. a.g.e. s. 15.

128. Meybudî. a.g.e., VII, 233.

129. Meybudî. a.g.e., III, 297.

130. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, a.g.e. I.19, 88, 134, 206, 483, 694, II.154, III. 123, 124, 432, 434, IV, 63, 94, V, 50, 53, 220, 412, 530, 539, VI, 293, 450, 532, VII, 62, 137, 191, 257, 371, VIII, 216, 270, 287, 309, 524, IX, 23, 83, 358, X, 34, 432, 584, 585; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb* Tahran, ts., s. 103; Münavî. a.g.e., I, 96; İbn Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, Halep, 1973, III, 233; Şa'rânî, a.g.e., I, 33; İbn Cevzî, *Menakbu Hasan Basrî*, Kahire, 1952; Attar, Feriduddin, a.g.e., s.30.

131. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. Meybudî, a.g.e. I,18, 330, 627, III, 462, 492, 584, VI, 27, VII.533, VIII, 218, 356, 403, IX, 434, X, 600; Şa'rânî, a.g.e. I, 37; İsfahânî, Ebû Nuaym, a.g.e. II, 357; Münavî. a.g.e. I, 154.

132. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I.330, 430, II.428, IV, 121, V.417, 451, VIII, 56 X, 528; İsfahânî, Ebû Nuaym, a.g.e., VII, 367; Münavî, a.g.e. I,73; Süleimî. a.g.e., s. 35; Kuşeyri a.g.e., s. 391; Hücvirî. a.g.e. s. 102; Attar. a.g.e. s.102.

133. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 219, 372, III, 692, 764, IV, 97, V, 90-91, VIII, 148, IX, 505,506.X408 vd. İsfahânî. Ebû Nuaym, a.g.e. VIII, 84; Münavî. a.g.e. I.168; Kuşeyşeyri. a.g.e. s.424; Camî, a.g.e., s.37; İbn Hlikân, a.g.e., IV, 47; Attar, a.g.e. 89. Şa'rânî, a.g.e. I.140.

134. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I, 318; IV, 460, VIII, 229; Şa'rânî, a.g.e. I, 76; Kuşeyri, s. 397; Hücvirî,a.g.e. s. 138; Attar, a.g.e. s. 232; Camî, a.g.e. s. 49.

135. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I, 83, 230, 251, 305, 324, 393, 400, 467, 531, 778, II, 74, 82, 548, 791, III,15, 538, IV, 434, V, 194, 421, 448, VI, 161, 404, VII, 52, 139, 495, IX, 178, 207, 261, 373, 412, X, 192; Attar, a.g.e. s. 239; Şa'rânî, a.g.e. I, 49; İsfahânî, Ebû Nuaym, a.g.e. VI, 356; Münavî, I, 115; İbn Halikân, I, 386;

136. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. a.g.e., I, 300, 400, 713, II, 74, IV158, V, 49,VI404 V, 753,VI, 98,523, VII, 452, IX,478, X,95; Attar, a.g.e. s. 222; Şa'rânî, a.g.e. I, 49; Ebû Nuaym, a.g.e. VIII,162; İbn Halikân, a.g.e. III, 32;

Rabî'atu'l- Adeviyye (ö.185/804), Hatim-i Esamm (ö.237/851),¹³⁷ Ahmed b. Hadraveyh Belhî (ö.240/854),¹³⁸ Yahya b. Muâz Razî (ö.258/871),¹³⁹ Ebû Bekir Verrak,¹⁴⁰ Ma'ruf Kerhî (ö.200/815),¹⁴¹ Ebû Süleyman Daranî (ö.215/830),¹⁴² Bişr Hafî (ö.227/841),¹⁴³ Zunnun Mısrî (ö.245/859), Seri Sakatî (ö.257/841),¹⁴⁴ Müellifin, şeyh-i Bistam dediği Ebû Yezid Bistamî (ö.261/874), Sehl Tusterî ((ö.283/896),¹⁴⁵ İbRahîm Havvas (ö. 291/903),¹⁴⁶ müellifin şah-ı tarikat dediği Cüneyd Bağdadî (ö.297/909), Ebû Saîd Harraz (ö.277/890), müellifin pir-i tarikat dediği Ebû Bekir Şiblî, (ö.334/945), aşk kahramanı dediği Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921), Ebû Ali Cüzcanî,¹⁴⁷ Cerir Bağdadî,¹⁴⁸ Ebû Bekir Vasıtî,¹⁴⁹ Mumşad Dinaverî (ö. 299/911),¹⁵⁰ Ebû Bekir Kettanî (ö.322/933),¹⁵¹ Lokman Serahsî,¹⁵² Ebû Hüseyin Abadanî,¹⁵³ Ebû Saîd Ebû'l-Hayr

137. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I.319.363, 532, 732, II. 179, VI. 205; Sülemî. a.g.e. s. 86; Kuşeyrî. a.g.e. 393; Şa'rânî. I. 80; Attar. a.g.e. s. 295; İbn Hallikân. a.g.e. II.26;
138. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. , VI, 574, 575, X, 79,80; Sülemî. s. 80; Kuşeyrî. a.g.e. 410; Câmî. a.g.e. s. 54; Attar. a.g.e. s. 356.
139. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 128, 287, 559, 599, 753, II. 179, IV. 462, V. 167, VI. 219, VII. 250 IX. 446, X. 306, vd. Sülemî, a.g.e. s. 98; Câmî. a.g.e. s. 55. Şa'rânî. a.g.e. I, 81; Münâvî, a.g.e. I, 72;
140. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 11, II. 81, 141, 701, III, 726, IV. 371, V, 189, 420, VI, 127, VII. 126, VIII. 187, 198, 310, X, 160, 408, 430, 562, 586; Sülemî. s. 178; Kuşeyrî. s. 440; Attar. a.g.e. s. 534; Şa'rânî. I, 91; İsfahânî. Ebû Nuaym. a.g.e. X, 235;
141. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 65, II, 357, 723, V, 552, X, 330; Sülemî. 80; Kuşeyrî. s. 410; Câmî. a.g.e. 54; Attar. a.g.e. s. 354; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, a.g.e., I, 316; Mustafa Kara. *Hareket Dergisi*, sy. 16-17, 1980.
142. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 614, V, 525, VI, 91, VIII. 413, IX. 171; Câmî. a.g.e. s. 39; İsfahânî. Ebû Nuaym. a.g.e. IX, 254; İbn Hallikân, III, 131; Şa'rânî. I 87.İbnu'l-İmâd el-Hanbelî. a.g.e. II, 87; İbn Cevzi. a.g.e. IV, 223.
143. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 423, 481, 539, II.417, VI, 547, VIII, 314, 501, X, 431, Sülemî. s. 42; Kuşeyrî. a.g.e. s. 404; Attar, a.g.e. 137 ; İsfahânî. Ebû Nuaym, a.g.e. VIII, 336; Şa'rânî. a.g.e. I, 84; İbn Hallikân, I, 274.
144. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I,59, 460, II, 357, 358, VII, 40, 232, IIX, 47; Sülemî. a.g.e. s. 51; Kuşeyrî. a.g.e. s. 417; Câmî, a.g.e. s. 53; Attar, a.g.e. s. 230; Şa'rânî. a.g.e. I I, 74, İsfahânî. Ebû Nuaym. a.g.e. X, 116; İbn Hallikân, a.g.e; II, 357; İbnu'l-İmâd el- Hanbelî, a.g.e. II, 127.
145. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I, 160, II,326, 727, VI, 441; Sülemî, a.g.e. s. 166; Kuşeyrî. a.g.e. s. 400; Câmî. a.g.e. s. 66; Attar, a.g.e. s. 304; Şa'rânî. a.g.e. I, 77; İbn Hallikân, a.g.e. II, 429; Münâvî, a.g.e. I, 237.
146. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I, 387, 537, 568, V, 91,93, 247, 394, 550, VIII, 56, X, 134; Sülemî. a.g.e. s. 220; Kuşeyrî, a.g.e. s. 411; Attar. a.g.e. s. 599; Şa'rânî. a.g.e. I, 97;
147. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, IV,461, VII, 232; Sülemî, a.g.e. s. 194; Attar, a.g.e. 562; Şa'rânî. a.g.e. I, 90; İsfahânî. Ebû Nuaym, a.g.e. X, 350; Münâvî, a.g.e. II, 29.
148. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, VII,128;
149. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 12, 337,II, 141, III, 374, 749,IV, 255, V, 191, VI, 229 477, 598, VII, 250, VIII, 114, X, 419, 586; Sülemî, a.g.e, s.232; Kuşeyrî, a.g.e. s. 439; Attar, a.g.e. s. 732; İsfahânî. Ebû Nuaym. a.g.e, X, 349;
150. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, III, 106, VI, 90,VII, 90; Sülemî, a.g.e. s. 242; Kuşeyrî, a.g.e. s. 413; Câmî. a.g.e. s. 92; Attar, a.g.e. s. 610; Şa'rânî, a.g.e. I, 102, Münâvî, a.g.e. I, 269; İsfahânî. Ebû Nuaym, a.g.e. X, 353.
151. Hal tercümesi. menkûbe ve sözleri için bkz. Meybudî, I, 354, 691, II, 496, III, 217, 609, IV, 463; Sülemî, s. 282; Attar, a.g.e. 564; Şa'rânî, a.g.e. I, 110.

(ö.440/1048),¹⁵⁴ Mekhul Şamî,¹⁵⁵ Ebû Hasan Derrâc (ö.320/932),¹⁵⁶ Ebû'l- Hasan Harkânî, (ö.425/1034) Ebû Nasr Serrâc (ö.378/988),¹⁵⁷ Ebû Cafer Meczûm,¹⁵⁸ Ebû Necm Sûfî,¹⁵⁹ Ebû Ali Siyah (ö.405/1014),¹⁶⁰ Meybudî'nin Muttakilerin haslarından dediği Ebû Kasım Nasrâbadî¹⁶¹ İbn Semmâk (189/805),¹⁶² Ebu'l- Hüseyin Nurî (ö.295/907),¹⁶³ Ebû Abbas Kassab,¹⁶⁴ müellifin pir-i Horasan dediği, Ebû Kasım Gurgânî,¹⁶⁵ Ebû Hafs Haddâd,¹⁶⁶ Ebû Saîd Hudrî,¹⁶⁷ Ebû Abdullah Hafif,¹⁶⁸ Ebû Ali Dekkâk(ö.405/1014),¹⁶⁹ Ebû Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021),¹⁷⁰ Üveys Karanî,¹⁷¹ Ebû Hüseyin Müzeyyin (328/939),¹⁷² müellifin *Kutu'l-Kulûb'un* sahibi dediği Ebû Tâlib Mekki, (ö.386/996)¹⁷³ Ebû Abdullah Kehmes,¹⁷⁴ Ebû Osman Hirî,(ö.298/910)¹⁷⁵

Ebû Osman Mağribî,¹⁷⁶ Ca'fer Huldî, (ö.348/959)¹⁷⁷ Semnûn Muhib.¹⁷⁸

152. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. V. 206, VI, 204;
 153. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. IX. 326-327,
 154. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I, 480, IX, 489, X, 433; Attar, a.g.e. s. 816; Münâvî. a.g.e. II, 68;
 155. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I. 480, 335, VII, 66, 389, 486, X, 209, 257, 430.
 156. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I. 353;
 157. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. Meybudî, a.g.e VII. 233; Attar, a.g.eb., s. 639.
 158. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I. 354;
 159. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I. 365, II, 217,
 160. Menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I. 534, 652, VIII, 250, IX, 155.
 161. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için bkz. Meybudî. I,684, II, 68, III, 518, 694, IV, 229, V, 584, VII, 55, VIII, 12, X, 645; Sülemî. a.g.e. s. 362; Kuşeyrî. a.g.e. s. 437; Şa'rânî. a.g.e. I. 122; Attar, a.g.e. s. 784. Münâvî. a.g.e.. I. 5.
 162. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî. a.g.e. IV,152, VI, 81, IX, 7 X, 409; Câmî. a.g.e. s. 54; Attar, a.g.e. s. 285; Şa'rânî. a.g.e. I, 61; İsfahânî, Ebû Nuaym, a.g.e, VIII, 203, İbn Hallikân, a.g.e. IV, 301.
 163. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî, a.g.e. V, 335, IX, 47; Sülemî,a.g.e, s. 135; Kuşeyrî. a.g.e. s.438; Câmî. a.g.e. s. 78; Attar, a.g.e. s. 464;
 164. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî, a.g.e, II, 563; Attar, a.g.e, s. 641;
 165. Menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî. a.g.e. II, 33, 186;
 166. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî, a.g.e, I, 520, III, 18, V, 405; Câmî, a.g.e, s. 57, Attar, a.g.e. s. 401; Şa'rânî. a.g.e. I. 96; Münâvî, a.g.e. I, 257.
 167. Menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî. a.g.e. I, 24, 124, 575, 693, II, 4, 467,, 507, 6988, III, 365, 446, 616, 758, IV, 103, V, 238, VI, 195, 255, VII, 296, 307, VIII, 85, 397, 411, IX, 449, X, 127, 196, 578, vd.
 168. Menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî. a.g.e. I, 615, III, 484, 485; Kuşeyrî. a.g.e. s. 420; Ebû Nuaym, a.g.e. X, 385; Münâvî. a.g.e. II, 49.
 169. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî. a.g.e. VIII, 520; Münâvî. a.g.e, II, 62;
 170. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî, a.g.e. I, 354, II, 396; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*. s. 34.
 171. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî. a.g.e, VII, 539; Şa'rânî, a.g.e. I, 25; Ahmet Yaşar Ocak, *Veysel Karanî ve Üveysilik*, İstanbul, 1982.
 172. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. bkz. Meybudî, a.g.e, III, 484, 485; Sülemî. a.g.e, s. 289;
 173. Menkıbe ve sözleri için. Meybudî. bkz. a.g.e, III, 297;
 174. Menkıbe ve sözleri için. Meybudî. bkz. a.g.e, III, 682;
 175. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. Meybudî. a.g.e, III, 279; Sülemî. a.g.e, s. 140; Kuşeyrî. a.g.e. s. 407; Câmî. a.g.e. s. 87; Şa'rânî. a.g.e. I,101; İsfahânî, Ebû Nuaym, a.g.e, X, 244;
 176. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. Meybudî. a.g.e. II, 649, III, 65, 386; Kuşeyrî, a.g.e, s. 434; Şa'rânî. a.g.e. I, 122; Münâvî. II, 35.
 177. Hal tercümesi. menkıbe ve sözleri için. Meybudî, a.g.e, IV, 187, V, 207, IX, 47, 344; Sülemî, a.g.e.

2. İşârî Tefsirdeki Yeri

Hız. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân'ın az da olsa işârî tefsiri yapılmıştır. Zühd ve takvânın artması, tasavvuf akımının gelişmesiyle birlikte hicri ikinci ve üçüncü asırlarda, sûfiler Kur'ân âyetlerini kendi görüşleri doğrultusunda tefsir etmeye başladılar.¹⁷⁹ Tefsirlerinde görüşlerini âyet ve hadislere dayandırmaya çalıştılar. Böylece işârî tefsir okulu doğmuş oldu. Bu tefsir, yalnız sûfinin bulunduğu makama göre, kalbine açılan zahir mânâ ile bağdaştırması mümkün olan bir takım gizli mânâlara ve işaretlere göre tefsir etmekten oluşur.¹⁸⁰

Hasan Basrî (ö.110/728), Ca'fer Sâdık(ö.148/765), Süfyân Sevrî,(ö.161/778) Abdullah b. Mubârek (ö.181/797) ile başlayan işârî tefsir hareketi, dördüncü hicri asrın sonlarına doğru, büyük bir gelişme göstermiştir. Şifâhen nakledilen işârî tefsirler, yerini müstakil işârî tefsir kitaplarına bırakır. Bu çığır açan, başta Ebu Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021), Ebu İshâk Ahmed es-Sa'lebî (ö.427/1035), Kuşeyrî (ö.465/1072), Hâce Abdullah Ensârî (ö.396-481/1006-1089), İmâm Gazalî (ö.505/1111) ve bunların izini takip eden Meybudî'dir.¹⁸¹ Bu konuda telif edilen Sülemî'nin *Hakaiku't-Tefsîr*, Sa'lebî'nin *Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-İşârât*, Gazalî'nin *Mişkatu'l-Envâr* ve Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı işârî tefsirleri bilinmektedir.¹⁸² Sünnî tasavvufî tefsirler arasında yer alan *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* özellikle sünnî çevreler tarafından rağbet gördüğü söylenebilir.

Meybudî, Hasan Basrî (ö.110/728), Ca'fer Sâdık (ö.148/765)¹⁸³, Süfyân-ı Sevrî (161/778), Abdullah b. Mübarek (ö.181/797), Sehl b. Abdullah Tusterî (ö.283/896), Cüneyd Bağdâdî (ö.297/909), Ebu Bekir Vasıtî (ö.320/922), İbRahîm Edhem (ö.161/777), Fudayl ibn İyaz (ö.187/802), Zunun Mısrî (ö.245/88859), Serî Sakatî

s. 326: Attar. a.g.e. s. 752; Şa'rânî, a.g.e. I, 118, İsfahânî, Ebû Nuaym, a.g.e. X, 381;

178. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, Meybudî, a.g.e., V, 335, IX, 47; Camî, a.g.e., s. 100; Attar. a.g.e., s. 510; İsfahânî, Ebû Nuaym, X, 309.

179. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara, 1974, s. 38.

180. Mekki.a.g.e., Ankara, 1998, I, 15-16. (Yakup Çiçek'in takdiminden)

181. Süleyman Ateş, a.g.e., s. 91.

182. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 67.

183. Hal tercümesi, söz ve menkıbeleri için bkz., Meybudî, a.g.e., II, 389, III, 94, IV, 245, V, 58, 210, 264, 282, 503, VI, 200, VII, 117, IX, 252, X, 437.Şa'rânî, I, 32; İbn Hallikân, a.g.e., I, 327, İsfahânî

(ö.251/865), Yahyâ b. Mu`az Râzî (ö.258/871), Ebu Yezîd Bistâmî (ö.261/874), Hamdun Kassâr (ö.271/884), Ebû'l-Hüseyin Nurî (ö.295/907), Mümşad Dîneverî (ö.299/911), Hallâc Mansur (ö.309/921), Ebu Bekir Kittânî (ö.322/933), Ebu Bekir Verrâk, Ca'fer Huldî (ö.348/959) Hâce Abdullah Herevî (ö.481/1089)¹⁸⁴ gibi işârî tefsirde payı olan ünlü sûfîlerin görüşlerine genişçe yer vermektedir. Bu da tasavvufî kültürün yanı sıra mutasavvıfların Kur'ân ve sünneti nasıl anladıklarını ortaya koyması açısından da önemlidir. Müellifin eserinde sünnete çok önem verdiği müşahede edilmektedir. Meybudî tefsirinde âyet, hadis ve mutasavvıfların şiirlerine de geniş yer vermiştir. *Keşfu'l-Esrâr*'da anlatılan menkıbeler, sûfîlerin söz ve fikirlerinin benzerini kendisinden önce kaleme alınan temel tasavvufî tefsirlerde bulunabilir. Yalnız Meybudî çağdaşı sayılan Kuşeyrî, Gazalî gibi meşhur sûfîlerden ve tefsirlerinden hiç söz etmemiştir. Ancak bu tefsirlerden istifade ettiği kolaylıkla söylenebilir.

3. Tesirleri

Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı on ciltlik sünnî işârî Farsça tefsiri, diğer sünnî tefsirler kadar yaygın bir alana yayılma imkanı elde edememiş, hatta yirminci asrın ortalarına kadar neredeyse meçhul kalmıştır. Eser İran'da Farsça olarak telif edilmesine rağmen, Şii kaynaklarda da *Keşfu'l-Esrâr*'ın tesiri fazla görülmemektedir. *Zira Letâyif-i ez-Kur'ân-ı Kerîm Ber Guzide-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* müellifi Muhammed Mehdî Ruknî, “*Keşfu'l-Esrâr*'ın dönemin siyasî ve mezhebî tesiri altında yazıldığını ve mezhebî taasuptan hali olmadığını, bu sebeple Şii düşüncesine mensup olan herkesin istifade edemeyeceğini belirtmektedir.”¹⁸⁵ *Keşfu'l-Esrâr*'ın Şii eserlere fazla kaynak olmamasının başında, sünnî işârî tefsir olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

H.IX/M.XV asrın meşhur Şii müfessirlerinden Molla Hüseyin (ö.910/1504) kendi tefsirinde, Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsirinden nakiller yapmıştır. Fakat müellif hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Yalnızca *Keşfu'l-Esrâr*'ı Herat'a elde ettiğini kaydetmektedir.¹⁸⁶

Ebû Nuaym. a.g.e. III. 192

184. Süleyman Ateş, a.g.e., s. 91

185. Muhammed Mehdî Rükni, a.g.e., s.53.

186. Rızâ Enzâbi Nejdâ, a.g.e., s.19.

Keşfu'l-Esrâr, dinî, edebî özellikle tefsir ve tasavvuf konusunda yazılan sünî eserlere kaynak olmuştur. Bunların başında Attar'ın *Tezkiretü'l-Evliyâsı*, İsmail Hakkî Bursevî (ö.1137/1725)'nin *Ruhu'l-Beyan'ı* Necmuddîn Râzî Daye (628/1230)'nin *Mirsadu'l-İbâd*, Abdurrahman Camî (ö.892/1492)'nin *Nefahatü'l-Üns'ü*, *Minhacü't-Talibîn*'i ve Mevlânâ Celâleddîn Rumî (ö.672/1273)'nin eserleri önde gelmektedir.¹⁸⁷

Attar, meşhur eseri *Tezkire*'nin giriş kısmında, “eserinde sûfilere ait menkıbe ve vecizelerin pek çok olduğunu, eserini kaleme alırken bunlardan sadece seçmeler yaptığını, daha fazla bilgi isteyenlerin *Şerhu'l-Kalb*, *Keşfu'l-Esrâr* ve *Mârifetu'n-Nefs* adlı eserlere baş vurmaları gerektiğini, bunları okumaları halinde tasavvufla ilgili hiçbir şeyin kendileri için gizli kalmayacağını kaydetmektedir.”¹⁸⁸ Her ne kadar *Keşfü'z-Zümîn* 'da *Keşfu'l-Esrâr* ismi altında yirmiden fazla eser adı kaydedilmişse de¹⁸⁹ Attar'ın ismini naklettiği *Keşfu'l-Esrâr*, Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Esrâr* adlı eseri olması ihtimalden uzak değildir. Attar bu eserin adını sadece *Keşfu'l-Esrâr* olarak kısaca yazmış olabilir. *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da kaydedilen bir çok menkıbe, şiir ve veciz söz, *Tezkire*'de nakledilmektedir. Attar'ın bunları *Keşfu'l-Ebrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'dan alma ihtimali vardır. Meselâ: *Tezkire*'de nakledilen “ez Merv Ta Ka'be” (Merv'den Ka'be'ye) adlı menkıbenin asıl kaynağı *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* olduğu söylenebilir.¹⁹⁰ Bu menkıbede Abdullah b. Mübarek'in tayy-ı zaman ederek Merv'den Mekke'ye gidip Hac farızasını yerine getirmesi anlatılmaktadır.

Necmeddin Razî de, *Mirsadu'l-İbâd* adlı eserinde kaynak belirtmeden *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'dan istifade etmesi ihtimal dahilindedir. Bilhassa *Keşfu'l-Esrâr*'da bulunan şiirler ve veciz sözlerin bir kısmı *Mirsadu'l-İbâd*'da da zikredilmektedir.¹⁹¹ Meselâ:

187. Rızâ Enzâbî Nejâd. a.g.e., s. 19.

188. Attar. a.g.e., 1346. s. 5.

189. Katip Çelebi. *Keşfu'z-Zümîn*, II. 1485-1487.

190. Muhammed Emin Reyâhî, a.g.e., s.15; Bu Menkıbe için bkz, Meybudî, a.g.e., V, 753-755; Attar. a.g.e., s. 214; Ayrıca ihtimal dahilinde *Keşfu'l-Esrâr'ın*, *Tezkire*'ye kaynaklık ettiği diğer menkıbeler için bkz. (Meybudî, I, 657; Attar, a.g.e., s. 852), (Meybudî, II, 67; Attar, a.g.e., s. 792), (Meybudî, a.g.e., V,753-755; Attar. a.g.e., s. 213-214), vd.

191. Necmuddîn Razî Daye. *Mirsadu'l-İbâd*. Tahran. 1352. s. 60. (Muhammed Emîn Reyahi'nin mukaddimesinden) Ayrıca bir ihtimal *Keşfu'l-Esrâr'ın* *Mirsad'a* kaynaklık ettiği şiir ve menkıbeleri karşılaştarmak için bkz. (Meybudî, a.g.e., IV, 419; Necmuddîn Razî, a.g.e., s.80), (Meybudî, a.g.e., I, 300; Necmuddîn Razî, a.g.e., s. 69), (Meybudî, I. 592 653. III. 21. 47. IV. 279; Necmuddîn Razî, a.g.e., 223), (Meybudî, a.g.e., I, 57; Necmuddîn Razî, a.g.e., s. 509), (Meybudî, V, 48; Necmuddîn Razî, a.g.c.s. 23) ,(Meybudî, a.g.e., I. 224; Necmuddîn Razî, a.g.c.s. 206), (Meybudî, a.g.e., X, 574;

دیدیم نهان کیتی و اصل جهان   از علت و عار بر گذشتیم آسان
آن نور سیه ز لا نقط بر تر دان   زان نیز گذشتیم نه این ماندو نه آن

Dünyanın iç yüzünü ve aslını gördük

Ar ve ayıp olanı kolayca terk ettik

Bil ki o siyah nur "lâ" dan da yüksek bir noktadadır

*Ondan da ileri gittik, ne bu, ne o kaldı*¹⁹²

Keşfu'l-Esrâr'ın, İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725)'nin *Ruhu'l-Beyân* adlı tefsirine de kaynaklık ettiği söylenebilir. Zira *Keşfu'l-Esrâr*'da geçen bir çok menkıbe, şiir ve veciz sözlerin, metot olarak *Keşfu'l-Esrâr*'a benzeyen *Ruhu'l-Beyân*'da da nakledilmektedir.¹⁹³

Keşfu'l-Esrâr'da geçen bir kısım şiir ve menkıbeler, aynı zamanda Mevlana Celâleddîn Rumî (ö.672/1273)'nin *Mesnevi*'sinde de nakledilmektedir. Meselâ: "*kadeh-i yakut*" adlı hikaye, bu hikaye, Şems-i Tebrizi'nin *Makalâtında* da zikredilmiştir.¹⁹⁴

Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr ile ilgili olarak, Muhammed Emin Reyahî'nin *Beguşâ-yı Râz-ı Aşk Guzide-i Keşfu'l-Esrâr-i Meybudî*, Muhammed Mehdî Ruknî'nin *Letâif-i ez Kur'ân-ı Kerîm ber Guzide-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Rıza Enzabî Nejdâ'nın *Guzide-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* ve Muhammed Cevâd Şeriat'ın *Guzide-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr* adlı çalışmalar bulunmaktadır. Eserinde *Keşfu'l-Esrâr*'da alıntılar yapmakla birlikte dil ve edebiyat yönünü de inceleyen Muhammed Mehdî Ruknî dışındakilerin eserleri *Keşfu'l-Esrâr*'dan yapılan alıntılardan

Necmuddîn Razî, a.g.e.. s. 326), (Meybudî, a.g.e., I, 507, 508. Necmuddîn Razî, a.g.e. s. 390). vd.
192. Meybudî, a.g.e..I, 115; Necmuddîn Râzî, a.g.e., s. 308; bu şiiri sehven Ahmed Gazaliye nispet etmişse de bu şiir Ahmed Gazali'nin değil, Ebu'l-Hasan Busti'nindir. bkz., Necmuddîn Razî, a.g.e.. s. 631 (Reyahî'nin tevzihatından); Camî, Abdurrahman, a.g.e., s. 413.

193. Bir ihtimal *Keşfu'l-Esrâr*'ın *Ruhu'l-Beyân*'a kaynaklık ettiği söz, şiir ve menkıbeleri karşılaştırmak için bkz..(Meybudî, a.g.e..I. 163. IX. 273; Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, İstanbul, 1389, s. I, 28); Meybudî, a.g.e., II, 416; Bursevî, a.g.e., II, 160) vd.

194. Meybudî, V. 393; Ali Ekber Basiri, *Dâstanhâ-yı Mesnevî*, ş.y., 1343, s. 152.

ibarettir. Muhammed Mehdi Rukni *Keşfu'l-Esrâr*'dan yapılan alıntılarla birlikte eserin bilhassa dil ve edebiyat yönünü incelemiştir.¹⁹⁵

Ayrıca, Muhammed Cevâd Şeriat'ın *Fihrist-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı eseri, Meybudî tefsirinin geniş çaplı bir fihristi şeklinde hazırlanmıştır.¹⁹⁶ Hasan Sâdât Nasirî'nin *Piş Gofтары-ı ber Kur'ân-ı Kerîm ba Tercüme-i Nevbet-i Evvel* adlı eseri ise *Keşfu'l-Esrâr*'ın birinci nevbetlerinin (bölüm) sadeleştirilmiş şeklinden ibarettir.

4. Meybudî'nin Tefsirindeki Metodu

Keşfu'l-Esrâr'daki üslup, o çağda ve daha önceki asırda sünnî tasavvufi tefsirlerde kullanılan üsluplardan fazla farklı olduğu söylenemez. Metot olarak, diğer tefsirlerde olduğu gibi önce ayetlerin tek tek meâli verilir. Daha sonra ayetler bölüm halinde zikredilerek üç bölümde tefsir edilmektedir.

Meybudî, Kur'ân-ı Kerîmi baştan başa kendine has bir üslup ile üç bab, kendisinin tabiriyle üç meclis halinde geniş bir şekilde tefsir etmektedir. Müellif, birkaç âyeti alır, o âyetler için bir meclis oluşturur. Bu meclislerin sayısı 445'tir. Her meclis ortalâma on beş sayfadır. Yine müellifin tabiriyle her meclis üç nevbetten (bölüm) oluşur. İlk bölümde ayetlerin muhtasar bir meâlî verilir. İkinci bölümde kırâat ihtilaflarına, âyetlerin nüzul sebeplerine, fikhî hükümlere temas edildiği gibi âyetler hadislerle, sahabelerin, müfessirlerin sözleriyle ve ehl-i sünnet müfessirlerinin metodu ile tefsir edilir. Bu bölüm eserin en geniş kısmını teşkil etmektedir. Bu bölümde âyetlerin tefsiri ile birlikte âyetlerin nüzul sebebi anlatılmış, sarf, nahiv, fikhî hükümlere, peygamberlerin menkıbelerine ve İslâm tarihine yer verilmiştir. Bu bölümün diğer özelliği de bilhassa eski Farsça ve Arapça kelime ve terkiplere yer verilmesidir. Üçüncü bölümde özellikle âyetler tasavvufî açıdan tevil edilmiş, müellif bu bölümü sûfîlerin menkıbeleri, hikmetli sözler ve şiirlerle süslemektedir.

195. Geniş bilgi için bkz.. Muhammed Mehdi Rukni. a.g.e.. s. 55-112.

196. Muhammed Cevâd Şeriat. a.g.e.. s. 23

Kitabın yarım sayfalık önsözünü Arapça yazan müellif, tefsirini farsça kaleme almış, yer yer Arapça'ya da yer vermiştir. Meybudî tefsirdeki metodunu şöyle açıklıyor:

“Bu kitaptaki usulümüz şudur: Her Kur’ân âyeti için meclisler düzenledik, her mecliste üç türlü söz sarf ettik. Önce gâyet öz ve kısa olarak açık bir Farsça ile âyetin meâlîni verdik. sonra âyeti tefsir ettik, çeşitli mânâlarını, meşhur kırâatlerini, nüzul sebabini, hükümlerini âyetle ilgili bulunan hadisleri ve benzeri şeyleri kaydettik. Daha sonra da âyetlerin remizlerini, sûfilerin işaretlerini, vaizlerin latifelerini dercettik. Şimdi Allah Teâlâ'nın yardımıyla bu deryaya dalıyoruz.”¹⁹⁷

a. Âyetlerle İstidlâl

Meybudî, herhangi bir konuda varid olmuş âyet-i kerimeleri ardı ardına getirmek suretiyle, diğer müfessirler gibi Kar’ân-ı Kerîm’i, Kur’ân-ı Kerîm ile tefsir etmektedir. Müfessirin, âyetleri konunun akışına uygun, adeta metinden bir parçaymış gibi kullanmasını çok iyi bir şekilde yaptığı görülmektedir. “*Peki kendilerini, hiç şüphe olmayan günde topladığımız zaman halleri nasıl olur*” (Âl-i İmrân, 3/25) âyet-i Kerîmesini tefsir ederken şöyle diyor: “Acaba bizim kıyâmet günündeki halimiz ne olacak? Zira dünyadakileri mevcudatın evvelinden, mahlukatın sonuna dek bir İsrâfil rüzgârıyla dünya toprağından atar ve bir anda kıyâmet meydanında hazır hale getirir.”¹⁹⁸

Kıyâmeti bekle tâ ki dağların izzet ve riyaseti ortaya çıksın, el, ayak, sırt ve kanatlarını göstere sin, ayıplar ve kusurlar gizlenip başlarını eğerek sana söylesinler. “*Biz senin gözünden perdeni açtık; bugün artık gözün keskindir.*” (Kaf, 50/22) Perdeyi senin yaptıklarının üzerinden kaldırdık, yani sen dünyada ne ekip ne yapmışsan ahirette onu göreceksin. Ne pişirmişsen onu yiyeceksin, ne ekmişsen onu biçeceksin Yüce Allah’ın “*İşte orada her can, geçmişte yaptıklarını dener (yaptıklarının yararını ve zararını görür)*” (Yûnus, 10/30) demesi bu sebeptendir. Yani dünyada neye sığınırsan ahirette senden ayrılıp seni terk edecek, ancak takvâ bundan istisnadır. Sadece takvâ seni hem dünyada hem de ahirette terk edip kaybetmeyecektir. Bütün kazançlar o gün yok olur, ortadan kalkar. Takvâyâ; “Gel bu gün senin pazarındır, her kimin senden azıcık nasibi

197. Meybudî.a.g.e. Varak 1b (yazma nüsha)

198. Meybudî. a.g.e. II. 67

varsa bu gün mükâfat sarayında (ahirette), onu nasibi kadar ağırla ve ikrâmda bulun. Kendi tanıdıklarını, dostlarını “*Adn cennetlerinde güzel meskenler*” e (Tevbe, 9/72) yerleştir. Sana aşık olanları “*Her şeyden büyük olan Allah’ın rızası*” na (Tevbe, 9/72) buyur et.” Takvâyı bilip tanıyan bir başkadır. Takvânın aşıkları ise başkadır. Takvâyı tanıyan haramlardan ve şüpheli olan şeylerden sakınıp uzak duranlardır. Hal ve hareketleri, eylem ve amelleri, söz ve fiilleri hep takvânın emirleri çerçevesinde olan kimselerdir. Takvânın aşıkları ise, kendi ibadet ve iyiliklerini görmezler, başkaları günahlardan sakınıırken onlar, Allah’tan başka her şeyden yüz çevirirler.

Ebû Kasım Nasrâbadî muttakilerin ileri gelenlerinden idi. Ona, takvâ nedir, diye sordular. O da bunun üzerine kendi halinden örnekler vererek takvâyı şöyle târif etti: “takvâ Allah’tan başka her şeyden yüz çevirmendir.”¹⁹⁹ Meybudî’ye göre, herkes bu seviyeye ulaşamaz. Kur’ân buna işaret etmektedir: “*Allah’ın katında en üstün olanımız, (günahlardan) en çok korunamızdır.*” (Hucurât, 49/13) Yarın kıyamet saati geldiğinde herkes takvâ örtüsüne sahip olduğu oranda yüce Allah’a yakın ve saygın olur.²⁰⁰ Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Herkesin kazandığı, kendisine tastamam verilip hiç kimseye haksızlık edilmez*” (Âl-i İmrân,3/25)

b. Konuların Hadislerle Desteklenmesi

Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvufî hayat ve düşüncenin de, Kur’ân-ı Kerim’den sonra ikinci ana kaynağı hadislerdir. *Ehl-i Hadisten* olan ve aynı zamanda “*Erba’in Hadis*” adında bir hadis kitabı kaleme alan Meybudî,²⁰¹ âyetleri tefsir ederken özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerde sıkça açıklâmaya yardımcı olacak hadisleri de kaydeder. Bu hadisler genel olarak “kütüb-i sitte” denilen meşhur altı hadis kitabından alınmıştır. Bazen de bu hadis kitaplarında yer almadığı halde, İslâm zühd ve tasavvuf fikrinin kurulup gelişmesine tesir etmiş olan hadislere de yer verilmektedir. Meybudî hadisleri çoğunlukla Arapça aslından verir ve Farsça tercümesini yapar tercüme etmediği hadisler de vardır. Bazen de hadisin Arapça metnini vermeden, hadisin Farsça meâlini vermektedir: Müellif, “*Hani siz bir adam öldürmüştünüz.*” (Bakara, 2/72) âyetini tefsir ederken, “Nefsi öldürmek iki şekilde olur. Biri beden itibariyle, biri de mânâ

199. Meybudî, a.g.e.II. 68; Attar, a.g.e.. 792.

200. Meybudî, a.g.e.. II. 68.

201. Meybudî, V. a.g.e.. 219-220.

cihetiyle olur. Nefsini mânâ cihetiyle, mücahede kılıcı ile öldüren kişi, Allah Teâlâ'ya ve nimetlere, cennete kavuşur. Bedenine zarar veren, intihar eden ise ahirette azap görür.”²⁰² Dedikten sonra şu hadis-i şerifi kaydeder: “*Kim zehir içerek intihar ederse, cehennem ateşinin içinde, elinde zehir olduğu halde ebedî olarak ondan içer. Kim de kendisine demir saplayarak intihar ederse, cehennemde ebedî olarak o demiri karnına saplar, kim kendisini dağdan atarak intihar ederse o cehennemlik olur.*”²⁰³

Meybudî, “*Ellerinizi savaştan çekin*” (Nisa, 4/77) âyetini “*ellerinizi yaratıklardan, dünyadan çekin; Allah Teâlâ'ya yönelin, zira ihsan eden hataları örten, sevgi ve cömertlikte eşsiz olan odur. Şehvet kapısını üzerinize kapatın, mal ve dünya şöhretinden uzak durun. Haram olan dünya malı lanetlenmiş, helâl olanı yük, fazla olanı ise sıkıntı verir.*” Şeklinde tefsir ettikten sonra şu hadis-i şerifi kaydetmektedir: “*Bu dünya lanetlenmiştir, içindekiler de lanetlenmiştir, ancak zikrullah ve zikrullah'a yardımcı olanlarla âlim veya müteallim hariç.*”²⁰⁴

Müfessir bazen bir âyeti tefsir ederken mânânın akışına uygun olarak birden fazla hadis-i şerifi de delil olarak getirir: “*Beni anın, ben de sizi anayım.*” (Bakara, 2/152) Mustafa (s.a.v.) bu âyetin tefsirinde Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu belirtmektedir: “*Ey Kullarım taat ile beni anın bana kulluk ediniz. Ben de mağfiretimle sizi bağışlayayım*”²⁰⁵ ardından şu hadis-i şerifi de Farsça olarak zikretmektedir: “*Kim Allah Teâlâ'ya ibadet ve kulluk eder ve emirlerini yerine getirirse, her ne kadar az nafile namaz kılar, az oruc tutar ve az Kur'ân-ı Kerim okursa da zakirler cümlesinden olur. Her kim isyan eder ve itaat etmezse, her ne kadar fazla namaz kılar, fazla oruç tutar ve fazla Kur'ân-ı Kerim okursa da umutulanlar cümlesinden olur.*”²⁰⁶ Müellif bu iki hadisten sonra kendi görüşlerini ortaya koyarak şöyle devam eder: “*O halde gerçek zikir, sadece sözü süsleme ve mücerred sözler değildir. Müfessirler bu âyetin tefsiri hususunda, değişik lafızlarla da olsa aynı mânâyı vurgulamışlardır.*”²⁰⁷ Meybudî ardından şu iki hadis-i şerifin birini Farsça diğerini Arapça olarak kaydeder: “*Allah'ın iyisini, altın ve gümüş infak etmekten ve düşmanlarla cihad etmekten daha iyisini*

202. Meybudî. a.g.e., I, 238-239.

203. Buharî. *Tıbb*, 56; Müslüm. *İman*, 175; Tirmizi. *Tıbb*, 7; Nesai, *Cenâiz*, 68 Ebû Davud. *Tıbb*, 11.

204. Tirmizi. *Zühd*, 14; İbnü Mâce. *Zühd*, 3.

205. Meybudî. a.g.e., I, 414.

206. Meybudî. a.g.e., I, 414.

207. Meybudî. a.g.e., I, 414.

söyleyeyim mi”? Dediler o nedir ya Resulullah ? ‘Allah’ı zikretmek ve Kur’ân okumaktan daha faziletli bir zikir de yoktur özellikle namazda okunan Kur’ân”²⁰⁸

“Namaz içinde Kur’ân okumak, namazın haricinde Kur’ân okumaktan daha faziletlidir. Namaz haricinde Kur’ân okumak, zikirden ve sadaka vermekten üstündür. Sadaka vermek, nafile oruç tutmaktan daha faziletlidir. Oruç, cehennem ateşine karşı kalkandır. Amelsiz ve niyetsiz bir sözün değeri yoktur. Sünnete uymadan niyet, amel ve sözün de değeri yoktur.”²⁰⁹

Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr'da kaydedilen hadislerin bir kısmını yeri geldikçe çalışmamızda değerlendirmeye çalıştık.

c. Şiirlerle İstîşhad

H. V/M. XI asırdan itibaren tasavvuf şiiri mecaz, kinâye, teşbih ve istiâre gibi edebî san'atlarla süslü tasavvufî remz ve mazmûnları taşıyan san'at eserleri haline dönüşmeye başlamıştır. Özellikle İran'da yetişen şairlerin çoğu şiirlerinde tasavvufî sembollerini ve mazmûnları kullanmışlardır.²¹⁰ Bunların başında Hâce Abdullah Herevî (ö.481/1088) ve Senâî-ı Gaznevî gelmektedir.

Meybudî, özellikle Herevî'nin ve Senâî-i Gaznevî'nin şiirleri yanında kendisinde önce ve kendi asrında yaşamış meşhur edip ve mutasavvıfların tasavvufî şiirlerini her fırsatta yeri geldikçe tefsirinde istîşhad ettiği görülmektedir. Araştırmamızda yeri geldikçe şiirlerin bir kısmına yer verilmeye çalışıldı. Bu şiirlerin çoğunluğu Farsça bir kısmı ise Arapçadır. Mesela: “Allah'ın mescidlerinde Allah'ın adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zâlim kim vardır.” (Bakara, 2/114) “İbadet yerini şehvet ile harap eden kimseden daha zâlim kim var? Mârifet yerini masiva ile harap eden kimseden daha zâlim kim var? Müşahede yerini başka düşüncelerle harap eden kimseden zâlim kim var? Mârifet yeri âriflerin kalbidir. Müşahede yeri dostların sırrıdır. Nefsini şehvetten alıkoyan şahsın ibadet yeri abaddir.

208. Tirmizî. *Daavât*, 6.

209. el-Hindî. Ali el- Mutteki. *Kenzu'l-Ummal fî Süneni'l-Akvl ve'l-Efal*, Beyrut. I. 415.

210. Hasan Kamil Yılmaz. *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 133.

İsmi de zahitler listesindedir.” Âyet-i Kerimeyi bu şekilde tefsir ettikten sonra Ebû Yezid-i Bistami'nin şu şiirini nakleder:

إذا ما تمنى الناسُ روحاً وراحةً   تمنيتُ أن ألكَ يا عز خالياً

*İnsanlar ruh ve rahatlık temin ettiklerinde,
Ben ise yalnız olarak seninle buluşmak isterim.*²¹¹

Meybudî hemen bu Arapça şiirin ardından Senâî'nin şu Farsça şiirini de kaydeder:

هر کسی محراب دارد هر سوئی   باز محراب سنائی کوی نو

*Herkesin her yerde bir mihrabı var
Senâî'nin mihrabı da senin mahallendedir.*²¹²

Denilebilir ki burada müellif, asıl ibadet yeri kalp, ruh ve sır olduğunu ifade ediyor. Kul nefsinin şehvetlerden alı koyduğu taktirde bu ibadet yerlerinin de abad olacağını vurguluyor. Meybudî, tefsirinde bazen bir şiiri bir çok yerde nakleder. Meselâ şu şiiri dört ayrı yerde kaydetmektedir:

کی باشد کین نفس بپردازم   در باغ الهی آشیان سازم

*Ne zaman, bu kafesi terk eder,
İlahî bağda yuva yaparım.*²¹³

Bu beyitleri de birden fazla yerde nakletmektedir:

شب هست و شراب هست و چا کر تنهاست   بر خیز و بیا جانا کامشب شب ماست

211. Meybudî. a.g.e.. I. 331.

212. Meybudî. a.g.e.. I. 331.

213. Meybudî. a.g.e.. I. 300; I. 481; VI. 344; VI. 345.

Gecedir ve şarap var, ve kul yalnızdır.

*Kalk ve gel ey sevgili, bu gece bizim gecemizdir.*²¹⁴

من آن توام تو آن من باش ز دل
پستاهی کن، چرا نشینی تو خجل؟

Ben seninim, sende yürekte benim ol

*Bestahlık yap ne diye utangaç oturursun.*²¹⁵

Meybudî, çoğunlukla şiirin kime ait olduğunu kaydetmez: “Korkarak ve umarak ona duâ ediniz.” (A’râf, 7/56). Bu “*havf ve tama*” havf ve reca mânâsınadır. Tazaru’ ve gizli olarak yapılması da ihlas ve sıdk mânâsınadır. Bu kalpte olan dört kanal gibidir. Bu kanallar akıcı ve açık olduğu müddetçe kul huzur içinde olur, imanı kemâl derecesine ulaşır ve duâsı da kabul edilir. Yok eğer bu manevî dört kanal (havf, reca, ihlas ve sıdk) gönülde kapanırsa gözlerde yaş akmaz, kalpte de zikir, şefkat, taat ve iman görülmez. Bu âyeti tefsir ettikten sonra “şöyle denildiği gibi” deyip şu şiiri nakleder:

آن دل که تو دیدی همه دیگر کون شد
و آن حوض پر آب ما همه پر خون شد.
و آن باغ پر از نعمت چون ماهون شد
و آن آب روان ز باغ ما بیرون شد.

O gördüğün gönül tamamen değişti.

O su dolu havuzumuz tamamı ile kan oldu.

Nimetlerle dolu o bahçe, çöl gibi oldu.

*O akan su bağımızdan dışarı çıktı.*²¹⁶

214. Meybudî. a.g.e., V.502: IX. 255

215. Meybudî. a.g.e., II. 11: III. 68. 347.

216. Meybudî. a.g.e., III. 641.

d. Menkıbeler

Meybudî, âyetleri tefsir ederken yer yer açıklâmaya yardımcı olacak tasavvufî menkıbelere de yer verir. Bu menkıbelerin çoğunun kaynağı Herevî'nin *Tabakat-ı Sûfiye*'sidir. Yalnız bu menkıbeler Meybudî tarafından sadeleştirilmiştir. Menkıbeleri Farsça olarak naklettiği gibi bazen de Arapça olarak kaydeder. Bu menkıbeler daha sonra yazılan *Tezkiretü'l-Evliyâ*, *Nefahatü'l-Üns*, *Tabakatü'l-Kubrâ* gibi meşhur sûfi tabakat kitaplarına kaynak olduğu ihtimalden uzak değildir. Yalnız bu eserlerde menkıbelerin muhtasar bir şekilde geçtiği görülmektedir.

“ *Biz onu yer yüzünde güçlü kıldık.* ” (Kehf, 18/84) Zü'l-Karneyn'e güç ve kuvvet verdik, o da dünyanın doğu ve batısını dolaştı ve bütün dünyayı hükmü altına aldı. Bu şuna işaret eder ki, mârifet ehli, civanmertler istedikleri zaman Allah Teâlâ'nın izni ile her tarafı çok kısa zaman içinde kat edebilirler. Kerâmet kapıları üzerlerine açılır, bütün dünya kendilerinin emrine girer, Allah Teâlâ'nın izni ile bir gecede sahra ve denizleri kat edebilirler.

Nitekim, Abdullah b. Mübarek'ten rivayet edilen şu kıssa tayy-ı zaman kerametini teyid etmektedir: Abdullah: “Zilhicce ayının sekizinde sahradaydım. Kendi kendime yarın Allah dostlarının alışverişi günüdür. Hac mevsimidir ve Arafat'ta durup, Yedi gök ve yedi zeminin rabbine duâ ederler. Ben ise bundan mahrum kalmışım. Evet o halde niçin evde oturuyorum. Kalkıp çöle gideyim ve bu mahrumiyetimi Allah Teâlâ'ya arz edeyim, dedim, sahraya gittim ve orada bir köşeye çekildim hâlimi Allah Teâlâ'ya arz ettim.

Bu sırada beli iki büküm olmuş, elinde bir baston olan yaşlı bir kadın geldi, beni gördü.”

- Ey Abdullah! Dostlar evden dışarı çıktı, evi mesken etmiyorlar, sen niçin daha buradasın. Abdullah:

- Ey kadın! sen nereden geldin ve nerede oturuyorsun? Sonra yaşlı kadın:

- Ben kendi vatanımdan geliyorum ve menzilgâhım da Ka'be'dir. Abdullah:

- Ne zaman evden çıktın? Yaşlı kadın:

- Bu sabah namazının sünnetini Sencab'ta, farzını Ceyhun nehrinin kenarında eda ettim. Mekke'ye gideceğim. Abdullah: ey kızkardeş! Nasıl bu muazzam makama vardın? Bana duâ et, dedi:

- Ey Abdullah! Bana muvafakat et. Abdullah, himmetim sana muvafakat ediyor, yalnız bedenim sana muvafakat edemiyor, zira bu derecede değil, dedi:

- Ey Abdullah dostlara himmet verilir. Kalk gidelim ikisi kalkıp yola koyuldular. Abdullah dedi:

- Gittik zan ediyordum ki zemin ayaklarımızın altında katediliyordu. Bir saat sonra bir çeşme gördüm. Bana gusül et dedi. Gusül ettim. Bir saat sonra da geniş bir sahra gördüm Bana:

- “Ey Abdullah, kıyamet sahrasını hatırla ve istediğin şeyi Allah Teâlâ dan iste. Böyle yaptım bir saat sonra da Kâbe’yi gördüm. Ben şaşırıp kaldım ve oranın Ka’be olup olmadığını anlayamadım. Başka bir yer olduğunu sandım. Burada dur biraz, namaz kıl zira burası büyük bir makamdır. Birkaç rekât namaz kıldım. Oradan ileriye doğru gittim. Büyük bir dağ gördüm. O dağın tepesine çıktım, büyük insan topluluklarını gördüm. Dedim burası neresidir ve bu insanlar kimdir? Dedi:

- Bilmiyorsun bunlar hacılardır Merva’da durmuşlar ve duâ ediyorlar. Sen Safa Dağı’nın üzerindesin. Dedim:

- Biz de oraya gidelim. Dedi:

- Hayır burada otur. Biz yapılanları yerine getirdik. Bana Ey Abdullah! Gusl ettiğin çeşme çölün sonu idi. Üzerinde durduğumuz sahra, Arafat zemini idi. Elini vurduğun ev, Kâbe idi. Bu sözleri işitince heybetten titredim ve kendimden geçtim. Kendime gelince yine taaccüb ettim. Yaşlı kadın dedi:

- Ne hayret ediyorsun

- Sonra bir mağaraya vardık. Benzi solmuş, zayıf ve nurani bir genç gördüm. Annesini görünce ayaklarına kapandı, yüzünü ayaklarının altına sürdü ve şöyle dedi:

- Biliyorum buraya gelmeyecektin, seni buraya Rabbın gönderdi. Zira benim vefatım yakındır. Beni kefenleyip, defnetmek için gelmişsin, Yaşlı kadın:

- Ey Abdullah! Gel burada kal, tâ ki onu toprağa defnedesin, dedi. Genç orada hemen öldü. Onu defnettikten sonra yaşlı kadın şöyle dedi:

Benim hiçbir işim yok, ömrümün geri kalanı onun mezarı başında geçecek. Ey Abdullah! Git, gelecek sene gel, beni göremezsen, benim mezarım burası olacak, beni ziyaret et.²¹⁷

217. Meybudî. a.g.eb.. V. 753-755; Bu menkıbe Attar. a.g.e.. s. 213-214 de muhtasar bir şekilde nakledilmiştir.

e. Tarihi Hadiseler

Kesfu'l-Esrâr'ın ikinci bölümlerinde geçmiş peygamberlere ve milletlere bilhassa asr-ı saadete ait tarihi kıssalar çokça bulunmaktadır. Meybudî bu kıssaları anlatırken tefsirinde bu konu ile ilgili müfessirlerin sözlerini kaydettiği gibi zaman zaman tarihî kaynaklara da baş vurmaya ihmal etmez. Çoğunlukla kaynak isimlerini zikretmektedir. Bazen de sadece "tarihiyan" (tarihçiler) veya "ashâb-ı siyer" (siyer kitaplarını yazanlar) "goft" (dedi) formülü ile vermektedir.

Meybudî, siyer ve meğaziye dair eserleriyle meşhur olan Vehb b. Münebbih (ö.114/732),²¹⁸ Musâ b. 'Ukbe (141/758),²¹⁹ İbn İshak (ö.151/768),²²⁰ Yahya b. Sâid (ö. 191-194/ 806-809),²²¹ Vâkidî (ö.207/822),²²² ve umumî tarih yazarlarından İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889)²²³ eserlerinden istifade etmiş ve bunların isimlerini açık bir şekilde zikretmektedir. Müellif, tarihi rivayetleri naklederken bazen o konu ile ilgili birkaç değişik görüşü de aktarmaktadır: "*Onu yalanladılar, biz de onu (Nuh) ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık.*" (A'raf, 7/64) ayetini tefsir ederken şöyle demektedir: "Nuh'un gemisinde bulunanların sayısı hakkında değişik görüşler bulunmaktadır." Zira İbn İshak (ö.151/768), " bunlar, Hz. Nuh, hanımı, üç oğlu, hanımları ve kendisine iman eden altı kişi ve bunların hanımları olmak üzere toplam yirmi kişi olduğunu,"²²⁴ Katade, İbn Cerih, Muhammed b. Kurezî, "Nuh, hanımı, üç oğlu ve hanımları olmak üzere sekiz kişi olduğunu,"²²⁵ İbn Abbas ise " toplam seksen kişi olduğunu"²²⁶ belirtmektedir.

Müfessir tarihî olayları kaydederken bazen sadece bir olay için sekiz dokuz sayfa ayırır. Selmân-i Farisî'nin iman getirme hadisesi için iki,²²⁷ Hz. Peygamberin

218. Meybudî. a.g.e., I, 40, 88, 94, 150; II, 47, 118; III, 259, 580, 583; IV, 260; V, 199, 541; VI, 139, VIII, 111, 452; IX, 161; X, 383, vd.

219. Meybudî. a.g.e., IX, 151

220. Meybudî. a.g.e., I, 149, 182, 158; III, 647, 652; IV, 28, 58; V, 126; X, 34 vd.

221. Meybudî. a.g.e., I, 163.

222. Meybudî. a.g.e., III, 288, 597, 724.

223. Meybudî. a.g.e., III, 134; VI, 184, 565; VIII, 96; X, 190, 301.

224. Meybudî. a.g.e., III, 647.

225. Meybudî. a.g.e., III, 647.

226. Meybudî. a.g.e., III, 647.

227. Meybudî. a.g.e., I, 212.

vefatı için sekiz,²²⁸ Hendek savaşı için altı,²²⁹ Mekke fethi için beş,²³⁰ takriben sayfa ayırmaktadır.

f. İsrailiyât

İsrailiyât denilen Yahudi, Hristiyan ve diğer kültürlerden İslâmiyet'e giren rivayetlerin tefsir kitaplarına da girmesine mâni olunamamıştır.²³¹ Meybudî bu tür rivayetleri aza indirme gayretini göstermiş, tefsirinde nadir olmakla beraber, israiliyâttan ibaret haberleri de nakletmektedir. Müfessir, tefsirinde, İslâmî eserlerde İsrâili rivayetlerin kaynağı sayılan Abdullah b. Selâm (ö.43/663-664)²³², Ka'bu'l-Ahbâr (ö.32/652-653)²³³, Vehb b. Münebbih (ö.116/734),²³⁴ gibi zatların söz ve menkıbelerine yer vermektedir.²³⁵

“ ” *Nun ve'l-Kalem* (Kalem 68/1) Müfessirlerden Mücahid b. Cebr (ö103/721), Mukatil b. Süleyman (ö.143/760), es-Seddî ve Kulebî ye göre, “*Nun*”, yer küresinin üzerinde bulunduğu balık demektir. İbn Abbas (ö. 68/687-688)'a göre ise ilk olarak Allah Teâlâ kalemi yarattı. Kalem kıyamet gününe kadar meydana gelecek olan her şeyi yazdı, Sonra Allah Teâlâ suyu buharlaştırdı, buhardan gökleri yarattı. Sonra “*nun*”u yani balığı yarattı, yer yüzünü de onun sırtı üzerine yaydı. “*nun*” (balık) hareket etti, yer yayıldı. Daha sonra Allah Teâlâ onu dağlarla sabitleştirdi. Müfessirlerin bazısı, “balık denizin üstündedir, deniz de rüzgarın sırtındadır. Rüzgâr da Allah Teâlâ'nın kudreti üzerindedir.” der.²³⁶

Ka'bu'l-Ahbar (ö. 32/652-653)'a göre, “*nun*” nun yani balığın ismi “*Liveysa*” dır. Şeytan o balığa vesvese verdi ve kendisine şöyle dedi: “Ey *Liveysa* senin sırtında ne olduğunu bilir misin? Silkinip bunları sırtından at.” *Liveysa* bunu yapmaya teşebbüs etti, bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bir hayvan gönderdi, *Liveysa*'nın burnuna girip dimağına

228. Meybudî. a.g.e.. VI, 240.247.

229. Meybudî. a.g.e., 17.22.

230. Meybudî. a.g.e., I, 646-650.

231. İbn Haldun. *Mukaddime*. Mısır. 1322. Mısır, s. 363.

232. Rivayetleri için bkz., Meybudî. a.g.e.. I, 29, 555, II, 64, 169, 245, 270, 730, III, 117, IV, 367, V, 216, 217, 609, 631, VI, 561, V, 108, 158, 323, 324, 394, VIII, 109, 2888, 481, IX, 125, 147, X, 103.

233. Rivayetleri için bkz., Meybudî. a.g.e.. I, 55, 556, II, 525, 627, III, 15, 286, IV, 172, V, 16, VI, 323vd.

234. Rivayetleri için bkz., Meybudî. a.g.e.. I, 202, III, 650, IV, 375, V, 515, VI, 290, VII, 223, X, 358vd.

235. İsmail Cerrahoğlu. *Tefsir Usûlu*. Ankara. 1995. s. 253.

236. Meybudî a.g.e.. X, 186.

ulaştı. Balık o hayvandan kurtulmak için Hak Teâlâ'ya yalvardı. Yüce Allah duâsını kabul etti, o hayvan da balığın burnundan dışarı çıktı. O balık o hayvana, o hayvan da o balığa bakmaktadır. Şâyet balık sırtından bir şey atmaya kalkarsa, hayvan onun burnuna tekrar girer.²³⁷

Denilebilir ki, bu bilgiler İslâmî bir kaynağa dayanmamaktadır. Bu görüşler sonradan İslâm'a girmiş gayr-ı İslâmî fikirlerdir. Zira bu gibi haberler İslâmî bir temele dayanmamaktadır.

g. Hurûf-ı Mukattaa

Bazı sûrelerin başında bazen bir, bazen de birkaç harfin birleşmesinden meydana gelmiş rumuzlar bulunmaktadır. Bu harflere *el-Hurûf-ı'l-mukattaa* denilmektedir. İbn Abbas göre mukattaa harfleri, Allah Teâlâ'nın and içtiği harfler olup, Allah'ın isimlerindedir.²³⁸ Bu harflerin izahı hakkında Hz. Peygamber (s.a.v.) den bize açıklayıcı bir bilgi ulaşmamıştır.²³⁹ Ancak Resulullah'ın *huruf-ı mukattaa*nın her birinin ayrı, ayrı harfler olduğuna dair şu hadis-i şerif bilinmektedir: “Allah Teâlâ'nın kitabından bir harf okuyana bir sevap verilir ve bu sevap on misline varır. Ben (elif lâm mim) bir harftir demiyorum: Elif bir harftir, lâm bir harftir, mim de bir harftir diyorum.”²⁴⁰ Bir rivâyete göre de Yahudiler, Kur'ân-ı Kerîm'in Bakara suresinin başındaki *elif, lâm, mim* den delil çıkararak, Hz. Peygamberin getirdiği dinin uzun ömürlü olamayacağına hükmetmişler. Hz. Peygamber (s.a.v.) de aynı metodu kullanarak ve diğer mukattaa harflerini de göstererek, bu surenin uzun olduğunu ispat etmiştir.²⁴¹ *Huruf-ı mukattaa* hakkında İbn Abbas'a isnad edilen bazı tefsirler olmakla birlikte, ilk olarak sistemli bir şekilde, hurufî tefsir yazan zatın hicri ikinci asırda yaşayan Ca'fer-i Sadık olduğu görülür.²⁴²

Bazı âlimler, “bu harfler Kur'ân'ın esrârındandır, mânâlarını ancak Allah Teâlâ bilir.” deyip mânâları üzerinde fazla durmamışlardır. Abdurrahman Bistamî: “Doğrusu

237. Mevbidî. a.g.e., X, 186.

238. İbn Abbas. *Tefsir-i İbn Abbas*, Beyrut. 1414, s. 77

239. İsmail Cerrahoğlu. a.g.e., s. 137.

240. Tirmizî. *Sevabu'l-Kur'ân*, 2912.

241. İbn Hişam. *Sîretü'n-Nebevîyye*. Mısır. 1375. I, 546.

242. Süleyman Ateş. *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 320; Scimmel Annemarie. *Tasavvufun Boyutları*. İstanbul. 1982, s. 348.

bazı peygamberler, harflere ait sırları Rabbanî vahiy ve ilham yoluyla, bazı veliler nurlu keşifler ve ruhanî feyizler sayesinde, bazı ilim sahipleri de salih nakil ve üstün bir akıl ile öğrenebildiler. Bunların hepsi de kendi arkadaşlarına bunlara ait bazı sırları keşif ve şuhûd yoluyla veya bazı tanımlarla haber vermişlerdir.” demektedir.²⁴³ Meybudî de *Huruf-i mukattaa* 'yı kast ederek: “Dostluk sahifesinde öyle bir nakışlı hat vardır ki aşıklardan başkası onun tercümesini yapamaz. Dostlar arasında öyle bir sır vardır ki aşıklardan başkası onun sırrını bilemez.” der.²⁴⁴

Tasavvuf erbabı, Hz. Peygamber (s.a.v.) ın “*Her harfin bir zahiri, bir de batını vardır.*”²⁴⁵ hadisini kendilerine rehber edinerek harflerden te’viller ortaya koymuşlardır.²⁴⁶ Keşfu’l-Esrâr’da nakledildiğine göre, Arap geleneğinde de harflerin bazısı ile yetinmek vardır. Şairin şu sözünde bu görülmektedir. “*قد قلت لها قفي فتالت قاف*” *O kadına dur dedim, o da ka (durdum) dedi.* Buradaki “ka” durdum anlâmına gelen “*vekeftu*” kelimesinin kısaltılmışıdır.²⁴⁷

Diğer işarî tefsirlerde olduğu gibi *Keşfu’l-Esrâr*’da da harflerden mânâlar işaretler çıkartılmıştır. Meybudî’ye göre, bazı âlimler bu harflerin bir kısmının surelerin isimleri olduğu, bir kısmı ise Kur`ân-ı Kerimin isimleri, ve bir kısmının da Allah Teâlâ’nın isimleri olduğu konusunda görüş beyan etmişlerdir.²⁴⁸ Müellif, mukattaa harfleri hakkındaki görüşlerini daha çok Hz. Ali (r.a.) ve İbn Abbas (r.a.) nin tevillerine dayandırmaktadır.²⁴⁹ Aşağıda verilen örneklerde Meybudî’nin *huruf-i mukattaa*ya nasıl yaklaştığı görülmektedir:

“Besmele âyeti on dokuz harftir: *بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ* Cehennem zebanîlerinin sayısı da on dokuzdur. “*Üzerinde on dokuz vardır.*” (Müddessir, 74/30) ayet-i kerimesi buna işaret etmektedir. Kim ihlâsla besmeleyi çekip Allah Teâlâ’ya yalvarırsa, her bir harfî karşılığında bir zebanî ondan elini çeker ve cehennemden kurtulur.”²⁵⁰

243. Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu’l-Beyan*, İstanbul, 1389, I. 29.

244. Meybudî. a.g.e., I. 52.

245. İsfahani. Ebû Nuaym a.g.e., I. 65.

246. İsfahani. Ebû Nuaym. a.g.e., I. 65.

247. Meybudî. I. 163; IX. 273; Bursevî. a.g.e., I. 28.

248. Meybudî. a.g.e., VI. 6; er-Râzi, Fhruddin. *Mefatihü’l-Gayb*, Beyrut. ts. I. 230.

249. Meybudî. a.g.e., VI. 6.

« بِسْمِ اللّٰهِ » ” *Bismillah* daki *ba* Allah’ın behasına, *sin* Allah’ın senasına, *mim* Allah’ın mülküne bir remizdir. Mârifet ehline göre de: *Bismillah* daki *ba* Ehadiyetin behasına, *sin* samediyetin senasına, *mim* uluhiyetin mülküne işaret eder. Cenâb-Hak’ın behası celâl ile senası cemâl iledir. Senası sevgi ve şefkatı artıran, mülkü ise bitip tükenmeyendir. Yine *ba* Hak Teâlâ’nın velilerine olan iyiliği, *sin* dostlarına olan sırrı, *mim* aşıkları üzerine olan minnetidir. Şâyet iyiliği olmasaydı, sırrına kavuşulacak yol bulunmazdı. Şâyet minneti olmasaydı ona ulaşılmaya yol bulunamazdı. Onun celâl dergahına hangi yol ile gidilebilirdi? Eğer ezel muhabbeti olmasaydı, Bâkî olan Allah Teâlâ’yı tanıma yolu nasıl bulunabilirdi?²⁵¹

Yine Meybudî tefsirinin başka bir yerinde, *Bismillah* da ki “*ba*” Allah’ın bekasına, *sin* Allah’ın müminlere olana selâmına, *mim* Allah’ın iyi ve temiz olan muhabbetine işaret ettiğini” söyler.²⁵²

« الم » ” (*Elif, lâm, mim*) dostluk şifresidir.²⁵³ *elif* ilahi bir şifredir, herkesin onu anlâması mümkün değildir. Mânâsını ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) biliyordu. Hz. Muhammed (s.a.v.) gitti, mânâsını da beraberinde götürdü.²⁵⁴ *Elif* Allah’ın isminden, *lâm* Hz. Cebrâil’in isminden ve *mim* de Hz. Muhammed (s.a.v.)’in isminden bir remizdir. *Elif* Allah’a, *lâm* Cebrâil’e *mim* de Hz. Muhammed (s.a.v.)’e işaretir.²⁵⁵ Tusterî de *elif lâm mim* harflerini tevil ederken buna benzer bir izahatta bulunur: *Elif* Allah Teâlâ’ya, *lâm* Hz. Cebrâil’e, *mim* Hz. Muhammed (s.a.v.)’e işaretir. Bu harflerle Hak Teâlâ kendi nefesine, Hz. Cebrâil’e ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’e yemin etmiştir.” der.²⁵⁶ İbn Arabî ise şöyle diyor: *Elif lâm mim* deki *elif* Hak Teâlâ’ya, *mim* mahlukata delalet eder. *Elif lâm mim* da Hâlık ile mahluk bir arada zikredilmiş, *Lâm* da Hak Teâlâ’nın yaratmak için indiği makamdır.²⁵⁷

Elif, ene; *Lâm*, lî; *mîm*, minni; *Ene*, ben benim ve Allah’ım, kula sezgi veririm, Nur ismim ve mesajımdır. Gönüllere can ve reyhanım, ruhlara dostluk ve huzur veririm.

250. Meybudî, a.g.e., I. 9.

251. Meybudî, a.g.e., I. 27.

252. Meybudî, a.g.e., VI. 16.

253. Meybudî, a.g.e., II. 10.

254. Meybudî, a.g.e., I. 53.

255. Meybudî, a.g.e., VII. 375.

256. Tusterî, Schl ibn Abdillâh. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Mısır. 1329. s. 8.

Lî, olan ve olacak her şey benim mülk ve malımdır. Onları ben korurum. *Mimmî*, olan ve olacak her şey benim kudretim ile olur. Giden her şey de bilgimin dahilindedir.²⁵⁸ Manalarına gelmektedir.

Müellifin şeyhi sayılan Hâce Abdullah Ensârî'ye göre, *elif* bütün harflerin imâmıdır. Çünkü hiçbir harfe bitişmez, harflerin hepsi *elife* bitişir. *Elifin* hiçbir harfe ihtiyacı yoktur. Bütün harflerin *elife* ihtiyaçları vardır. *Elif* düzdür, başa da yazılsa sona da yazılsa şekli değişmez, hep aynı şekilde olur. *Elif* Allah'ı temsil eder.²⁵⁹

“ المر ” (*Elif, Lâm, mim, sad*) derler ki, her şeyin ilmi Kur'ân'da vardır. Kur'ân ilmi, sure başlarında bulunan mukattaa harflerindedir. Harflerin ilmi, *lâm elif*tedir. *Lâm elifin*, ilmi eliftedir. Elifin ilmi noktadadır. Noktanın ilmi *ma'rifet-i asliyededir*. *Mârifet-i asliyenin* ilmi *Evveldedir*. *Evvel*'in ilmi *meşiyettedir*. *Meşiyetin* ilmi, *gayb-i Hudadır*. *Gayb-i Hu* ise “Ona benzer hiçbir şey yoktur. O işiten ve görendir.” (Şûrâ. 427/11) Hüseyin Mansur'a göre, ise, *elif*, Ezel'in elifi; *Lâm*, Ebed'in lâmi; *mim* de, Ezel ve Ebed'in arasındadır. *Sad* da ona ittisal edene birleşmesi, ondan ayrılıktan ayrılmasıdır.²⁶⁰

“ المر ” (*Elif, lâm, ra*), Burada *elif*, Cenâb-ı Hak'ın “Allah” ismine; *lâm*, Allah'ın “Latif” ismine; *ra*, Allah'ın “Rahîm” ismine işarettir. Aynı görüşleri İbni Arabî'nin *Futuhât*'ında da görmekteyiz.²⁶¹ Yine Meybudî, *elif* Allah'ın nimetlerine; *lâm*, lutfuna; *ra*, rahmetine işarettir. Kısacası Cenâb-ı Hak burada şöyle buyurur: “Ey kulum, nimeti benden bil, benden gör; rahmeti benden iste. Beni cimri değil, cömert bil, ben aciz değil, lütfü ve ihsanı bol ve nimeti noksan olmayan Allah'ım.”²⁶²

“ كهيمص ” (*Kaf, ha, ya, 'ayn, sad*) (Meryem. 19/1) Müfessir, İbn Abbas'ın bu harfleri şöyle te'vil ettiğini nakletmektedir: *Kaf*, kaf; *ha*, sad; *ya*, Hâlim ; *'ayn*, Âlim ; *sad*, Sadık; mânâsına yine *kaf*, Kebir; *ha*, Had; *ya*, Emin; *'ayn*, Aziz; *sad*, Sadık

257. İbn-i Arabî, *Futuhât*. Mısır. 1329. I. 76-79.

258. Meybudî. a.g.e., I. 53.

259. Meybudî. a.g.e., I. 54.

260. Meybudî. a.g.e., III, 556: Sülemî Ebu Abdurrahman, *Hakaikü't-Tefsir*, Fatih no: 262. s. Vrk., 70a. 239b.(Süleyman Ateş, Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri, s. 115 ten) Bu söz Sülemî'nin tefsirinde de aynı şekilde kaydedilmiştir. Yalnız görüldüğü gibi müellifimiz baş tarafta sözün kime ait olduğunu zikretmemiş, Sülemî. sözün tamamını meşhur mutasavvuf. Hallac-ı Mansûr'a nispet etmiştir. Meybudî sözün bir kısmını Hallac-ı Mansûr'a nispet etmektedir

261. Meybudî. a.g.e., V. 10: İbni Arabî. a.g.e., I. 270.

mânâsına gelir.²⁶³ Meybudî daha sonra şöyle devam ediyor: “Allah (c.c.) bu harflerle kendi, kendisini sena ediyor ve bu harflerle kendi isim ve sıfatlarını mahlukata öğretiyor. Zira Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*kaf*, Kebir, ve Kerim benim; *ha*, ben Hadiyim; ‘*ayn*, ben Azizim; *sad*, sadık ve musavvirim.” der.²⁶⁴

“ طه ” (*Ta, ha,)* Saîd Cübeyri’ye göre *ta*, Tayyib’ten; *ha*, Hadî’dendir. *Ta*, temizliğe işarettir. Temiz Allah’ın sıfatıdır. *Ha*, hidâyete işarettir. Asıl hidâyet sahibi Allah Teâlâ’dır.²⁶⁵

“ طم ” (*Ta, sin, mim*) (Kasas. 28/1) *Ta*, masivadan temizlenmiş olan âriflerin kalbine; *sin*, Allah Teâlâ’nın sırrına; *mim*, Allah Teâlâ’nın minnetine işarettir.²⁶⁶ Bursevî’ye göre ise, *ta, sin, mim* yemine işarettir. *Ta* ile Yüce Allah kuvvet ve kudretine, *sin* ile sırrına; *mim* ile de mahlukatın hepsine olan lutfuna işaret eder.²⁶⁷

“ طس ” (*Ta, sin*) *Ta*, Allah Teâlâ’nın latif ismine; *sin* Allah Teâlâ’nın Semî’ ismine bir remizdir.²⁶⁸

“ يس ” (*ya, sin*) (Yâsin. 36/1) Ey insan demektir. Burada insandan kast da Hz. Muhammed (s.a.v.) dir. Yasin surenin ismidir. Ebû Bekir Varak ise “*Yâ sin*, Ey insanların efendisi mânâsına gelmektedir.” der.²⁶⁹

“ ص ” (*sad*), Hak Teâlâ’nın Samed ismine işarettir.²⁷⁰

“ حم ” (*Hâ, mim*) *Hâ*, Allah Teâlâ’nın Hay olduğuna; *mim*, Allah Teâlâ’nın mevedetine bir remizdir.²⁷¹ Yine *hâ*, Hak Teâlâ’nın Hay isminin anahtarı; *mim*, Hak Teâlâ’nın Melik isminin anahtarıdır. *Ha* Muhabbette; *mim* minnete işarettir.²⁷²

262. Meybudî. a.g.e., V. 299.

263. Meybudî. a.g.e., VI. 6

264. Meybudî. a.g.e., VI. 18: el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed *Tefsîru’l-Kurtubî*. Mısır, 1369, I, 155.

265. Meybudî. a.g.e., VI. 91.

266. Meybudî. a.g.e., VII. 247.

267. Bursevî. a.g.e., VI. 380.

268. Meybudî. a.g.e., VII. 178.

269. Meybudî. a.g.e., VIII. 198-204.

270. Meybudî. a.g.e., VIII. 313.

271. Meybudî. a.g.e., VIII. 126.

272. Meybudî. a.g.e., VIII. 456.

“ حم . عسق ” (*Hâ, mim, ‘ayn, sin, kâf*) Yine İbn Abbas’a göre, *hâ*, Allah Teâlâ’nın hilmine; *mim*, Allah Teâlâ’nın mecdine; *‘ayn*, Allah Teâlâ’nın ilmine ; *sin*, Allah Teâlâ’nın senasına; *kaf*, Allah Teâlâ’nın kudretine bir işarettir.²⁷³

“ ق ” (*Kaf*), Muhammed b. Ka’bu’l-Karzî’ye göre, *kaf*, Cenâb-ı Hak’ın, Kadir, Kahir, Kuddus, Kayyum ve Kârib isimlerine başlâmaktadır. Yani burada Yüce Allah şöyle buyurur: “ Ben Kadir, Kahir, Kuddus, Karib, ve Kayyum olan Allah’ım.” Burada Hak Teâlâ, bu isimleri bir harf ile kısaltarak zikretmiştir.²⁷⁴

“ ن ” (*nun*) Mücahid (ö.103/721), Mukatil (ö.150/767), es-Seddî, Kulebî gibi bir kısım müfessirlere göre, *nun* yeryüzünün üzerinde bulunduğu balık demektir. Hasan Basri (ö.110/728), Katâde b. Diâme (118/736), ed-Dahhâk ise *nun* yani balık mürekkep hokkasıdır. Zira bu *nun* kaleme daha uygundur. Meybudî bunu şu görüşler ile teyit etmektedir: Denilir ki bazı balıkçılar avladığı bazı balıklarda (mürekkep balığı) mürekkep gibi ve daha da siyah bir şey çıkarıyorlar ve onun ile yazı yazıyorlar. Demek ki *nun*, (balık) aynı zamanda mürekkep hokkasıymış. İkrime (ö.105/723)’nin, İbn Abbas’tan yaptığı rivâyete göre bu hususta İbn Abbas şöyle demiştir: “ *elif, lam ra* ” “*ha mim* ” ve “ *nun* ” harfleri “*er-Rahman*” lafzının mukattaa harfleridir. Yine bazı görüşlere göre, *nun*, yemin harfi; bazılarına göre ise *nun*, diğer mukattaa harfleri gibi surenin ismidir. Bir diğer görüşe göre ise cennetteki bir nehrin adıdır.²⁷⁵

Meybudî, ortaya attığı bütün bu görüşler, bazı yönlerden akla uygun geliyorsa da tenkide açık olduğu da görülmektedir. Yalnız bu harflerin bir hikmete binaen zikredildiği de muhakkaktır. Denildiği gibi Hz. Peygamberin bu hususta bir şey söylemediği bilinir. Bu sebepten mukattaa harfleri, hakkında hüküm vermek kolay olmasa gerek. Bir kısım müfessirlerin dediği gibi, bu harflerin Allah ile Resulü arasında bir şifre olduğu söylenebilir.

273. Meybudî. a.g.e.. IX. 5-6.

274. Meybudî. a.g.e.. IX. 273.

275. Meybudî. a.g.e.. X. 186-187.

h. Diğer Çeşitli Te'viller

Meybudî, âyetleri tefsir ederken huruf-i mukattaanın dışında da çeşitli te'villerde bulunur. Tefsirinde zaman zaman kendisi soru sorar ve daha sonra cevabını da kendisi verir. Meselâ, bir kimse, Allah Teâlâ'nın Kur'an ve Hadiste isimleri çoktur, bu isimlerin hepsi de büyük, ezeli pak ve temizdir. Ne hikmete binaen Cenâb-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'e "*Allah, Rahman ve Rahîm* isimleriyle başlâmış diye bir soru sorarsa ona şöyle cevap verilir: Özellikle bu üç ismin seçilmesinin iki ana sebebi vardır.

1- Allah Teâlâ kendi isimlerinin zikredilmesinde kullarına kolaylık olsun ve sevaplarından da eksilme olmasın istiyor, zira kulların Cenâb-ı Hakk'ın bütün isimlerini kısa bir zaman içinde zikretmeye ve ezberlemeye güçleri yetmez, bazıları buna güç getirebilse bile, çokları bu konuda aciz kalır. Bu sebeple Cenâb-ı Hak bütün isimlerinin mânâlarını "*Allah, Rahman ve Rahîm*" isimlerinde toplamıştır. Allah Teâlâ'nın bütün isimleri üç esas mânâ ifade eder: Bir kısım isimler celâl ve heybet; bir kısım isimler nimet ve terbiye; bir kısım isimler ise mağfiret ve rahmet mânâsını taşır. Celâl ve heybet mânâsını ifade eden bütün isimler "*Allah*" isminde; nimet ve terbiye mânâsını ifade eden bütün isimler, "*Rahman*" isminde; rahmet ve mağfiret mânâsını ifade eden bütün isimler "*Rahîm*" isminde tezahür ediyor.

2- Kur'an-ı Kerim inzal edildiği zaman, inanç noktasında beşer, putperestler, Yahudiler ve Hıristiyanlar olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktaydı. Putperestler yaratıcının adını "*Allah*" olarak biliyorlardı. Bu isim onlar arasında meşhurdu. "*Eğer onlara semavât ve arzı kim yarattı diye sorarsan Allah derler*" (Zümer. 39/38) âyet-i kerimesi buna delildir. Yahudiler arasında Cenâb-ı Hak'ın "*Rahman*" ismi meşhurdu. Hıristiyanlar arasında ise "*Rahîm*" ismi meşhurdu. Denilebilir ki, Kur'an-ı Kerim'in muhatabı bu üç gruptu. Bunlar da en fazla Hak Teâlâ'nın *Allah, Rahman ve Rahîm* isimlerini biliyorlardı. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, onların kavrayışlarına uygun olan bu üç ismi seçip Kur'an-ı Kerim'in başına koydu.²⁷⁶

Önce "*Allah*" sonra "*Rahman*", daha sonra "*Rahîm*" isimlerinin getirilmesinin hikmetine gelince: Yüce Allah bunları kullarının yaratılış hikmetine uygun bir şekilde sıralamıştır. Cenâb-ı Hak önce kulu yaratır, sonra besler, sonra bağışlar. "*Allah*" ismi,

ezeli yaratıcılığına; “*Rahman*” ismi rızık verdiği; “*Rahim*” ismi sonsuz rahmetiyle bağışlayıcı olduğuna işarettir.²⁷⁷

B. Diğer Eserleri

Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsirinden başka *Fusûl ve Erba'in Hadis* adlı iki eseri daha olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Müellif, *Fusûl* adlı eserini, Şeyh el-İmâm el- Ustad Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. el-Hüseyin b. Yûsuf el-Herevî'nin eserini istihrac ederek Farsça olarak kaleme almıştır. “*Merkezî Danişgah*” Kütüphanesinin 7813 numarasında müellif nüshası bulunmaktadır. Muhammed Takî, Hüseyin b. Takî b. Ebî Bekir'in hicri 719 senesinde müellif nüshasından istinsah ettiği nüshayı 1349/1930 Senesinde, Ferheng-i İrân Zemîn dergisinde neşr etmiştir.²⁷⁸

Bu risâle, bir mukaddime ve sultanlar, vezirler, amirler, reisler, seyitler, kadılar diye altı fasıldan oluşmaktadır. Her fasılda üç bölüm bulunmaktadır. Eserde açık bir şekilde şahıs ve yer isimleri zikredilmemiştir. Sultanlar, vezirler, emirler, reisler, seyitler, kadılar methedilmekte ve isimleri belirtilmeden sadece kinaye yolu ile “*Filan*” diye zikredilmektedir. Mesela: Seyitler faslında müellif şöyle diyor: “Kardeşlerim, azizlerim, daha doğrusu büyüklerim bu fakir “*filan*”ın methi için ne söyleyeceğini bilmiyor.”²⁷⁹

Müellifin, *Fusûl* risâlesindeki tarzı, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'daki tarzına benzediği görülmektedir. Meybudî, *Keşfu'l-Esrâr*'da olduğu gibi, konuya açıklık getirmek için, bu eserinde de âyet-i kerimelere, hadis-i şeriflere, menkıbe ve şiirlere yer verir. Dönemin padişahını, isim vermeden şöyle metheder: “Eğer vahiy kesilmeseydi ve âyet, resûl ve enbiyânın nişanı olmasaydı ‘*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*’ (Bakara, 2/30) âyet-i kerimesi onun şanında olurdu ‘*Onun mülkünü güçlendirmiştik*’ (Sâd. 38/20) âyet-i kerimesi onun sıfat ve nişanı , ‘*Size dünyalarda hiç kimseye vermediğini verdi*’ (Mâide, 5/20) âyet-i kerimesi onun delili, ‘*Allah'tan bir zafer ve yakın bir fetih*’

276. Meybudî. a.g.e., I. 29.

277. Meybudî. a.g.e., I. 29.

278. Meybudî. *Fusûl*, 16. s. 44

279. Meybudî. a.g.e., s. 70.

(Saf. 61/13) âyet-i kerimesi onun okunun nakşı, “*Biz sana apaçık bir fetih verdik*’ (Fetih. 48/1) âyet-i kerimesi, okunun süsü, olurdu.”²⁸⁰

Müellif, seyyitleri methederken de şöyle demektedir: “Hz. Peygamber (s.a.v), seyyitlerin izinde olanları muvaffakiyet, kurtuluş ve yücelme ile müjdelemiş, onlara karşı olanları helâk olmak ve cehenneme girmekle korkutmuştur.”²⁸¹ Zira Rasulullah bir hadis-i şerifte şöyle buyurmaktadır: “*Al-ı beytime buğzedener, ebedî olarak yüzü üzerinde ateşte sürüklenecek ve ben onların düşmanı olacağım.*”²⁸² Ebû Bahilî’nin rivâyet ettiği bir hadis-i şerifte ise Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur; “*Allah Teâlâ, Peygamberleri değişik ağaçlardan ben ile Ali’yi bir ağaçtan yarattı, ben o ağacın gövdesiyim, Ali onun dalı, Hasan ve Hüseyin onun meyvesidir. Yaprakları süsümüzdür. Kim o ağacın dallarından birine yapıştırsa kurtulur, kim de ondan uzaklaşırsa dalâlete düşer. Eğer bir kul Safa ve Merva arasında çürümüş tuluğa dönmüşünceye kadar iki bin sene Allah’a ibadet ederse, sonra bizim sevgimizi kazanmazsa Allah onu burnu üzerinde yüz üstü cehenneme atar.*”²⁸³

Fusûl risâlesinde tasavvufî konulara yer verilmemiştir.

Yukarda vurguladığımız gibi *ehl-i hadis*’ten olan Meybudî’nin *Erba’ın Hadis* adında bir kitabı da vardır. Bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Müellif bu kitabın ismini, *Keşfu’l-Esrâr ve Uddetu’l-Ebrâr*’da zikretmektedir. Bu hususta şöyle diyor: “Biz bu konuyu *Erba’ın Hadis* adlı kitabımızda geniş bir şekilde şerh etmişizdir. İsteyen ona müracaat etsin.”²⁸⁴

Meybudî’nin eserlerinin sadece bu kadar olmadığı söylenebilir. Zira Ehl-i Sünnet düşüncesine göre eserlerini kaleme alan müellifin eserleri, İran’ın bir asır sonra meşrep ve mezhep değiştirmesinden dolayı, İran’da bu eserlere karşı rağbet azalmış, İranlı araştırmacı Mehmed Mehdî Rükni’nin de belirttiği gibi haliyle eserler unutulmuştur.²⁸⁵

280. Meybudî. *Fusûl*, s. 46.

281. Meybudî. *a.g.e.*, s. 69.

282. Müslim, *imarat*, 152; Nesâî. *Cihâd*, 22.

283. Meybudî. *a.g.e.* s. 70.

284. Meybudî. *Keşfu’l-Esrâr*, V. 219.

285. Zebihullah Safa. *Tarih-i Edebiyat der İran*, III. 143.

İKİNCİ BÖLÜM
KEŞFU'L-ESRÂR'DA İNSAN

Tasavvufun asıl konusu insandır. Bilindiği gibi insanın bir cismanî kalıbı, bir de ruhsal yönü, başka bir deyişle zâtının hakikati bulunmaktadır. Kurân-ı Kerîm’de insanı ifade için *insan*, *ins* ve *beşer* kelimeleri kullanılıyor. Mutasavvıfların başlıca gayesi, insan problemlerinin mahiyetini çözmek, insanın yaratılışını, tekamülünü, bilgisinin mahiyetini ve akıbetini idrâke çalışmaktır. Onlara göre insan, maddî ve manevî cihetiyle dünyalara bedel bir muammadır. İnsan, Hakk’ın zâtî tecellisinin aynasıdır. Bu bölümde, Meybudî’nin insanın maddî yapısı ile ilgili görüşlerine kısaca yer verildikten sonra, onun insanın manevî yapısı, insan ve kâinat benzerliği, dünya hayatı, âhîret hayatı gibi konular üzerindeki düşüncelerine yer verilecektir.

I. İNSANIN MADDÎ YAPISI

Meybudî, insanın hakikati, insanın Allah Teâlâ ve kâinat ile münasebeti üzerinde durduğu gibi, insanın fizyonomik ve maddî yapısı üzerinde de durmaktadır. İlk nüveden, organların iç ve dış duyuların oluşumuna kadar insanın organik yapısını inceleyen müellif özellikle ruh ve mizaç üzerinde durmakta, ruhun beden ilişkisine dikkati çekmekte ve mizacın insanın yaşayışındaki etkisini anlatmaktadır. İnsanı anlatırken de Kur’ân ve sünnet telâkkisini esas almaktadır.

İnsan, adeta kâinatın küçültülmüş bir nümunesi, kâinat ağacının meyvesi, Cenab-ı Hakk’ın yer yüzündeki halifesi, iyiyi, güzeli, çirkini, kötüyü aynı anda barındıran bir varlıktır.¹ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*And olsun ki biz insanı en güzel şekilde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik.*” (Tîn. 95/4-5) Mevlânâ ise bunu veciz sözlerle şöyle ifade etmektedir: “Zavallı insan kendisini layıkıyla tanıyamadı. Fazilet

1. İnsanın maddî yapısı konusunda geniş bilgi için bkz. Gazâlî, *Mecmu’u Resâil* Beyrut. 1416. s. 420; Necmuddîn Razi, a.g.e., s. 65; Erzurumî. İsmail Hakkı, *Murifetname*, İstanbul, 1284, s.157; Nihat Keklik, *Sadreddin Konevi’nin Felsefesinde Allah- Kâinât ve İnsan*, İstanbul, 1967, s.128-168; İbrahim Düzen, *Allah Kâinat ve İnsan*, Ankara 1991, s. 117; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’ân ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1993, s. 57-69; İzutsu Toshihiko, *İbn Arabî’nin Fusûs’undaki Anahtar-Kavramlar*, İstanbul, 1998, s.309.

aleminden geldi fakat bu noksan aleme düştü, kendini ucuza sattı. Atladı, nefisini bir hırkaya yamadı gitti.”²

Meybudî'ye göre, bütün insanların babası Hz. Âdem, çamur ve ruhtan yaratılmıştır. Bedeni çamurdan, ruhu ise Allah Teâlâ tarafından kendisine üflenmiştir.³ Kur'an-ı Kerim de insandan bahsederken iki ayrı ifade kullanır. “*Ona ruhumdan üflediğim zaman*” (Hicr, 15/29), “*İnsanı kiremit gibi pişmiş çamurdan yarattı.*” (Rahman, 55/14) ayetleri buna delildir. Buna benzer görüşler, Meybudî'nin çağdaşı olan Gazalî'de de görülmektedir. Gazalî insanı yaratılış bakımından ikiye ayırır: Zahir ve batın. Zahir kısmı, gözle görülen el, ayak gibi organlardır. Batın kısmı ise ruh, kalp ve nefistir. İnsanın hakikatı ruh, kalp ve nefis dediğimiz batınî kısmıdır. Görülen organlar, batınî organların bekçileri ve hizmetçileridir.⁴

Meybudî'ye göre, Hz. Âdem'in toprağında, acılık, tatlılık, sertlik ve yumuşaklık bulunmaktaydı. Bu sebepten insanlar da mizaç ve beden itibariyle muhtelifdir. Yumuşak huylu, cömert, kanaatkâr, insan olduğu gibi, sert mizaçlı, kötü huylu, cimri, hiçbir şeye kanaat etmeyen insanlar da vardır. Yine beyaz tenli insan olduğu gibi, siyah tenli insanlar da bulunmaktadır.⁵ Toprak gülün bittiği mahaldir. Hz. Âdem de topraktan yaratıldığı için insanlar güle benzer. Her gülün bir dikenini olur. İnsanların içinde güle benzeyen olduğu gibi dikenine benzeyenler de vardır. Hz. İbrahim Halil güle, Nemrut dikene, Hz. Musa güle, Firavun ve Haman dikene, Hz. İsa güle ve onu çarmıha germek isteyenler dikene, Hz. Muhammed güle, Ebu Cehil dikene benzer.⁶

Meybudî'ye göre, İlk insan olan Hz. Âdem'e dört isim verilmiştir. “*Âdem, Halife, Beşer, İnsan.*” Yeryüzü toprağından yaratılmış olmasından dolayı kendisine “*Âdem*” denilmiştir. “*Andolsun biz insanı çamurdan bir süzmeden yarattık*” (Müminun, 23/12) Ayeti buna delildir. Halife-i rû-yi zemin (yer.yüzünün halifesi) olması hesabıyla kendisine “*Halife*” denildi. Bir de işlerini düzenleyip, tanzim ettiğiinden dolayı kendisine “*Beşer*” ismi verildi “*O sudan bir beşer yarattı*” (Furkan, 25/54) ayeti buna delildir. Allah

2. Mevlânâ, a.g.e., IX, 252-253.

3. Meybudî, a.g.e., III, 297.

4. Gazâlî, *Mecmu'u Resâil*, s. 420.

5. Meybudî, a.g.e., III, 586.

6. Meybudî, a.g.e., III, 297.

Teâlâ'ya verdiği sözü unuttuğu için de kendisine “ نسي ” unuttu kökünden gelen “İnsan” denildi. “*Andolsun biz, önceden Âdem'e (o ağaçtan yememesini) emretmiştik, unuttu*” (Tâhâ. 20/115) ayet-i kerîmesi buna işaret etmektedir. Bazı sûfilere göre, insan ünsten gelmiştir. Zira insanlar hem cinslerine karşı ünsiyet içindedirler ve kalplerinde insanları birbirine dost yapan sevgi bulunmaktadır.⁷

Keşfu'l-Esrâr'da, Hz. Âdem'in Allah'a verdiği sözü unutma meselesi de şöyle anlatılmaktadır: Hz. Âdem yaptığı malum günah karşısında yüz yıl inleyerek yalvararak ağladı. Cenab-ı Hak duasını kabul etti. Hz. Âdem'in Allah'ın affına mazhar olmasının, Şeytan'nın da lanete mazhar olmasının beş sebebi zikredilir. Bu sebepleri şöyle sıralamak mümkündür:

1- Şeytan kibir ve gururundan dolayı günahını itiraf etmedi. Hz. Âdem acizliğinden, tekrar Allah Teâlâ'ya yöneldi, günahını itiraf etti.

2- İblis yaptığından pişman olup özür dilemedi. Hz. Âdem günahından dolayı pişman olup, tövbe ve istiğfarda bulundu.

3- İblis nefsini kınamadı, Hz. Âdem ise nefsini kınadı.

4- İblis tazarruda bulunmaya gerek görmedi. Hz. Âdem mutluluğun anahtarının tövbe de olduğunu bildi, tövbede acele etti, duası kabul edilmeyinceye kadar duaya devam etti. Anlatılır ki Hz. Âdem yüz yıl ağlayınca Hz. Cebrail: “Ey Allah'ım Hz. Âdem'in tazarru ve niyazını görüyorsun, inlemesini işitiyorsun. Özrünü kabul edecek, yarasına merhem olacak bir çare yok mu?” diye sorunca Allah Teâlâ da şöyle buyurdu: “Ey Cebrail Âdem'i bize bırak, zira eğer bu tazarru ve inlemeyi yapacağını bilmeseydim o günahı ona yüklemeydim. Zilleti ona yükledim ki tazarru ve tövbe etsin. Ben kulun inlemesini ve bana yalvarmasını severim.”

5- İblis Allah'ın rahmetinden umudunu kesti. Allah Teâlâ da tövbe kapısını üzerine kapattı. Hz. Âdem Allah'tan umudunu kesmedi, gönlünü Allah'ın rahmetine bağladı Allah Teâlâ da kendisini affetti.⁸

Müellifin tefsirini genişlettiği Herevî'ye göre, Hz. Âdem cennetten çıkartılmakla, daha yüce bir kemâle erişmiştir. Hz. Âdem'e cennette Allah'ın cemâli gösterildi. Sekiz cennet o cemâlin yanında hiç kalır. Allah'ın cemâline ancak aşk ve niyaz ile erişilebilir.

7. Meybudî. a.g.e.. III. 586-588

8. Meybudî. a.g.c.. III. 640.

Halbuki cennet niyaz yeri değil, selâmet yeridir. Aşıkların selâmet yerinde ne işi var ? Âdem cennetten çıkarılınca, kalbine Allah'a kavuşma aşkı düştü. İçtenlikle tevbe etti. Tövbesi kabul edildi ve Allah'ın cemâline vardı.⁹

Müellife göre insan, ruhî ve bedeni özellikleri kendisinde toplayan bir mahluktur. Ruh nurdan, beden ise topraktan yaratılmıştır.¹⁰ Denilebilir ki, insan birbiriyle tam olarak ilgisi olmayan iki varlıktan yaratılmıştır. İnsan bedeninin cevheri ve özü olan spermanın ilk menzili anne rahmidir. Bir damla su iken, sonra alaka , sonra mudğa olur. Daha sonra kemik ve cildi oluşmaya başlar. Dört aylık olduktan sonra canlanır ve kendisine güzel bir suret verilir.¹¹ Günümüzde yapılan araştırmalarda, gerek ayet ve hadise göre gerekse modern tıbbıya göre cenine, 49-55 günlük iken yani sekizinci haftanın başında ruh verilir denilmektedir.¹² İnsan bedeni Allah Teâlâ'nın lütfu ile aklın karşısında hayrete düşeceği pek çok cihaz ile donanır. Bu cihazların en önemlileri, Kalp ve kalbe bağlı damarlar, ciğerler, mide, üreme organlar, konuşmak için yumuşak dimağ, alın, uzamayan kaşlar, gözlerin zedelenmemesi için göz çukurları, rahat konuşabilmesi için dil, yemekleri rahat yutması ve gıdaların nefes borusuna kaçmaması için küçük dil, göz ve kulak teşkil etmektedir. Daha sonra bir damla sudan yaratılan insan; kemik, et, deri, ayak, kıl, tırnakla donanır. O varlık, en olgun kemal derecesine ulaşp dokuz ayı tamamlandıktan sonra dünyaya gelir.¹³ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*And olsun ki, insanı süzme çamurdan yarattık, sonra onu nutfe halinde sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra nutfeyi kan pıhtısına çevirdik. Kan pıhtısını da bir çiğnemlik et yaptık, bir çiğnemlik etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik. Sonra onu başka bir yarattık yaptık. Yaratanların en güzeli Allah ne mübarektir!*" (Müminun, 23/12-14), "*Allah sizi annelerinizin karınlarından çıkardı, size işitme (duyusu) gözler ve gönüller verdi ki şükredesiz.*" (Nahl, 16/78)

Meybudî insan bedeninin yaratılışı hususundaki görüşlerini şöyle sürdürür: İnsanda his ve hareket gücünün meydana gelmesi için sinir ırmakları bütün vücudu kuşatmış, gıdanın vücudun her tarafına taşınması için ciğerden bedenin her tarafına

9. Meybudî. a.g.e., I, 162.

10. Meybudî. a.g.e., II,663, VI, 149.

11. Meybudî. a.g.e., V, 433.

12. Şahin Aksoy . *Can İslamic Texts Help to Resolue the Problem of the Moral Status of the Prenate* " *Eubios Journal of Asion and İnternational Bioethics*, Kuala Lumpur. 1998, VIII, 78.

damarlar yerleştirilmiş, bedenın canlı durması için kalpten damarlar vücudun her tarafını kaplamıştır. Bedeni teşkil eden ana havuzlardan biri olan dimağ, üç tabaka üzere yaratılmış, birinci tabaka fehim, ikinci tabaka akıl, üçüncü tabaka hafızadır. Göze gelince göz de yedi tabaka üzere yaratılmış, en ilginç de gözün üzerine bir mercimek tanesi kadar göz bebeği konulmuş ve bununla yerin, göğün uçsuz bucaksız genişliğini ve en uzak noktasını görmesidir. İşitmek için kulak yaratıldı. İçine herhangi bir haşerât girmesin diye, acı bir su konuldu. Konuşmak için dil ağza konuldu, yemeğin nemlenmesi için dilin altından tükürüğü meydana getiren su çeşmesi akıtıldı. Şayet bu su çeşmesi olmasaydı yemek boğazdan aşağı inmezdi. Yemekler nefes borusuna kaçmasın diye, gırtlığın üzerine bir perde çekildi. Çeşitli renkte olan yemeklerin kan rengine dönüşmesi için ciğer yaratıldı.¹⁴ En sonunda bir damla sudan yaratılan insan ayak, kıl ve tırnaklarla teçhiz edilir. Allah Teâlâ zayıf sudan latif uzuvları yaratmış ve onları kendi cemâl sıfatı ile süslemiştir. Hiçbirinde fazlalık ve eksiklik yoktur.¹⁵ Görüldüğü gibi Meybudî, bu görüşlerini Kur'ân ve hadisten aldığı gibi, dönemin tıp kitaplarını mütalâa edip tesiri altında da kalmış olabilir.

Meybudî, “Ektiğimizi gördünüz mü? Siz mi onu bitiriyorsunuz, yoksa bitirenler biz miyiz?” (Vâkıa. 56/63-64) ayet-i kerimelerini tefsir ederken şöyle demektedir: “Yüce Allah burada insanlara, yaratılışlarındaki kudretini gösteriyor ki insanlar yaratıcılarının kusursuz olduklarını bilsinler. Allah zayıf bir sudan latif bir sureti yarattı ve zayıf bir nutfeden sanatını gösterdi. *Kim fe yekim* (Bakara. 2/117) (*Allah ol der, o da hemen oluverir*) ile çok çeşitli nakışlar yaptı. Zira, hiçbir uzuvda ne bir eksiklik ne de bir fazlık yoktur. Her uzva bir cemal, bir sıfat ve bir kuvvet verildi. Güzellik yüzde, cemâl burunda, sihir gözde, kemâl dudakta, zariflik yanakta, incelik saçta, haset ciğerde, şehvet damarlarda, iman kalpta, muhabbet sırda, marifet candadır.¹⁶ Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Kulun yüzünü insanlar için, kalpini kendim için süsledim; yüze insanlar, kalpe ben nazar ederim.”¹⁷

13. Meybudî, a.g.e., V, 433.

14. Meybudî, a.g.e., III, 819.

15. Meybudî, a.g.e., IX, 469.

16. Meybudî, a.g.e., IX, 469.

17. Meybudî, a.g.e., IX, 470.

Meybudî, “*Umulur ki şükredersiniz*” (Nahl.16/78) ayet-i kerimesini tefsir ederken, göz, kulak ve kalp gibi organların şükürünün, bu organların yaratıldığı yönde kullanılmakla mümkün olacağını ifade eder. Zira kulakla Allah’ın kelamını ve Rasullullah’ın hadislerini dinlemek, gözlerle Allah’ın ayetlerine bakıp tefekkür etmek, harama nazar etmemek; kalp ile bu nazar edilen şeylerden Allah’ın varlığına birliğine delil getirmek mümkündür. İnsan, bu organları yaratılış gayesinin dışında kullanırsa, bu yüce nimetlere karşı nankörlük eder ve emanete de hıyanet etmiş olur.¹⁸

İnsan her ne kadar en güzel şekilde yaratılmışsa da maddî cihetle aciz, zayıf, zavallı ve miskin olduğu Hasan Basrî’nin şu veciz sözlerinde açıkça ifade edilmektedir: “Zavallı insan oğlu, pek miskindir; eceli gelince ölümü katidir. Gönlündeki emelleri gizli, dert, ıstırap ve hastalıkları saklıdır. Bir et parçası ile konuşur, bir iç yağı ile âlemi temaşa eder, bir kemik ile iştirir, aç kalır, tok olur, sivrisinekten rahatsız olur, küçük bir yaradan vefat eder. Zelil olmaz mı böyle bir mahluk?”¹⁹

İnsan bedeninin yaratılışını kısaca anlattıktan sonra, tasavvufun ana konusu olan insanın manevî yapısına geçelim.

II. İNSANIN MANEVÎ YAPISI

Mutasavvıflar insanın maddî yapısından ziyade, manevî yapısı ile ilgilenmektedirler. Onlara göre, insanın manevî yönü, nefis, akıl, kalp, ruh, sır oluşturmaktadır. Kuşeyrî, nefis fenalıkların, akıl ilmin, ruh iyiliklerin kalp marifet ve muhabbetin merkezi olduğunu ifade eder. Meybudî de diğer sûfiler gibi insanın manevî yapısı üzerinde çokça durmaktadır. Özellikle tefsirinin üçüncü bölümünde her fırsatta nefis, akıl, kalp, ruh, sır konusuna yer vermektedir.

18. Meybudî, a.g.e., III. 819.

19. Maverdî, Hasan Ali b. Muhammed, *Edebü'd-Dünya ve'Dîn*, ş.y., ts., s. 97-98.

A. Nefis

Genel mânâda nefis, İnsanın kötü huyları, çirkin vasıfları, şerrin kaynağı ve kötülüğün temeli olan bir latife şeklinde tanımlanmaktadır. Kurân-ı Kerim’de çoğulu *enfûs ve nüfûs* ile birlikte takriben üç yüz yerde geçmektedir.²⁰

Meybudî’ye göre nefis, suflî âlemdendir. Aslı toprak ve sudur.²¹ Nefis, daima hevâyı, kötülüğü arzu eder. Kalp, Hak Teâlâ’nın nazargâhı olduğu gibi nefis de şeytanın nazargâhıdır. Bu sebeple nefse muhalefet etmek ve onunla mücadele etmek bütün ibadetlerin başı sayılmaktadır. Kul ancak nefis ile mücadele ederek Hakk’a giden yolu bulabilir.²² Hakk Teâlâ nefse muhalefet etmek için gayret sarf edenleri övmüş, nefsin istek ve arzusuna uyanları yermiştir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyurulmaktadır: “*Kim nefisini kötü heveslerden menetmişse, onun yurdu Cennettir.*” (Nazi’ât.79/40-41) “*Ne zaman ki, bir peygamber, size canınızın istemediği bir şey getirdiyse büyüklük taslamadınız mı? Kimini yalanladınız, kimini de öldürüyordunuz.*” (Bakara. 2/87)

Meybudî, “*Ey iman edenler, hem benim hem de sizin düşmanınız olanları dost edinmeyin.*” (Mümtehine. 60/1) ayet-i kerîmesini tefsir ederken, “Hiç nefisten daha büyük bir düşmanımız yoktur. Ondan emin olmayıp, sakınmak gerekir.”²³ demektedir. Nitekim Hz. peygamber (s.a.v.) de bu hususta şöyle buyurmuştur: “*İki yanın arasında bulunan nefisine düşmanlık et.*”²⁴ Yine müfessire göre, kişi nefisini öldürmezse nefsi kendisini öldürür. Nefis de ancak taat ve ibadetlerle öldürülür.²⁵ Mevlâna’ ya göre ise nefsi öldürmenin yollarından biri onu aç bırakmaktır. Mevlânâ şu hadis ile izah etmeye çalışmaktadır: “*Allah Teâlâ nefsi ateşten yarattı, ona ‘gel’ dedi, nefis icâbet etmedi. Cenâb-ı Hak ‘Ben kimim sen kimsin ?’ dedi. Nefis, ‘Ben benim sen sensin’ dedi. Cenâb-ı Hak onu ateşe attı, azap verdi. Yine sordu nefis, tekrar ‘ben benim sen sensin’*

20. Nefis konusunda geniş bilgi için bkz Kuşeyrî, a.g.e., s. 83; Gazâlî, *İhyâ*, Beyrut, ts., III, 5; Hucviri, Ali b. Osman, *Kesfu'l-Mahcûb*, Tahran. s. 245; Mekki, a.g.e., I. 184; Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Târîfât*, ş.y., ts., s. 242; Nesefî, Şeyh Azîz b. Muhammed, *Kesfu'l-Hakaik*, Tahran, 1344 s. 84; Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer. ‘*Avârif*, ş.y., ts., s. 217; Necmuddîn Râzî, a.g.e., 171; Maverdî a.g.e. s. 226-231; Erzurumî, İsmail Hakkı, a.g.e., s. 522; Kasım Ganî, a.g., s. 297.

21. Meybudî, a.g.e., I. 594.

22. Hucviri, a.g.e., s. 246-247.

23. Meybudî, a.g.e., X. 78.

24. Aclunî *Kesfu'l-Hafâ* Beyrut, 1301. I. 143; el-Hindî Ali el-Mutteki, *Kenzu'l-Ummal*, III. 483.

25. Meybudî, a.g.e., X. 79.

dedi. Cenâb-ı Hak nefsi aç bıraktı. 'Allah Teâlâ ben kimim sen kimsin' diye sorduğunda nefis 'sen benim Rabb-ı Rahimimsin, ben senin aciz bir kulumum' diye cevap verdi."²⁶

Meybudî, tehlikeli düşman olan nefis ile mücadele etmenin çok zor olduğunu ifade etmektedir. "*Biz küçük cihattan büyük cihada döndük*"²⁷ Hadis-i şerifini buna delil olarak getirdikten sonra şöyle devam eder. Bir müslüman bir kâfir ile savaştığında kâfir galip gelip Müslüman'ı öldürürse Müslüman şehit olup cennete gider. Bir Müslüman nefsi ile yaptığı savaşta yenilgiye uğrarsa cehenneme gider. Nefsini mücahede kılıcı ile öldüren kul baki nimetlere ve ebedi cennete kavuşur. Önemli olan evvela nefsi öldürmektir. Müellif, "kul nefsini taat ve ibadetlerle meşgul etmezse, nefis insanı günah ile meşgul ettirir. Bu dünyada insanlarla iyi geçinirsen âhirete sana minnettar olurlar ve teşekkür ederler, eğer onlarla kötü olursan senden şikayetçi olurlar. Nefisin durumu ise tam bunun tersidir. Dünyada nefis ile iyi geçinirsen âhirette sana düşman olur. Bu dünyada nefise karşı kötü davranırsan Âhirette sana dost olur."²⁸ Diyerek nefse karşı nasıl davranılması gerektiğini izah eder

Meybudî'ye göre, nefsi hiç bir zaman dost edinmemek gerektir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Ey iman edenler sizden olmayanları dost edinmeyin.*" (Al-i İmran, 3/118) Dost edinilmemesi gereken dört şey vardır. Biri dünya, biri insanlar, biri nefis, biri de şeytandır. Dünya, yiyecekten yapılmış gemiye benzer. Şayet fazla istifade edip yersen, gemi batar ve sen de helâk olursun. Halk ile mutlu olan Hak'tan uzaklaşır. Bir kalpte halkın sevgisi ve Hakk'ın sevgisi beraber bulunmaz. Nefis ise bütün karanlıkların mayesi ve her kavganın başıdır. "*Muhakkak nefis kötülüğü emredicidir*" (Yusuf, 12/52). Kalp şeytanın hanesi değil Allah'ın (c.c.) nazargâhıdır. Şeytanın kalbe girmesine yol verilmemelidir.²⁹

Nefsi ıslah etmeye gelince, müellif bunun kolay olmadığını söylemekte ve nefsin ancak şu üç şeyi yerine getirmek ile ıslah olabileceğini ifade etmektedir:

1- Nefsi şikâyetten vazgeçirip, şükre teşvik etmek.

26. Mevlâna. a.g.e., XI. 832-833.

27. Aclunî. a.g.e., II. 424.

28. Meybudî. a.g.e., III. 157-158.

2- Gafletten uyandırmak.

3- Boş şeylerle uğraşmaktan kurtarıp, faydalı şeylerle uğraşma derecesine çıkarmak.³⁰

Müellif, bu üç şeyin gerçekleşebilmesi için de riyâzet ve ibadete önem verilmesi gerektiğini dile getirmektedir. “Zira müslüman önce riyâzet, ibadet ve ihlâsla nefsi kötülüklerden alıkoyar. Sonra şeriatın emir ve yasaklarına karşı boyun eğdirir.”³¹ demekle nefsin terbiye edilmesinin gereğine dikkat çekmektedir. Ebû Osman Hirî'nin nazarında, nefsini ıslah eden başkasını da ıslah edebilir, nefsini ıslah etmeyen, başkasını da ıslah edemez.³²

Meybudî nefsin rızkına da yer vermektedir. Kendisine göre nefsin rızkı, bazıları için tevfik ve taat, bazıları için de günahtır.³³ Şibli (ö.334/945)'nin, “Rabbimin zikri, nefsimin yiyeceği, Rabbimin senası nefsimin libası, Rabbimden haya etmem nefsimin içeceği.”³⁴ şeklindeki sözlerini bu iddiasına delil olarak zikretmektedir. Anlaşıldığına göre ıslah olunan nefis taat ve ibadetlerle huzur bulurken, ıslah olunmayan nefis ise günahlarla huzur bulmaktadır.

Nefsin insan üzerindeki hakkına da değinen müellif, bu konuda şu görüşleri ortaya koymaktadır: “Komşunun üzerimizde hakkı olduğu gibi, bedenimizin komşusu olan nefsin de üzerimizde hakkı bulunmaktadır. Nefsin üzerimizdeki hakkı, onu taat ve ibadetlerle memnun etmek, günahlarla rahatsız etmemektir.”³⁵

Nefis, ruhun en alt tabakasıdır. Üste doğru yani ruhun üst tabakası olan ve ruh ismiyle anılan varlığa doğru çıkıldıkça, safiyet kazanır. Bu sebeple sûfiler nefsi derecelere ayırmış ve her birini sülûkte bir makam addetmişlerdir. Bu ayrım sûfilere göre farklılıklar

29. Meybudî, a.g.e., II, 261.

30. Meybudî, a.g.e., V, 648.

31. Meybudî, a.g.e., I, 34.

32. Sülemi, Ebû Abdurrahman. *Sülemi'nin Risaleleri*, Ankara, 1981, s. 46

33. Meybudî, a.g.e., V, 406.

34. Meybudî, a.g.e., X, 400.

35. Meybudî, a.g.e., II, 510.

arz etmektedir.³⁶ Sûfîlerin bazıları nefisi üçe, bazıları dörde, bazıları ise yedi dereceye ayırmaktadır. Bu derecelenmeyi ise Kur'an-ı Kerimden çıkarmaktadırlar.

Meybudî'nin çağdaşı sayılan Ebû Hafs Ömer Sühreverdî, (ö.563/1167) nefsi, *emmâre*, *levvâme*, *mutmeinme* diye üç dereceye ayırır.³⁷ Görüldüğü gibi Sühreverdî, bu derecelenmeyi "*Muhakkak ki nefis daima kötülüğü emredicidir.*" (Yusuf. 12/ 53), "*Nefsi levammeye yemin ederim.*" (Kıyâmet. 75/2) "*Ey mutmain nefis Rabbine dön*" (Fecr. 89/27) . ayet-i kerîmelerden istihrac etmektedir.

Son dönem mutasavvıflarından Mehmed Ali Aynî (1869-1945), nefsi; *Emmâre*, *Levvâme*, *Mülhime*, *Mutmeinme*, *Raziye Marziyye*, *Kâmile* diye yedi dereceye ayırır.³⁸

Meybudî ise nefsi, *Emmâre*, *Mekkare*, *Sahhare*, *Mutmeinme*,³⁹ diye dört dereceye ayırmaktadır.

Meybudî'nin üzerinde durduğu nefsin dereceleri izah edilecektir.

1. Nefs-i Emmâre:

Meybudî'ye göre *Nefis-i emmâre*, riyâzet halkasına katılmamış, benlik elbisesini üzerinden atmamış, Allah Teâlâ'nın mahlukatı ile düşmanlık içine girişmiş ve daima şehvî arzuları üzerinde taşıyan, kendini beğenen ve kendi menfaati doğrultusunda çalışan, kötülüğü emreden nefistir. Bu nefis sahipleri, insanîyet aleminde otlanır, hevâ çeşmesinde su içer. Yemekten, uyumaktan ve gezip dolaşmaktan başka bir şey bilmez, şekil olarak insan rengini taşır fakat sıfat açısından şeytandırlar. İşte ins ve cin şeytanları denilmesinin sebebi bundandır. Bu derecede olan bir nefis, fîskın madeni ve şerlerin merkezidir.⁴⁰ *Nefis-i emmâre* şeytandan daha kötüdür. Zira Allah Teâlâ bir kuluna hayır murat etti mi ona hayırlı arkadaşlar verir. Bu arkadaşlar kendisine itaatta yardımcı olurlar ve onu itaat etmeye davet ederler. Buna karşılık Allah (c.c.) herhangi bir kulu için

36. Süleyman Ateş, *Sâlemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 147.

37. Sühreverdî, a.g.e., s. 221-222.

38. Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul. 1341. s. 240.

39. Meybudî, a.g.e., V. 92.

40. Meybudî, a.g.e., V. 92.

kötülük diledi mi, ona kötü arkadaşlar musallat eder. Böylesi kötü arkadaşlardan birisi şeytandır. Şeytan insana vesvese vererek musallat olur. Şeytandan daha kötüsü insana kötülüğü emreden nefis-i emmâresidir. Bu nefis insanı dünya ve âhiret hayatında helâk olacağı şeyleri yapmaya çağırır. Âhirette de kul bu fiilleri yaptı diye aleyhinde şahitlik eder.⁴¹ Müellif burada arkadaşın insan için ne kadar önemli olduğunu vurgulamakta ve iyi arkadaşın, insanı iyi yola, kötü arkadaşın ise insanı kötü yola sevk edeceğine işaret etmektedir.

Meybudî gibi nefsi dört dereceye ayıran Eşrefîlu Rumî (ö.874/1470), nefis-i emmâreyi taşıyanları üç gruba ayırmaktadır 1- Fasıklar: Bunlar İslâmiyeti kabul etmiş, Allah Teâlâ'nın birliğine, ezeli ve ebedî olduğuna inanmış, Rasulullah'a, haşre, kitaplara, meleklerle, peygamberlere ve Allah'ın (c.c.) buyurdıklarının hepsinin hak olduğunu kabul etmişlerdir. Fakat nefis-i emmâreden vazgeçmemiş ve onun sıfatı ile sıfatlanmış kimselerdir. Bu kimseler yaptıkları günahlara karşı tövbe edip nefis-i emmâreye uymaktan vazgeçerlerse Cenâb-ı Hak günahlarını affeder ve azap da etmez. Şayet bunlar tövbe etmeyip iman ile kabre girerlerse, cehennemde günahlarının cezasını çektikten sonra cennete giderler. Nitekim hadis-i şerifte şöyle denilmiştir: *"Hz. Peygamber kıyamet günü 'Ey Rabbim! Ümmetim ümmetim diyeceğim' bana 'var kalbinde hardal tanesinden daha az imanı bulunan kimseyi ateşten çıkar' denilecek"*⁴²

2- Münafıklar: Halk arasında oruç tutar, namaz kırlarlar, konuştukları zaman yalan konuşurlar, vaadettikleri halde vaadlerinde durmazlar, emanete hıyanet ederler.

3- Kâfirler: Allah Teâlâ'yı, resulünü, Kur'ân-ı Kerîmi, inkâr edenlerdir.⁴³

Meybudî'ye göre, bütün nebî ve resûller, nefis-i emmâreye karşı cihad etmek ve onu ortadan kaldırmak için görevlendirilmişlerdir. Bu husuta Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Biz küçük cihaddan büyük cihada döndük Nefis ile cihad etmek Allah yolunda cihad etmekten daha zordur."*⁴⁴ Nefis-i emmâre ile mücadele etmenin yolu, kulun hırs, şehvet, şer, kibir, adavet, buğz ve kin gibi sıfatları içinde taşımamak ve onları ayaklar altına almak, bu kötü duygular başını çıkardıkça da cehd taşı ile kafalarını ezmektir. Zira bir civanmert bu mânâyı şöyle ifade etmektedir:

41 . Meybudî. a.g.e., VIII, 49.

42. Buharî. *Tevhid*, 36. 19. 37: Müslim. *İman*, 322.

43. Eşrefîlu Rumî. Abdullah b. Muhammed. el-İznîkî. *Müzekki'n-Nüfus*. İstanbul, 1996, s. 45-48.

مارنفتت برس كنج دلت ساكن شدست سنك جهداز عهد دل بر تارك آن مارزن

Nefsinin yılanı senin gömül hazineni mesken edinmiş.

*C'ehd taşını gömül yuvasından al ve o yılanı ez.*⁴⁵

2- Nefs-i Mekkâre

Meybudî'ye göre, bu sıfata haiz olan nefis, nefis-i emmâreden daha bir alt derecededir. İnsana karşı mukavemet etme gücü yoktur. Fakat fırsat buluncaya kadar daima pusuda bekler. *Nefs-i mekkâre*, sûfiyî toplumda mücahede ve riyâzet yolunda mertebe kat ettiğini görünce, onu hac ve gaza gibi ibadetlere teşvik eder. Bu ibadetlerin diğer ibadetlerden daha üstün olduğunu kendisine hatırlatır. Bu aslında doğrudur, fakat *nefs-i mekkâre* burada sûfiye tuzak kurmaya çalışır. Gayesi sûfiyî halk arasından alıp onu zor duruma sokmaktır. Bunu yapmakla nefis bazen maksadına ulaşabilir. Nefis maksadına ulaşırsa sâlik sûfiler zümresinden uzaklaşmış olur.⁴⁶ *Keşfu'l-Esrar ve Uddetu'l-Ebrâr*'da Bu konuda Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909)'nin şu sözlerine yer verilmektedir: “Yüz mürid bizimle birlikte yola koyuldu, hepsi battı yalnız ben üste çıkabildim. Müridler istekleri doğrultusunda dağıldılar. Bu sebeple *pîr* olan şahıs bu yolun menzillerini iyi tanımalı ve nefis-i mekkârenin tuzaklarını iyi bilmelidir ki müridlerine doğru yolu gösterebilsin.”⁴⁷

Meybudî'nin nazarında, kul temkîn sahibi (huzur ve sükûna mazhar olan kimse) olmadıkça nefis-i mekkâreden kurtulması mümkün olamaz. Zira az su azıcık necasetle kirlenir, fakat deniz necaset ile kirlenmez. Bidayet ehlinin (Tasavvuf yolunun ilk derecesinde olan kimse) durumu çok naziktir. Nefis-i mekkâreden çıkan kötü düşünceler onu etkileyebilir. Eğer temkin ehli ve nihayet erbabı olursa dağ gibi olur, zira bilindiği gibi

44. Aclunî.a.g.e., I. 424.

45. Meybudî. a.g.e.. V. 93.

46. Meybudî. a.g.e.. V. 93.

47. Meybudî. a.g.e.. V.93.

rüzgâr asla dağları sarsamaz.⁴⁸ Temkin ehli çok çeşitlidir. Onların bir kısmı kutubların yanına giderler. Temkin ehlinden bir grup vardır ki kutublar kendilerine gelirler.⁴⁹

3- Nefs-i Sahhare

Meybudî'nin ifadesiyle, *nefs-i sahhare*, nefis-i mekkâreden sonra gelir. Bu dereceye varan nefis, hakikat ehlini riyâzet ve taatte sağlam görünce, onlara “nefisine merhamet et, nefsin de senin üzerinde hakkı vardır”der. Kul hakikatlere vakıf ve ehli tahkik değilse onu hakikat makamından, şeriat makamına düşürür. Önüne ruhsatı koyar ve ruhsattan sonra nefsinin rahatlığını düşünmeye başlar. Nefis buradan güç ve kuvvet alır kulu nefis-i emmâre derekesine düşürebilir.⁵⁰

Meybudî, bu konuda İbrahim Havvas'ın şu menkıbesini nakletmektedir: “Nefsim ile kırk yıl mücadele ettim. Benden hep ekmek ve yoğurt istedi. Bir gün ona acıdım. Elime bir kap alıp Bağdat'a ekmek ve yoğurt almaya gittim. Bir harabeden geçerken bir adam, boğucu sıcağın düşmüş, arılar da havada uçuşup vücudundan et parçaları koparıyordu. Ona acıdım ‘vah zavallı vah dedim.’ Adam başını kaldırdı ve ‘Ey pîr bende ne zavallılık gördün? Ne başımda İslâm'ın tacı, ne de gönlümde marifet cevheri var. Asıl miskin sensin ki, kırk yıldır ekmek ve yoğurt isteğini nefisinden men edemedin’⁵¹ dedi.”

Meybudî'ye göre, nefis-i sahhare insana günahı emretmez, bilakis itaat etmeyi emreder. Fakat kulu ‘ucbe sevk edebilir. Meselâ sâlike şöyle der: “Sen şarap içen kişiden daha iyisin” sâlik de bununla gurura gider ve kendini beğenir. Başkalarını da hakir görmeye başlar ve böylece helâk olmayı hak eder.⁵² Anlaşıyor ki, insanda ene veya enaniyet denilen bir benlik duygusu bulunmaktadır. Hakikat ehli, daima kendini kusurlu bilmeli, yaptığı hayır ve hasenata da güvenmemeli, hatta meşrû bir tarzda dahi olsa benlikten, vazgeçmelidirler.

48. Meybudî, a.g.e., V, 93.

49. Safer Baba. *İstılahat-ı Sofiye Fî vatan-ı Asliye Tasavvuf Terimleri*, İstanbul, 1998, s. 282.

50. Meybudî, a.g.e., V, 93.

51. Meybudî, a.g.e., V, 93-94.

52. Meybudî, a.g.e., V, 94

4- Nefs-i Mutmainne

Meybudî'nin nazarında, nefis-i sahhareden sonra *nefs-i mutmainne* başlar. Bu enbiyânın ve evliyânın nefsidir. Enbiyâlar ismet sıfatına sahip oldukları için hiç bir zaman gizli ve aşikâr günah işlemezler. Bütün kusur ve hatalardan beridirler. Bir an bile ismet sıfatı peygamberlerden alınırsa Firavun ve Haman'ın yaptıklarını yapmaktan geri kalmazlar. Evliyalara ise muhafaza ve riâyet (Hak ve hakikate uyma, tabi olma) perdesine sahiptirler. Bu perde evliyaların üzerinden kaldırılırsa dinden çıkarlar.⁵³

Nefs-i mutmainne Kur'an-ı kerim'de şu ayet-i kerimede geçer: “*Ey mutmainne (huzura eren) olan nefis*” (Fecr. 89/27)

Nefis insan varlığının en alt derecesidir. Sûfiler nefis deyince de en alt kuvvet olan *nefs-i emmâreyi* kast etmektedirler. Nefsi daima en büyük ve en tehlikeli düşman olarak görmektedirler. Ondan kurtulmak için de terbiye etme yolunu seçmişlerdir. Nefis terbiye edildiği zaman mi? ruh ismiyle anılan varlığa doğru çıkar, safiyet kazanır ve güzel sıfatların taşıyıcısı derecesine yükselir.

B. Akıl

İlk dönem zahid ve sûfilere, akla hadis ve fıkıh âlimlerinden farklı bir mânâ vermemişlerdir. Onlar, aklın mahiyeti üzerinde fazla durmayıp, sadece din ve güzel ahlakın faydaları üzerinde durmuşlardır. En büyük nimet olarak görülen akla, âhireti kazanmaya vesile olması sebebiyle önem vermişlerdir.⁵⁴ Mutasavvıflar akli, “Hak ile batılı birbirinden ayıran nur,⁵⁵ Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki terazisi, Rabbanî latife, Allah'a ibadete ve cennete girmeye vasita olan düşünce, kulluk yapmaya alet olan fikir, ibadetin yolunu gösteren ışık, ruhun lisanı, kendisiyle ilimlerin idrak ve elde edildiği bir sıfat” şeklinde tarif etmektedirler.⁵⁶ Bu sebeple Kuşeyrî (ö.456/1072), “muhâdara sahibini akli hidayete erdirir.” der.⁵⁷

53. Meybudî. V. 94.

54. Süleyman Uludağ . *Akl.* D.İ.A., İstanbul, 1989. II, 246.

55. Meybudî. a.g.e.. I. 442.

56. Akıl konusunda geniş bilgi için bkz. Gazâlî. a.g.e.. I. 79-83; Gazâlî. *Mecmu'u Resâil*, Beyrut.

Abdullatif Harputî'nin ifadesiyle, insan sıcaklık ve soğukluk gibi bir şiddete karşı koyamayan ince deri ile örtülü, boyun, eller ve ayaklar gibi azalarla tekmil edilmiştir. Dişleri ve tırnakları sair hayvanlar gibi olmayıp aşırı yaralama ve müdafaadan uzak aciz ve zayıf bir varlıktır. Fakat arzdeki çeşitli madenleri keşif ve çıkarmaya muktedir ve çeşitli aletleri yapma gücüne sahiptir. Nice güçlü kuvvetli hayvanları kendine boyun eğdirip hizmetkâr etmesi, teknolojik aletler yapması, türlü türlü tahıl ve bitkileri yetiştirip menfaat temin etmesi, kara, deniz ve havada dolaşması akıl sayesinde. ⁵⁸

Âlimler aklın mahalli konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısmının nazarında aklın yeri dimağ , bir kısmının nazarında aklın yeri kalptir. Çünkü kalp, hayatın madeni, hislerin odağıdır. ⁵⁹ Mutasavvıfların çoğuna göre aklın yeri kalptir. Meybudî de aklın yeri dimağ değil, kalp olduğunu belirtmektedir. ⁶⁰

Sühreverdî'ye göre ise, akıl şayet nefisin etkisinde kalırsa, o akıl eşya ile meşgul olur, itidal dengesini kaybeder ve hidayet yolunu şaşırır. Akıl istikamet üzere ise, ruhun kalbi olan basiretle desteklenir, kâinatın yaratıcısına yol bulur. Kâinat ve kâinatı yaratanla ilgili bilinmesi gereken hususları elde eder, Rabbini tanıır. İşte doğru yolu bulabilecek akıl budur. Bu akıl, sahibini Cenâb-ı Hakk'ın sevdiği şeylere yönelmeye sevk, Allah Teâlâ'nın kötü gördüğü şeyden men eder. Kul böylece hidayet yolunu bulur yaratıcısının sevdiği şeyleri yerine getirir, onun gazabına vesile olacak şeylerden sakınır. ⁶¹ Nitekim Rasulullah şöyle buyurmuştur: *“Bir adam mescide gelerek namaz kılar, halbuki kıldığı namaz, Allah Teâlâ katında bir sineğin kanadı kadar değere eşit değildir. Yine, başka bir adam mescide gelir ve namaz kılar, eda ettiği namazın sevabı Uhud dağına denk olur. Bu kimse bu dereceye aklının daha güzel olduğundan ulaşmıştır. Kendisine: ‘Nasıl daha güzel akıl sahibi olur?’ denildiğinde, O, ‘iki şahsın, Allah'ın haram kıldığı şeylerden daha çok sakınması ve hayır yollarına daha çok düşkümlü olması, her ne kadar amel ve*

1416, s. 113; Sühreverdî, a.g.e., s. 222; Hacı Bektaşî Veli, *Makalât*, Ankara, ts., s. 102; Maverdî, a.g.e., s. 19; Seccadî, Seyyid Ca'fer, *Ferheng-i Lugât u Itlâhâtu Ta'birât-ı İrfânî*, Tahran, 1350 s. 336-337.

57. Kuşeyrî, a.g.e., s. 75.

58. el-Harputî, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelâm*, İstanbul, 1330, s. 130.

59. Maverdî, a.g.e., s. 69

60. Meybudî, a.g.e., I. 442.

61. Sühreverdî, a.g.e., s. 223.

nafile ibadetlerinde ötekenden aşağı da olsa, akıl yönünden en güzeli olanıdır.’ Diye cevap verir.”⁶²

Meybudî, akıl ile Allah Teâlâ’ya varılamayacağı, Allah’a varmanın ancak aşk ile olabileceği görüşünü benimsemektedir. “*De ki Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.*” (Al-i İmran, 3/31) ayet-i kerimenin tefsirinde de şöyle diyor: “Bu ayet-i kerimenin bir başka sırrı, bir başka hakikati var. Allah Teâlâ bu ayet-i kerimede şöyle buyurur: “Her kimin gönlünde sevgi varsa bizim peşimizden gelsin. Zira işlerin tümü bizim yanımızda hal olur. Gönlünü akla bağlama, çünkü akıl rehber değil muhafızdır. Bu sebeple yuları aklın eline vermeyin. Arzuladığımız şeyi akıldan değil, nübüvvetten talep ediniz. Zira akıl, din hükümlerinin örtüsüdür. Dinin izzet ve büyüklüğü aklın terazisiyle tartılmaz. Dinin Kitap ve Sünnet olmak üzere iki ana kaynağı vardır. Dinde ne mütekellimlerin sözü, ne felsefecilerin beyanı geçerlidir. Dinin kaynağı akıl olsaydı belki bugün çok aslı esası olmayan, batıl inanışlar dinin içine girmiş olurdu.”⁶³ Görülüyor ki müellif burada dinî meselelere karşı, aklın hüküm verme makamında değil teslim olma makamında olması, gerektiğini belirtmektedir. Maverdî’ye göre ise, Cenâb-ı Hak, insanlara din için aklın tam olmasını gerekli kıldığı gibi, dünya işlerinin düzenlemesi için de aklın hükümlerine uymak gerektiğini emretmiştir. Zira akıl, ibadetlerin her çeşidinin aslı ve esasıdır. Bu konu ile ilgili olarak Hasan Basrî (ö.110/728): “Hak Teâlâ, bir kuluna akıl ihsan buyurunca, onunla onu bir felaketten kurtarır.”⁶⁴ şeklinde ifadede bulunmaktadır.

Meybudî’ye göre marifet konusunda akıl asıl değil, sadece bir alettir. Aklın faydası kalbin kendisi ile zinde kalmasıdır. Nitekim ayet-i kerimede şöyle denilmektedir: “*(Bu Kur’ân Muhamed’e vahyedilmiştir) ki, diri olanları uyarsın*” (Yâsîn, 36/70). Müellifin ifadesiyle burada diriden maksat akıl sahipleridir. Yani muhatap divaneler değildir.⁶⁵

Hucvirî (ö.470/1077) ve İbn Arabî (ö.638/1240), akıl konusunda Meybudî’ye benzer fikirler serd etmektedir. Hucvirî’nin ifadesiyle, İlahî inayet olmazsa, akıl âma olur.

62. Hindî. a.g.e.. III, 381.

63. Meybudî. a.g.e..II. 91-92.

64. Maverdî. a.g.e.. s. 66-67.

Aklın hakikatini ve mahiyetini akıl sahiplerinden hiçbiri bilmiş ve tanımış değildir. Kendini bilmeyen akıl, yaratıcısını nasıl bilecek ve tanıyacak? Kulu hidayete erdiren ve onun kalbini İslâm'a açan hakikatte Allah'tan başkası değildir.⁶⁶ Arabî (638/1240)'ye göre ise, hakikatleri sadece akıl yoluyla elde etmeye çalışan kimseler boşuna gayret sarf etmektedirler. Allah Teâlâ'ya imanın ispat suretiyle değil, ancak ona yaklaşmakla olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Zira akıl bir yaratıktır. Bu sebeple kendini yaratanı hakkında bir hüküm veremez.⁶⁸ Ancak Allah'ın sanatı olan kâinata bakıp, onunla kâinatın saniini tefekkür edilebilir. Sûfiler, akıl ile anlaşılmasına imkan olmayan bir hususu İlahî feyz ve keşf yolu ile anlaşabileceğini kabul ederler.⁶⁹

Meybudî, kalbin akıldan daha üst bir dereceye sahip olduğunu şöyle ifade etmektedir. “İnsanın batinında akıl, kalp ve iman olmak üzere üç cevher bulunur.”⁷⁰ Akılların akılı kalptir.⁷¹ Zira kalp, akıl ile doğru yolu bulur ve değer kazanır.” Dedikten sonra bu görüşlerini şöyle bir anekdot ile teyit etmeye çalışır: “Allah Teâlâ akılı yarattı ve ona ‘kalk’ dedi, kalktı ‘otur’ dedi oturdu, ‘gel’ dedi geldi, ‘git’ dedi, gitti, ‘gör’ dedi gördü. Sonra şöyle buyurdu: ‘Senden daha değerli ve daha kıymetli bir şey yaratmadım. Bunun üzerine akıl gururlandı. Akıl gururlanınca, Yüce Allah kendisinden daha üstün ve daha kıymetli olan kalbi yarattı. Akıl kalbe ‘sen nesin?’ dedi Kalp ‘senin bensiz bir işe yaramayacağın bir varlığım’ diye cevap verdi.”⁷² Müellif akılı ve kalbi şu şiirle karşılaştırmaktadır:

ای عقل اگر چند شریفی دون شو   وی دلزدلی بگر دوخون شوخون شو
در پرده آن نگار روز افزون شو   بی چشم در آوی زبان بیرون شو !!

Ey akıl, her ne kadar yüce isen de mütevazı ol

Ey gönül, gönüllülüğten çık kan ol, kan ol

65. Meybudî, a.g.e., I. 442.

66. Hucvirî, a.g.e., s. 343.

67. İbn Arabî, *Futuhât*, II, 37

68. İbn Arabî, a.g.e., II. 605

69. İbn Arabî, a.g.e., I. 35-37

70. Meybudî, a.g.e., II. 663.

71. Meybudî, a.g.e., I. 442.

*O güzelin perdesinde daha da aydın ol
Gözsüz ve dilsiz bir şekilde dışarı çık.*⁷³

Meybudî, akıl sözcüğünü oluşturan harflerin işarî mânâsına da değinmektedir. Kendisinin ifadesiyle, “ عقل ” akıl kelimesindeki ‘ayn’ harfi hakkı batıldan ayırmaya, kaf’ harfi hakkı kabul etmeye, lam harfi hayra sarılmaya işaretler. Denilebilir ki müellif burada, aklın doğruları yanlışlardan ayıran, doğruları kabul eden ve bunlara uymayı sağlayan bir sıfat olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁴

Nihat Keklik şu ifadelerle aklın önemini özetlemektedir: “Akıl ne ihmal ne de imhâl edilebilir. Ona ancak yeteri ve değeri kadar önem vermek gerekir. Mesela akla sonsuz bir kudret izafe etmek ve akıl sayesinde “İlahî Zatı” idrak edebileceğimizi sanmak doğru değildir.”⁷⁵ Şu halde, insanın manevî yapısını oluşturan akıl yerinde kullanılmazsa insanı felakete götürebilir. Yerinde kullanıldığı takdirde insanı maddî ve manevî mutluluğun zirvesine çıkarabilir. Akıl hislerin mahkumu olursa menfiye âlet olur.

C. Kalp

Tasavvufî ıstılahta kalp, ezeli bir nur, Allah Teâlâ’nın bir sırrı ve nazargâhı, hitabının mahalli ve muhatabı, marifet ve irfanın kaynağı, keşf ve ilham mahalli, İlahî isim ve sıfatların en mükemmel biçimde tecelli ettiği yer olarak tavsif edilmektedir. Kalp Kur’ân-ı Kerim’de tekil ve çoğul olarak yüz otuz yerde geçmektedir⁷⁶

Buna benzer tanımlar, *Keşfu’l-Esrâr ve Uddetu’l-Ebrâr*’da da görülmektedir. Meybudî’ye göre kalp, ulvî âlemdendir. Yani o Rabbanî latifenin mayası, nurudur.⁷⁷ Kalp Cenâb-ı Hakk’ın zemindeki arşıdır. Allah Teâlâ’nın asumandaki arşı malumdur.

72. Meybudî. a.g.e., I, 442.

73. Meybudî. a.g.e., I, 442

74. Meybudî. a.g.e., I, 442.

75. Nihat Keklik, *Sadreddin Konevî’nin Felsefesinde Allah- Kâinat ve İnsan*, İstanbul, 1967, s. 144.

76 - Kalp konusunda geniş bilgi için bkz. Gazâlî. a.g.e., III, 6; Gazâlî, *Kimya-i Saadet*, s. 422; Sührverdi. a.g.e., s. 222; Nesefî, Aziz b. Muhammed, *İnsan-ı Kamil*, Tahran, 1941-1962, s. 401; Necmuddin Râzî. a.g.e., s.187; Erzurumî. a.g.e., s. 206; Abdülhakim Yüce. *Râzî’nin Tefsirinde Tasavvuf*, İzmir, 1996. s. 178; Safer Baba. a.g.e., s. 155-156.

77. Meybudî. a.g.e., I, 605.

Zemindeki arşı ise dostlarının kalbidir.⁷⁸ Kalp, İlâhî makamın muhatabı ve mahallidir.⁷⁹ *Keşfu'l-Esrâr*'da bu mânâyı teyit eden Şibli (ö.320/932)'nin şu menkıbesi nakledilmektedir. “Kıyamette cehennem korkunç sesler çıkaracak ve ‘ey Şibli’ diye bağırarak. Bu sırada ben Sırat köprüsü üzerinde yürüyor olacağım. Sonra kuş gibi yükseleceğim. Cehennem ‘bana vereceğin gıda nerede? Senden nasibimi almam lazım’ diye haykırarak. Geri dönüp diyeceğim ki: ‘İşte buradayım. Neyimi istersen al.’ Burada Şibli bütün uzuvlarını cehenneme verebileceğini söyler. Sıra kalbi teklif etmeye gelince, Yüce Allah, “Ey Şibli sen kendi kesenden cömertlik yap, kalbi veremezsin zira o bize mahsustur, bizim didar-ı madenimizdir. O bizim elimizdedir ve bizim nazargâhımızdır. Onu aşk ateşi ile yak,”⁸⁰ diye buyurur.

Meybudî'nin naklettiği şu şiir de kalbin Allah Teâlâ'nın nazargâhu olduğunu ifade etmektedir:

« دل باغ توشد پاک بېر زان که درین دل
یا زحمت ما گنجد و یا نقش خیالات
جان نیز بنزد توفیر ستیم بدین شکر
صد جان نکند آنچه کند بوی وصال »

Kalp senin bağı oldu temiz tut zira bu kalpte

Ya bizim zahmetimiz işe yarar, ya da senin hayalinin nakışı

Bu şükür ile canı senin yanına gönderdik

*Senin visalinin kokusuna yüz can da olsa az gelir.*⁸¹

Meybudî'ye göre insan kalbi, nurların mahalli ve Kâbe'ye benzemektedir. Harem ikidir: *Harem-i zahir* ve *harem-i batın*. Mekke'nin çepeçevresi zahir haremdir. Buranın ortası müminlerin kiblesi olan Kâbedir. Müminlerin kalplerinin çevresi harem-i batındır. Buranın ortası Rahman'nın nazargâhu olan kalptir. Kâbe, ziyaretlerin mahali, kalp, nurların mahallidir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Rabbinden bir nur üzerinde*

78. Meybudî. a.g.e., III, 639.

79. Meybudî. a.g.e., V, 626.

80. Meybudî.a.g.e., I, 675: Attar. a.g.e.. s. 652.

değil midir.” (Zümer. 39/22) Kâbe, bozguncuların ve küffarın elinden azadedir. Kalp ise gözden ve ağıyardan azadedir. Her kalpten Yüce Allah’a giden bir yol var, kimse o sırta varmaya yol bulamaz.⁸² Kalp yoldur ve dost vatandır. Vatana ulaşan kalbin, artık yol gitmesine gerek yoktur. Kalp ile olan müriddir. Gönülsüz muraddır. Başlangıçta kalp gereklidir. Kalpsiz şeriat yolunu geçmek mümkün değildir. *”Muhakkak ki burada kalbi olan için bir öğüt vardır.”* (Kaf. 50/37) ayet-i kerimesi buna işaret etmektedir. Nihayette kalp ile kalmak ikiliktir. Bilindiği gibi ikilik Hak’tan uzaktır.⁸³ Nitekim ayet-i kerimede şöyle denilmiştir: *“Allah kişi ile kalbi arasına girer.”* (Enfâl, 8/24)

İnsanın düşünen, kavrayan, anlayan, inanan, şüphe eden yönü kalptir.⁸⁴ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuşur: *“Münafıklar, kendileri hakkında, kalplerinde bulunamı kendilerine haber verecek bir surenin indirileceğinden çekiniyorlar. De ki: ‘Siz alay edin, Allah çekindiğiniz şeyi ortaya çıkaracaktır.’*” (Tövbe. 9/64) *“Kendisine verdikleri sözden döndüklerinden ve yalan söylediklerinden dolayı Allah, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar onların kalplerine iki yüzlülük sokmuştur.”* (Tevbe, 9/77) Muhasibî (ö.243/857)’ye göre, düşünme daha çok kalbin görevidir. Nefsin ve şeytanın asıl görevi kalbi bu düşünmeden alıkoymaktır. Düşünme insana şu üç sebepten dolayı ağır gelmektedir:

1- Kalp, Hak Teâlâ’yı, vazifelerini ve âhireti düşündüğünde dünyanın zevk ve lezzetlerine, karşı isteksiz olur. Zira, insanoğlu hiç bir zaman zevk ve lezzetlerden mahrum kalmak istemez.

2- Kıyamet vaktinin dehşetini, hesaba çekilmenin korkusunu, hesap sonunu düşünmek, insanı tedirgin eder, hüznü ve gamını artırır.

3-Cenâb-ı Hakk’a yönelen ve manevî vazifelerini göz önünde tutan kula, nefis ve şeytanın, bunları düşünmekle dünyadaki rahat ve lezzetlerden mahrum kalacağını hatırlatmaları ve insanı bunlardan mahrum kalmanın korkusuna düşürmeleri birer tuzaktır. Zira dünyadaki rahatı ve zevkleri arzulamayan kalp, âhret hallerinin verdiği havf ile mahzun ve kederli olabilir. Kalp mânevî yüksek bir mertebeye ulaşmış ise Allah Teâlâ’nın emirlerini yerine getirmekle mesut olur. Zira dünyanın zevk ve lezzetini Cenab-ı Hakk için terketmek, bunlar için daha üstündür. Zevk ve lezzetleri Allah Teâlâ için terk ettiğini

81. Meybudî, a.g.e., II. 43.

82. Meybudî, a.g.e., I. 551.

83. Meybudî, a.g.e., IV. 26

84. Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976, s.46.

düşündüğü zaman, Allah (c.c.)'ın kendisinden razı olduğunu umut eder. Bunun mutluluğunu kalbinde bulur ve bu mutluluk ölünceye kadar devam eder.⁸⁵

Meybudî *ehl-i kalbi* de şu şekilde sıralamaktadır:

1-Zâhidler: Bunlar masivadan tamamen el etek çekmişler ve kalplerinde Allah sevgisinden başka hiçbir şey bulunmayanlardır.

2-Hâifler: Bunların kalpleri şüphelerden arındırılmıştır.

3- Müridler: Kalpleri Allah Teâlâ yolunda hizmet etmeye müştaktır.

4- Muhibler: Kalpleri tamamen Cenâb-ı Allah'a bağlıdır. Allah'tan başka bir şey istemezler.⁸⁶ Hz. Peygamber bu hususta şöyle buyurmuştur: “ *Allah'ın yeryüzünde kapları vardır, onun yanında en sevimli kabı temiz ve saydam olanıdır. Allah'ın yeryüzündeki bu kapları ise salih kulların kalpleridir.* ”⁸⁷

1- Kalp Körlüğü ve Kalb-ı Selîm

a. Kalp Körlüğü

Meybudî'ye göre kalp körlüğü, fazla günah işlemekten kaynaklanmaktadır. Günah da şehvetin fazla olmasından işlenir. Şehvetin fazlalığı da midenin fazla doldurulmasındandır. Şu halde fazla yiyip içmek şehvetin fazlalığına, şehvetin fazlalığı günah işlemeye, günah işlemek kalbin körlüğüne sebep olmaktadır.⁸⁸ Kul, bir günah işlediğinde kalbine siyah bir nokta düşer. Tövbe edip Cenâb-ı Hak'tan af dilerse o siyah nokta silinir ve kalp tekrar parlar. Kul aynı günaha ısrar edip devam ederse, her defasında birer tane konan nokta fazlalaşır, kalbi sarar ve kalbin paslaşmasına sebep olur. Nihayet kalp körleşir daha sonra damgalanır.⁸⁹ (A'râf, 7/101; Tevbe, 9/87, 93; Yûnus, 10/74; Rum, 30/56; Bakara. 2/7; Câsiye. 45/23; En'am. 6/46. 24; Nisa. 4/155; Muhammed, 47/24; Kehf, 18/57 âyet-i kerîmeleri buna işaret etmektedir.

85. Muhasibi, *Riaye*, s. 74-76

86. Meybudî. a.g.e.. IV. 36.

87. el-Hindî. a.g.e.. I. 243.

88. Meybudî. a.g.e.. VIII. 413.

89. Yaşar Nuri Öztürk. *Kur'ân'ın Temel Kavramları*. İstanbul, 1995, s. 271.

Fazla yemek günahlara sebebiyet verdiği için, mutasavvıflar az yiyip, az içmeye çok önem vermişlerdir. Hz. Ayşe, “Hz. Peygamberden sonra insanlar arasında ilk ortaya çıkacak bidâ karnı tıka basa yemekdir. Nefislerini doyururlar daha sonra şehvetlerine mağlup olurlar.” Zünnûn Mısri (ö.245/859), “Asla karnımı doyuracak bir yemek yemedim ki günah işleyeyim” der.⁹⁰ Ebu Süleyman Dârânî (ö.215/830)’ye göre, karnını tıka basa doyuran bir kimsede şu beş şey hasıl olur:

- 1- Yaptığı ibadetlerden haz almaz.
- 2- Hikmeti hafızada tutması zorlaşır.
- 3- Herkesin şefkatinden mahrum kalır.
- 4- Şehveti fazlalaşır, günah işlemeye meyleder.
- 5- İbadet etmek kendisine ağır gelir.⁹¹

İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) de *Ruhu'l-Beyan*'da kalp katılığı ile ilgili buna benzer şu maddeleri sıralanmaktadır:

- 1-Kalbi bozuk olan insan ibadet ve taatın tadını alamaz.
- 2-Masiyet ve isyandan korkmaz.
- 3-İnsanların ölümünden ders ve ibret almaz, aksine dünyaya daha çok bağlanır.⁹²

Faruddîn Razî (ö.606/1209), dünyadaki kalp körlüğünün âhiretteki körlüğe sebep olacağını belirttikten sonra delil olarak da şu ayet-i kerimeyi kaydeder: “*Şu dünyada kör olan kimse, âhirette de kördür.*” (İsra, 17/72) Burada geçen körlük kalp körlüğüdür. Kalbin ma’rifet ve celâl nurlarını müşahede etmemesidir. Bu da âhirette kör olarak haşır olunmasına sebep olacaktır.⁹³

Keşfu'l-esrâr'da nakledildiğine göre “*Yakında size daru'l-fasikin (yoldan çıkmışların yurdunu nasıl tarumar ettiğimi) göstereceğim.*” (A'raf, 7/145) ayet-i kerimede geçen “*Daru'l-Fasikin*” ehl-i marifet nazarında, nefis-i emmâreye ve harap kalbe işarettir. *Nefs-i emmâre* şehvetin kaynağı olduğu gibi, yıkık kalp de gafletin menbaıdır. Harap olmuş bir menzilde kimse oturup rahat edemediği gibi harap kalpten de ibadet ve taat

90. Meybudî. a.g.e.. VIII. 413.

91. Meybudî. a.g.e.. VIII. 413.

92. Bursevî. a.g.e.. I. 166

93. Râzî. a.g.e.. XXI. 18-19.

vuku bulmaz.⁹⁴ Ayet-i kerîmede “*Kalbimiz perdelidir dediler.*” (Bakara. 2/88) buyurulmaktadır. Meybudî’ye göre burada kâfirlerin kalplerinin şekavet perdesi ile örtülü olduğuna işaret edilmektedir. Yüce Allah, birinin kalbine şekâvet mührü vurursa kalbi ezelden katılaştır. Katı kalbin gıdası da gaflettir.⁹⁵ Şu ayet-i kerimeler buna delil olarak zikr edilmektedir. “*Sonra bunun ardından kalpleriniz katılaştı; şimdi onlar taş gibi, hatta daha da katıdır.*” (Bakara. 2/ 74) “*Hayır, doğrusu, onların işleyip kazandıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas olmuştur.*” (Mutaffifin. 83/14) “*Yoksa kalplerinin üzerinde kilitler mi var?*” (Muhammed. 47/24) Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu hususta şöyle buyurmuştur. “*İyi bilin ki vücutta bir et parçası var, o düzelirse bütün vücut düzelir. O bozulursa bütün vücut da bozulur. Dikkat edin o kalptir.*”⁹⁶

Kalp körlüğünü kalbin damgalanması, kilitlemesi, perdelenmesi ve mühürlenmesi izler. Bu da dünya planındaki imtihanın kesin olarak kaybı demektir. Kalbin mühürlenmesi, boş arzuları ilah edinme, Allah’ın verdiği nimetlere nankörlük, azgınlık, zulüm, bilgisizlik gibi sebeplerden olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷ “*Keyfini ilah edinen ve Allah’ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağın ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi ona Allah’tan sonra kim doğru yolu gösterecek? Düşünmüyor musunuz?*” (Câsiye. 45/23): “*İşte haddi aşanların kalplerini böyle mühürleriz*” (Yûnus. 10/74) “*Geride kalan kadınlarla beraber olmaya razı oldular, kalpleri mühürlendi, artık onlar anlamazlar.*” (Tövbe, 9/87) ayet-i kerimeleri buna delildir.

Meybudî’ye göre, katılaştı kalbin imar edilmesi için şu hususların yerine getirilmesi ile mümkün olabilir:

- 1- İlim ile meşgul olmak.
- 2- İnsanların içine az karışmak.
- 3- Tul-i emel (bitmeyen arzu) beslememek.⁹⁸

Körleşmiş kalbin tedavi edilmesi için Meybudî’ye benzer hususları İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) şu şekilde sıralamaktadır:

94. Meybudî, a.g.e., III. 748.

95. Meybudî, a.g.e., V. 406.

96. Bulhari. *iman*. 39; Müslim. *müsakat*, 107; İbn Mace. *Fiten*, 14.

97. Yaşar Nuri Öztürk. *Kur’ân’ın Temel Kavramları*, s. 272.

98. Meybudî, a.g.e., III. 107.

1- İlim meclislerinde bulunup, vaaz ve nasihatleri dinlemek, iyi insanların menkıbe ve hayat hikayelerini dinlemek.

2- Dünyaya karşı bağlılığını azaltmak için ölümü çokça hatırlamak.

3- Sekeratta olan insanların yanında bulunup onlara ibret ile bakmak. Zira sekeratta olan birine bakıp can can çekişmesini seyretmek, kulu hayırla ameller yapmaya yöneltebilir.⁹⁹

b. Kalb-i Selîm

Meybudî'ye göre *kalp-i selîm*, tövbe eden, yasaklardan kaçınan, emirleri yerine getiren, Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliği hususunda şüphelerden arı, dünya ve halktan âsude olan kalptir. *Selîm kalp* selâmete işaretir. Verilen ile yetinir ve latif bir derecededir.¹⁰⁰ Kısacası sûfiler, kalb-i selimi "içinde Allah Teâlâ'dan başkasına yer bulunmayan şekilde tarif etmektedirler."¹⁰¹ Kalp zikre devam etmekle *selîm* makamına ulaşır.¹⁰² Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Ancak Allah'a selîm (sağlam ve temiz) kalp getiren (yarar görür)*" (Şuarâ, 26/89)

Allah'a teslim olmuş kalbi Kur'an-ı Kerim *mübin* diye de anmaktadır. Zira o da yönelen bağlanan anlamını taşır. *Mübin kalp*, Allah'tan feyz alan ve yaratıcısı için ürperen bir kalptir. "*Gaybda Rahmânâ saygı gösteren ve kalp-i Müinîb (Hakka dönük bir kalp) getiren herkesin (mükafatı budur)*" (Kaf, 50/33) ayet-i kerimesi de *müinîb* kalpe işaret etmektedir. Cenab-ı Hak'tan korkan ve kendi günahlarının farkında olan, kendi Mevlâsına yönelen kalp *müinîb* makamındadır. Meybudî'nin değişiyile, *kalp-i müinîb* dertlerin kaynağıdır. Mevlâdan başka hiç bir şey kabul etmez ve hiç bir hilat ile yetinmez. Dertli tarikat velilerinin kalbi bu makamdadır. Dünyanın zineti, malı mülkü onların umrunda olmaz.¹⁰³

Selîm ve mübin kalbe ancak Allah'a zikir ile ulaşılır. Allah'ı zikir kalpi ürpertir, yumuşatır ve daha sonra da onu itminan, sükûnet, ferah, huzur ve nur ile ile doldurur.

99. Bursevî. a.g.e., I, 201.

100. Meybudî. a.g.e., VII, 128.

101. Serrac Ebu Nasr Tusi. *Luma' fi't-Tasavvuf*, Leiden, 1914, s. 74.

102. Meybudî. a.g.e., V, 406.

103. Meybudî. a.g.e., VII, 128.

Kendisinde Allah'tan başka şeylerin sevgisine yer verildiği bir kalbin huzurlu ve mutlu olması mümkün değildir.¹⁰⁴ “Onlar inanan ve Allah'ı anmakla gönülleri huzur bulan kimselerdir. İyi bilin ki gönüller, ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.” (Râ'd, 13/28); “Onlar ki Allah anıldığı zaman kalpleri titrer.” (Hac. 22/35); Ayet-i kerimleri buna işaret etmektedir.

2- Kalbin Dereceleri

Mutasavvıfların bir kısmı, kalbin derecelerini, 1- *sadr*, 2- *kalp*, 3- *şegâf*, 4- *fuâd*, 5- *habbetu'l-kalp*, 6- *süveydâ*, 7- *muhcetü'l-kalp* olmak üzere yedi dereceye ayırmaktadırlar.¹⁰⁵ Meybudî, tefsirinin bir yerinde bu dereceleri, *sadr*, *kalp*, *fuâd*, *lub* (*şegâf*), *sır* olmak üzere beş derece olarak sıralarken,¹⁰⁶ tefsirinin başka bir yerinde ise sır perdesini saymamaktadır. Sadece ilk dört perdeyi saymakla yetinmektedir.¹⁰⁷ Sır perdesini şegâf perdesi içinde sıralamış olabilir.

a. Sadr

Sadr tasavvufî istılahta ruh, kalbin bir mertebesi mânâsına gelmektedir. *Selâmet-i sadr kalbin* her türlü manevî hastalıklardan şifa bulması ve kirden arınması demektir.¹⁰⁸

Meybudî'ye göre, *sadr* İslâm'ın bulunduğu mahaldir. “Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı kimse” (Zümer. 3/22) ayet-i kerimesi buna işaret etmektedir. Allah Teâlâ, bir kulunu hidayet yoluna iletmek istedi mi, önce kalbini hevâ ve heveslerden, bidâtlardan temizlesin ve sünnet-i seniyye yolunda hareket etsin diye sadrına nazar eder. Meybudî'nin görüşlerine benzer görüşler.¹⁰⁹ Fahrüddîn Râzî (543/1149-606/1209)'de de görülmektedir¹¹⁰ *Sadr*, kalbin derisidir. İslâm nurundan mahrum oldu mu küfür karanlığının kaynağı ve şeytanî duyguların mahalli olur. Zaten *sadr* vesvese mahallidir.¹¹¹

104. Yaşar Nuri Öztürk. *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 273.

105. Necmüddîn Râzî, a.g.e., s. 195.

106. Meybudî, a.g.e., V, 60.

107. Meybudî, a.g.e., VIII. 411-412.

108. Sadr konusunda geniş bilgi için bkz. Seccâdî, Seyyid Cafer a.g.e., s. 351; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf terimleri Sözlüğü*. İstanbul, 1995, s. 447.

109. Yaşar Nuri Öztürk. *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 273.

110. Meybudî, VIII. 411-412: Râzî, Necmüddîn. *Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut, ts., XXII. 45.

111. Safer Baba. a.g.e., s. 156.

Meybudî'nin, Pîr-i Tarikat dediği Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088)'ye göre *sadr* başka *kalp* başkadır. Darlık ve sıkıntı kalbe değil, sadıra gelir. Nitekim ayet-i kerîmede şöyle buyurulmaktadır: “(Musa) dedi ki: ‘Rabbim benim göğsümü (*Sadr*) aç (*risâlet görevini yüklenebilmesi için yüreğimi genişlet*)” (Tâhâ. 20/25) Görüldüğü gibi Hz Musa burada kalbimi aç dememiştir. Nazar kalpte, heybet sadırda, surûr ve müşahede kalpte olur. Devamlı müşahede ve ünsün kalpte hasıl olması ile hiç sıkıntı ve darlık kalbe gelir mi? Herevî Musa (a.s.)’ın şu halini de nakletmektedir. Musa (a.s.) münacat makamında kendinden geçmiş, sevgi denizi kalbinde coşmuştu; o münacatın biteceğinden ve sözün kesilmesinden korkmaktaydı. Bu sebeple sürekli isteklerde bulunuyordu.¹¹²

b. Kalp

Meybudî'ye göre, kalp iman nurunun mahallidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah onların kalplerine iman yazmış.” (Mücadele. 58/22) Cenâb-ı Hâk sadr perdesinden sonra, kalbin dünyanın alayışından, ucb, hased, kibir, riya, hırs, düşmanlık ve bencillik gibi kötü hasletlerden temizlenmesi ve vera’ yolunda hareket etmesi için kalp perdesine nazar eder.¹¹³ Bu konuda Meybudî'ye benzer fikirler ortaya koyan İsmail Hakkı Erzurumî (ö.1186/1772)'ye göre, cehil, gaflet, gazap, şehvet ve dünya malı, mülkü ve makam ve mevki sevgisiyle kesafet peyda eden kalp paslanır. Ancak hakikat ilmiyle, şeriata uymakla, hilm, iffet, zühd, takva ve zikir ile parlar. Tevhid ve irfanın kaynağı olan kalp Allah Teâlâ'nın nazargâhı olması hasebiyle, kalbi mâsivâdan temizlemek her taatten evlâdır.¹¹⁴ Meybudî'nin çağdaşı İmam Gazâlî (ö.505/1111)'nin nazarında ise, kalp zikir, tefekkür ve riyâzet gibi hususlarla şeffâfiyet kesbeder, letafet kazanır, hakikatler alemine parlak bir ayna vaziyetini alır. Böylece bir kısım hakikatler, sırlar o kalbe akseder, şeffâfiyet ve letafeti nisbetinde tecellilere mazhar olur.¹¹⁵ Zira hadis-i şerifte şöyle denilmiştir: “İyi bilin ki vücutta bir et parçası vardır ki, o düzelse bütün vücut düzeler, o bozulursa bütün vücut da bozulur, dikkat edin o kalptir.”¹¹⁶

112. Meybudî. a.g.e., VI, 143.

113. Meybudî.a.g.e., VIII, 412.

114. Erzurumî. a.g.e., s. 219.

115. Gazâlî. *İhya*. III. ?

116. Buhârî. *İman*, 39; Müslim. *Müsakat*, 107; İbn Mace. *Fitan*, 14.

Meybudî'nin nazarında nur, dil, beden ve kalpte olur. Dilin nuru, tevhid ve şehadettir. Bedenin nuru taat ve ibadetlerdir. Kalbin nuru şevk ve muhabbettir. Dilin nuru kulu cennette kavuşturur. “*Bu sözlerinden dolayı Allah onlara, altlarından ırmaklar akan, içinde ehedî kalacakları cennetler verdi.*” (Mâide. 5/85) Ayet-i kerimesi buna delildir. Bedenin nuru kişiyi Firdevs'e kavuşturur. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*İnanıp iyi işler yapanlara gelince, onların konağı da Firdevs cennetleridir.*” (Kehf. 18/107) Kalbin nuru insanı dosta (Allah) kavuşturur. “*Yüzler var ki o gün ışıl ışıl parlar. Rabbine bakar.*” (Kıyâmet. 75/22-23) ayet-i kerimeleri buna delildir. Bu üç nura nail olana dünyada da *mehabet, halavet, muhabbet* gibi üç kıymetli değer verilir.¹¹⁷ Hâce Abdullah Ensârî, “*mehabet, halavet, muhabbet kalplerinde kurb nuru (Allah'a yakın olma hali) olan kullara verilir,*”¹¹⁸ demektedir.

Yine İsmail Hakkı Erzurumî (1186/1772)'nin ifadesiyle, gâfilin kalbi dünyaya, zahidin kalbi ukbaya, ârifin kalbi de Mevlâ'ya bağlıdır. Kalbi Mevlâ'ya bağlı olan, halktan mustağni olur, gayb alemini müşahede eder, gayb ehlinin sözlerini işitir, iman tatlılığını, Allah Teâlâ sevgisini hisseder, ârif ve kâmil insan mertebesine çıkıp cihanın sultanı olabilir.¹¹⁹

c. Fuâd

Tasavvufta ilahî tecellileri temaşa ve seyretme mahallidir. Kalp zarı, kalbin içi kalp anlamına gelmektedir.¹²⁰

Meybudî'ye göre *fuad*, Hakk'ı müşahade perdesinin sırrıdır. “*Gözüyle gördüğümü gönli yalanlamadı*” (Necm. 53/11) ayet-i kerimesi buna işaret etmektedir. Allah Teâlâ kalp perdesinden sonra *fuâd* perdesine nazar eder. Bu makamda olan sâlik Hak'tan başka her şeyden yüz çevirir. Allah Teâlâ'da, hikmet çeşmesini kalbinde açar, hidayet

117. Meybudî. a.g.e., VIII. 412-413.

118. Meybudî. a.g.e., VIII. 413.

119. Erzurumî. a.g.e., s. 210-211.

120. Necmuddîn Râzî, a.g.e., s. 196.

nurunu armağan olarak kendisine verir.¹²¹ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Rabbinden bir nur üzerinde değil midir.*” (Zümer. 39/22)

d. Lub (Şeğâf)

Şeğâf, şiddetli sevgi anlamına gelir. Yaratıklara karşı duyulan aşk ve sevgi bunun ilerisine geçemez. Şeğâfin da beş derecesi bulunmaktadır:

- 1- *Mahbûbun emirlerine imtisâl* (sevgilinin emirlerine uymak)
- 2- *Mahbûbtan başka batını muhafaza etmek*
- 3- *Dostun düşmanları ile meâdât* (düşman olmak)
- 4- *Aşıkların muhabbeti*
- 5- *Aşık ile maşûk arasında geçenleri gizlemek.*¹²²

Meybudî'ye göre, lub kalbin en iç perdesidir. Burası aynı zamanda aşk mahallidir. Cenâb-ı Hak kalbin sır perdesinden sonra buraya nazar eder.¹²³ “*Sevda onun bağrım yakmış*” (Yusuf. 12/30) ayet-i kerimesi kalbin bu derecesine işaret etmektedir.

Sâlik bu dereceye vardığı zaman kalbin diğer perdeleri de aşk ile dolar. Aşktan başka kuldanda hiç bir şey kalmaz. Söylediği, duyduğu, her şey aşk olur. Züleyha'nın Hz. Yusuf'a (a.s.m.) olan aşkı ve Mecnun'un Leyla'ya olan aşkı bu nevidendir. Meybudî, bu menkıbeyi de kayd eder: “Biri Mecnun'a Hz. Ebubekir mi? Yoksa Hz. Ömer mi ? daha faziletlidir.” Diye sorar. Mecnun ”Leyla daha faziletlidir.” Diye cevap verir.¹²⁴ Görüldüğü gibi burada aşık tamamen maşukunda fani olmuştur.

e. Sır

Sır, nefisin idrakinin his etmediği; Hak Teâlâ'nın gaip hale getirip, bizzat uhdesinde olan şeydir. Sır iki çeşit olur. *Sırr-ı Hak*, (Hakk'a ait) *Sırr-ı Halk*, (halka ait).

121. Meybudî. a.g.e., VIII. 412.

122. Seccâdi. Seyyid Ca'fer. a.g.e., 289.

123. Meybudî. VIII.412.

124. Meybudî. 59-60.

Sırr-ı Hak, Hak'tan başkasının bilmediği sır. *Sırr-ı Halk*, Hak ile kulu arasında kalan sırdır.¹²⁵

Meybudî'ye göre sır, perdesi ihlâs hazinesinin mahallidir.¹²⁶ Kalp imanın, sır marifetin, ruh tevhidin mahallidir. Sâlik sırasıyla önce İslâm'dan sırrın menzili olan imânâ, imandan kalbin menzili olan marifete ve marifetten ruhun karargâhı olan tevhide hicret etmesi gerekir.¹²⁷

Meşhur mutasavvıf Kuşeyri (ö.465/1072)'nin nazarında sır, ruh gibi insan bedenine tevdi edilen bir lâtifedir. Ruhtan daha lâtif, ruh da kalpten daha yüksek bir derecededir. Sır, hiç bir zaman mâsivâyâ meyletmez, Allah Teâlâ'dan başka hiç bir şeye de abd olmaz. Kul ve Rabbi arasında saklı ve gizli kalan hallere de sır denilmektedir. Kalp marifet, ruh muhabbet, sır temaşa mahallidir.¹²⁸ Hak Teâlâ'nın sırlara tecelli etmesinin işareti; kulun sırrını kavrayabilecek ve ifadeyle anlatabilecek bir şey görmemesidir. Kim müşahede ettiğini kelimelerle anlatabiliyor yahut anlayışına sığdırabiliyorsa o kişi istidlâl sahibidir. Cenâb-ı Hakk'ın celâl ve cemâlini müşahede eden kul değildir. Zira zatın müşahedesi ifade ve ibarelere sığmaz.¹²⁹

Mutasavvıflara göre, kalpten maksat bedende çam kozalağına benzeyen et parçası değildir. Kalp, kâinattaki sayısız hakikatlerin mazharı, odak noktası, çekirdeği ve Allah'ın aynasıdır. Manevî alandaki gerçek terakki, insana verilen kalbin gerçek yüzünü ebediyete çevirerek kendine layık hususi ubudiyet vazifesiyle meşgul ettirmektir.

D. Ruh

Sûfiler, ruhu, aslını, özünü idrak etmek mümkün olmayan lâtif bir cevher şeklinde tarif etmişlerdir.¹³⁰ İsmail Hakkı İzmirinin nazarında, beşeriyetin tarih boyunca en çok

125. Serrac. a.g.e. s. 311.

126. Meybudî, a.g.e., V,60.

127. Meybudî, a.g.cb., I,582.

128. Kuşeyri, a.g.e. s. 88.

129. Sühreverdî, a.g.e. s. 681

130. Ruh konusunda geniş bilgi için bkz .Kuşeyri, Risale, s. 88; Gazalî, *İhyâ*, III, 6; Gazalî, *Ravdatu'l-Tâlibin ve Umdetu's-Sâlikin*, Beyrut. 1414, s. 113; Sühreverdî, *Avârif*, s.218; Nesefî, *İnsanu'l-Kâmil*, s.19-31, 51-57; Erzurumî, İsmail Hakkı, a.g.e., s. 229; İsmail Fennî Ertuğrul, Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali, s. 119-176, 544-590; İbrahim Düzen, a.g.e., s.121-127; Kerem Doksat, "Dini ve

fikir yoğurduğu konuların başında ruh, madde ve Allah Teâlâ gelmektedir. Buna rağmen ne doğuda ne batıda, ne İslâm âlimleri ne de feylesoflar arasında ruh konusu asla çözüme kavuşturulamamıştır. Ruhun mahiyeti, varlığı ve beden ile münasebeti gibi meselelerde âlimler ihtilâf etmişlerdir.¹³¹ Nitekim Kur'an-ı Kerimde ruhun bilinmeyeceği izah edilmiştir: “*Sana ruhtan sorarlar. De ki Ruh Rabbimin emrindedir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir.*” (İsra. 17/85)

Aziz Neseî (681/1282)'ye göre, Ruhun mahiyeti hakkında hiç kimse söz sahibi değildir. Zira Hz. Peygambere, ruhun ne olduğu sorulduğu zaman, kendisi cevap vermekten çekinmiş ve Cebrail'in Allah'tan getireceği emir ve bilgilere muntazır kalmıştır. Allah Teâlâ ilk önce Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ruhunu yaratmıştır. Geri kalan bütün yaratıklar bu ruh vasıtasıyla yaratılmıştır.¹³² Nitekim hadis-i şerifte şöyle denilmektedir: “*Allah ilk önce ruhumu yarattı sonra bütün yaratıkları ruhumdan yarattı.*”¹³³ “*Allah ruhları cisimden dört bin yıl önce yaratmıştır.*”¹³⁴ hadis-i şeriflerinden de ruhun bedenden önce yaratıldığı anlaşılmaktadır. Fakat İbn Kayyim el-Cevzî (ö.751/ 1350) ruhun ilk yaratık olduğunu iddia eden mutasavvıfları tenkit etmiştir. Onun ifadesiyle ruh cisimden önce yaratılmamıştır. Ruhun cisimden önce yaratıldığını savunanların icma ve sünnetten her hangi bir dayanakları bulunmamaktadır. Zira dayandıkları hadisler sahih değildir.¹³⁵

Ebu Nasr Serrac Tusî (ö.378/988), *Luma* adlı eserinde mutasavvıfların ruh meselesi hakkında yanlış düşünceler serd ettiğini şöyle ifade etmektedir: “ Bazıları ruha, Allah Teâlâ'nın zatının nuru demiş, helâk olmuştur. Bazıları ruhu Allah'ın hayatından bir hayat demiştir. Bazıları ruhlar mahlûktur, *Ruhu'l-kudüs* Allah'ın zatından da sanmışlar. Bazıları avamın ruhlarının mahlûk, havassın ruhlarının mahlûk olmadığına inanmıştır. Bazıları da ruhların kıdemini, azap olunmayacağını, sıkıntı çekmeyeceğini söylemiştir. Bazıları ruhun bedenden bedene geçeceğini, bazısı kâfirin bir ruhu, müminin üç ruhu, peygamberlerin ve siddîkların beş ruhu olduğunu ileri sürmüştür. Bütün bunlar yanlıştır. Bu yanlış, Hak Teâlâ'nın yasakladığı bir şey üzerinde fikir yürütmekten ortaya çıkmıştır.

Mistik Yaşantıların Psikolojisi,” *Türkiye Günlüğü*, sy., 45, Ankara, 1997

131. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul. 1339. s. 300.

132. Neseî, *Keşfu'l-Hakîk*, s. 7, 70-71: İbrahim Düzen, a.g.e. s. 123-124.

133. Aclunî, *Keşfu'l-Hafa*, I. 265.

134. Aclunî. a.g.e., I. 229.

Ruhların hepsi yaratılmıştır. Ruh Allah'ın *emir âlem*indedir. Bedenden bedene geçmez. Ruhun bedenden ayrı varlığı söz konusu değildir. Bedenle birlikte yaşar ve bedenle beraber ölür. Bedenle beraber haşır olunur. Cenâb-ı Hak Âdem (a.s.)'ın bedenini topraktan ruhunu melektan yaratmıştır.”¹³⁶

Meybudî'nin ruh konusundaki görüşleri diğeri sûfilerden pek farklı değildir. “*Sizi topraktan yarattık, yine oraya döndüreceğiz*” (Tâhâ. 20/55) ayet-i kerimesinin tefsirinde insanın beden ve ruhtan müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. Görülüyor ki burada Müellif ayrıca nefsi saymamasının sebebi, nefisi de ruhun bir alt derecesi olarak kabul etmesinden ileri gelmektedir. Yine müellife göre ruh, nurdan yaratılmış ve yücedir. Beden ise topraktan yaratılmıştır. Toprak ise süflidir. Bu sebeple ruh yücelmek için yukarılara çıkmak arzu etti, beden ise aşağılara inip alçalmayı istedi. Allah Teâlâ kendi keremi ile ikisini birbirine bağladı böylece ruh bedenin, bedende ruhun bağı oldu. Bu bağ ölüm anında çözülür böylece beden ve ruh birbirinden ayrılır.¹³⁷ O halde Allah Teâlâ'nın insana verdiği ruh insanı yüksek mertebelere, beden ise insanı düşük mertebelere çekmektedir. İnsana ruhî yükselmeyi sağlayan tasavvuftur.¹³⁸

Maddî ve cismanî şeyler her an devamlı şekilde suret değiştirmektedir. Ruh ise değişmez. Ayniyet ve mahiyetini devam ettirir. Ruh cismanî ve maddî değildir. Ruh maddeden başka bir cevher ve hakikattir. Mekân işgal etmez, belirli boyutu yoktur, bölünüp parçalanmaz basit bir cevherdir.¹³⁹ Ölüm anında ruh bedenden ayrılır, Mahşer gününde ruh tekrar kafesine yani ayrıldığı bedene konulur.¹⁴⁰ Şu halde beden, ruh için bir kafes hükmündedir. Bedenin ölüp dağılması ile ruh ölmez, sadece bedenden, ayrılır. Mahşerde beden diriltilince, ruh tekrar aynı bedene döner. İsmail Fennî Ertuğrul'un nazarında ölüm bir hal değişikliğinden ibarettir. Beden ruhun sadece aletidir. Ruh, el ile tutar, kulak ile işitir, göz ile görür, kalp ile eşyanın hakikatini vasıtasız olarak idrak eder. Fakat ruh bu aletler olmadan da hissedebilir, hatta bazen elem duyar, bazen sevinir. Ceset ruhtan ayrıldıktan sonra, ruh bu özelliklerini devam ettirir. Ruh ölmez, ceset kabirde ruh

135. İbn Kayyım el-Cevzî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Kitabu'r-Ruh*, ş.y., 1357, s. 135.

136. Serrâc, a.g.e., s. 430-431.

137. Meybudî, a.g.e., VI,149; Gazâlî, *Mecmu'u Resâil*, Beyrut, 1416, s. 224

138. Mustafa Tahralı, “*Tasavvuf Mistisizm Farkı*”, *Akademi Mecmuası*, Ekim, 1981, s. 21-36.

139. Kuşeyri, a.g.e., s. 88; İsmail Fennî Ertuğrul, *Maddîyyun Mezhebinin İzmihlali*, s.146-147; Ömer Nasuhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s. 343-344.

140. Meybudî, VI. 113; Râzî, a.g.e., XIX. 149.

kendisine tekrar dönünceye dek hareketsiz kalır.¹⁴¹ Rasulullah, Bedir savaşında bir çukura doldurulan müşriklerin ileri gelenlerine: “*Ben Rabbimin bize va’dettiğini gerçek buldum, siz de tanrınızın size vad’ettiğini gerçek buldunuz mu?*” Diye seslenmiş, ashabı, “*Bunlar ölmüş, iştirler mi?*” deyince “*Bunlar sizden daha iyi iştirler, fakat bana cevap vermeğe güçleri yoktur*” demiştir.¹⁴² Zikredilen bu hadis ruhun ölmediğini göstermektedir. Zira eğer ruh ölseydi, Hz. Peygamber böyle buyurmazdı.

Müellif, *Keşfu’l-Esrar*’ın başka bir yerinde ise, “İnsan hem bedenden, hem kalpten hem de ruhtan müteşekkildir,” der. Denilebilir ki müellif burada kalbi de ruhun derecelerinden saymaktadır. Meybudî’nin görüşlerini dile getirmeye devam edelim: “Beden emanet, kalp hitap, ruh ise müşahede mahallidir. Bütün nimetler bedene verildi, bedenın gıdası yiyecek ve içeceklerdir. Mıhnet olan şeyler kalbe verildi. Kalbin gıdası Allah Teâlâ’yı yad edip anmaktır. Müşahede ruha verildi. Ruhun gıdası Cenâb-ı Hak’ı müşahede etmektir. Ruh izzetin mahallindedir.”¹⁴³ Ruh aynı zamanda tevhidin makamıdır. Sâlikin yükseleceği en son derecedir. Zira sâlikin İslâm’dan imânâ, imandan marifete, marifetten tevhid makamına yükselmesi gerekmektedir.¹⁴⁴ *Keşfu’l-Esrâr*’da bu konuda şu şiir kaydedilmektedir:

کفتم کجات جویم ای ماهِ دلستان   کفتا قرار گاهِ منت جانِ دوستان

Dedim Ey mah-ı dilistan (sevgili ay) seni nerede arayayım?

*Dedi benim karargahım dostların ruhudur.*¹⁴⁵

Keşfu’l-Esrâr’da ruh konusunda Ebu Bekir Şiblî (ö.334/945)’nin şu sözleri nakledilmektedir: Ebubekir Şiblî ruhu kıbleye benzeterek şöyle diyor: “Kıble üçtür, *Kıble-i’am* (umumun kıblesi), *Kıble-i has* (hasların kıblesi) ve *Kıble-i hassu’l-has* (hassu’l-hasların kıblesi) Kıble-i amm, dünyanın ortasındaki bilinen Kâbe’dir. *Kıble-i has*

141. İsmail Fennî Ertuğrul, a.g.e., s. 155-165.

142. İbn Hişam, *Siretü’n-Nebi*, Mısır, 1375, II. 292

143. Meybudî, a.g.e., V. 626.

144. Meybudî, a.g.e., I, 582.

145. Meybudî, a.g.e., I. 404. III. 778.

gökteki Allah Teâlâ'nın arş-ı azamıdır. *Hassu'l-haşların* kıblesi müritlerin kalpi ve âriflerin ruhudur." Zira ârifler kalplerindeki nur ile Rablerine bakarlar.¹⁴⁶

Necmuddîn Razi'ye göre çile ve mücadele erbabının bedeni kuvvetleri ezme ve aç bırakma hususunda göstermiş oldukları gayret oranında, ruhî kuvvetleri güç kazanır ve sırları da marifet ile aydınlanır. Şayet insan bütün gücünü yemesine, içmesine, bedenî şehvet ve isteklerine sarf ederse hayvan gibi olabilir, aklını yeterince kullanmaktan ve marifet nurundan mahrum olur.¹⁴⁷ Ruhun sıfatından da söz eden Meybudî ise şöyle diyor: "Heva bedeninin sıfatı, muhabbet kalbin sıfatı, aşk ruhun sıfatıdır. Heva nefis ile, muhabbet kalp ile, aşk ruh ile kaimdir. Nefis hevadan, kalp muhabbetten, ruh aşktan hali olamaz."¹⁴⁸

Pir-i tarikat Herevî'nin nazarında, Allah Teâlâ kalp ve dil ile yad edilir, ruh ile bulunur.¹⁴⁹ Hayatta olan insanları da üçe ayıran Herevî, insanların bir kısmı ruh, bir kısmı ilim, bir kısmı da Hak ile diridir. Ruh ile diri olan güç ve kuvvet ile yaşar, ilim ile diri olan sevgi ile yaşar, Hak ile diri olan onunla mutlu olur. Tende olan ruh şayet Rabbinden habersiz olursa zindandadır, mutsuzdur. Vücudunu mucidine feda ederse beka bulur.¹⁵⁰ Bu düşünceden hareketle Rabbini tanıyanın zindanda da olsa bahtiyar olacağını, Rabbini tanımayanın saraylarda da yaşasa bedbaht bir hayat yaşayacağı söylenebilir.

Meybudî, "*Allah rızıkta kiminizi kiminizden üstün kıldı.*" (Nahl, 16/71) ayet-i kerimenin tefsirinde ruhun rızıkına da işaret etmektedir: "Nefsin rızık başka, kalbin rızık başka, ruhun rızık başkadır. Nefsin rızık bazıları için tevfik ve taat bazıları için günahdır. Kalbin rızık bazıları için zikre devam etmek, bazıları için kalp katılığından dolayı gaflettir. Ruhun rızık bazıları için, marifetin kemali ve muhabbet, bazıları için dünya sevgisi ve dostluğudur."¹⁵¹ Şu halde denilebilir ki ehl-i gafletin nefislerinin rızık günah, kalplerinin rızık gaflet, ruhlarının rızık geçici dünya sevgisi ve dostluğudur. Ehl-i Hakk'ın nefislerinin rızık ibadet, kalplerinin rızık, zikre devam etmek, ruhlarının rızık marifet ve muhabbettir.

146. Meybudî. a.g.e., I. 405.

147. Râzî.a.g.e. XX. 46-47.

148. Meybudî. a.g.e., II. 94.

149. Meybudî. a.g.e., IV. 253.

150. Meybudî. a.g.e., II. 355.

151. Meybudî. a.g.e., V. 423.

Komşunun insan üzerindeki hukuku kendisini rahatsız etmemek ve daima memnun olmasını sağlamaktır. Ruh da bedenın komşusudur. Onun hukuku ise ahlaki güzel şeylerle süslemek ve edepli hareket etmekten ibarettir.¹⁵²

Kısaca şöyle denilebilir, ruh maddî olmayan mücerret ve basit bir cevherdir. Ceset ruh ile ayaktadır, ruh ceset ile kâim değildir. Ceset ölüp dağılsa da ruh bâkî kalır ve mahşerde tekrar önceki yuvası olan cesede geri döndürülecektir.

III. İNSAN VE KÂİNAT BENZERLİĞİ

Tasavvufî tefsirde Kur'ân-ı Kerim'in âfâkî mânâsı insanın nefisine tatbik edilmiş, Kur'ân kısaltarındaki kahramanlar, insan ruhunun kuvvetlerinden arınmıştır. Bu hususta tasavvufçuların en önemli dayanağı “*Onlar ayetlerimizi âfâkta ve kendi nefislerinde göstereceğiz.*” (Fussilet, 41/53) ayetidir. Onlara göre Kur'ân'ın anlattığı hikayeler dünyada olmuştur, ancak bir de bunların benzeri insan vücudunda olmaktadır. Zira Allah'ın ayetleri âfâkta cereyan ettiği gibi enfüste de cereyan etmektedir. Bu sebeple insan vücudu arza, ruhu semaya, kalbi dağa bazen cennete, kalpteki bilgiler cennet meyvelerine, kalbe gelen feyiz ve ilham gökten inen yağmura, nefis karaya benzetilmektedir.¹⁵³

Meybudî, insanın önemini belirtmek için onun maddî ve manevi hususiyetlerini kâinat ile mukayese etmekte ve insanın *alem-i sağır* küçük bir alem, kâinatın da *alem-i kebir* büyük bir alem olduğunu misallerle izah etmektedir.

İnsan cesedi, umumî olarak zemine, kemikleri dağlara, beyni madenlere, karnı denizlere, bağırsakları ve damarları nehirlere, eti toprağa, saçları bitkilere ve ormanlara, yüzü sulak araziye, sırtı çorak araziye, ön tarafı doğuya, arka tarafı batıya, sağı güneye, solu kuzeye, nefsi rüzgâra, sesi gök gürlemesine, gülümsemesi nura ve aydınlığa, gam ve kederi karanlığa, ağlaması yağmura, çocukluk günleri ilk bahar mevsimine, gençlik günleri yaz mevsimine, olgunluk zamanı sonbahara, ihtiyarlık zamanı kış mevsimine benzer.¹⁵⁴

152. Meybudî. a.g.e., II. 511.

153. Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, Ankara, 1974, s. 309.

154. Meybudî. a.g.e., VI. 344.

Gökyüzünde seyyare denilen yedi yıldız (kevkeb) olduğu gibi, insanın cesedinde de yedi kuvve vardır. Bunlar aynı zamanda cesedin silahıdır. Bu yedi kuvve aşağıdaki şekilde adlandırılmaktadır:

- 1- Kuvve-i basire (görme duyusu)
- 2- Kuvve-i sami'e (işitme duyusu)
- 3- Kuvve-i zaika (tat alma duyusu)
- 4- Kuvve-i şamme (koklama duyusu)
- 5- Dokuma duyusu
- 6- Konuşma duyusu

7- İdrak duyusu Bu duyuların merkezi kalptir. Kalp düzelirse bu duyular da düzelir. “İyi bilin ki vücutta bir et parçası vardır ki, o düzelirse vücut düzelir, o bozulursa bütün vücut da bozulur. dikkat edin o kalptir.”¹⁵⁵ hadis-i şerifi buna işaret etmektedir.

Meybudî, “ O (Rab) ki yeri, sizin için döşek, göğü de bina yaptı. Gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkardı.” (Bakara, 2/22) ayetinin tefsirinde şu fikirleri öne sürmektedir: “Allah geceyi gündüzden gündüzü geceden çıkardı. Bu Allah Teâlâ'nın kudretine işaret etmektedir. Zira kalbin siyah noktasından marifet nurunu, gözün siyah noktasından da görme nurunu çıkararak Allah'tır.”¹⁵⁶ Meybudî burada kalpteki ve gözdeki siyah noktayı kendisinden gündüz nuru çıkan gece karanlığına benzetmektedir. Meybudî'ye göre hakikat erbabı bu ayeti başka bir şekilde tefsir etmişler, ve başka işaretler görmüşlerdir. Derler ki Allah bu ayette, zemini insan tenine, gökyüzünün akıla, yağmuru ilme benzetmektedir. İlim akıl vasıtasıyla elde edilir. Yağmur suyu ile biten meyveler de kulun ilim ile yaptığı sanatlar gibidir.¹⁵⁷

Meybudî, kalbı Allah Teâlâ'nın arşına benzetmektedir; “Kalp Cenab-ı Hakk'ın zemindeki arşıdır. Yüce Allah'ın asumandaki arşı malumdur. Zemindeki arşı ise dostların kalbidir.”¹⁵⁸ Müellif, kalbi aynı zaman da Kâbe'ye de benzetmektedir.¹⁵⁹

155. Buharî. *İman*, 39; Müslim. *Müşakat*. 107; İbn Mace, *Fiten*, 14.

156. Meybudî, a.g.e., I, 114

157. Meybudî, a.g.e., I, 115.

158. Meybudî a.g.e., III, 639.

159. Meybudî, a.g.e., I, 551.

Verilen misallerden, Meybudî'nin de diğer sûfiler gibi insan ve kâinat arasında benzetmeler yaptığı görülmektedir. Kısacası Meybudî, insanı küçük bir kâinata, kâinatı da büyük bir insana benzetmektedir.

IV. DÜNYA HAYATI

Dünya, denâet kökünden bir sıfat olup basit, adi, iğreti, geçici anlamlarına gelmektedir. Dünya Kur'ân-ı Kerim'de yüz on küsur yerde geçmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in çirkin gördüğü dünya yeryüzü değil insanı Allah'tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren her şeydir. Tasavvufun önemli esaslarından biri dünyayı kesben değil, kalben terk etmektir. Kısacası, dünya ve dünyadakilerin kalbe girmesine mânî olmaktır.¹⁶⁰ Dünya ve dünyalıkları suya, insanı gemiye benzeten Mevlânâ Celâleddin Rumî (ö.672/1273), "Su geminin içine girerse onu batırır, altında bulunursa onu yüzdürür," der.¹⁶¹ Kelile ve Dimne'nin yazarı Beydeba da "Dünyayı sevenler deniz suyu içenler gibidir. İhtikçe susuzluğu artar. Dünya ehlinin da dünyalığı arttıkça aç gözlülük ve hırs ağzı açılarak 'yok mu daha ?' demeğe başlar."¹⁶²

Meybudî'nin çağdaşı Gazâlî (ö.505/1111)'ye göre, Dünyada, kulu Hak'tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren şeyler, mal mülk itibar, mevki, hırs, şan ve şöhret gibi arzulardır.¹⁶³ Meybudî tefsirinde, dünya sevgisinin kötülüğü ve dünya lezzetlerinin geçiciliği konularına geniş bir yer ayırmaktadır. Kendisi dünya malını, mülkünü, mevkisini, şan ve şöhretini rüzgâra benzeterek şöyle diyor: "Rüzgârı elinde tutmaya çalışanın elinde nasıl bir şey kalmıyorsa, dünyayı arayanın da durumu buna benzer."¹⁶⁴ "Ellerinizi (savaştan) çekin." (Nisa. 4/77) ayet-i kerimesini tefsir ederken, şunu da nakleder: "Elinizi dünyadan çekin, mal ve dünya ve şöhretten uzak durun, haram olan dünya malı zaten lanetlenmiştir, helal olanı da mihnettir, fazla olanı sıkıntı verir."¹⁶⁵ Nitekim hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: "*Dünya sevgisi bütün hataların başıdır.*"¹⁶⁶

160. Mahir İz. *Tasavvuf*. s. 42.

161. Mevlânâ. a.g.e., I, 76.

162. Beydeba, *Kelile ve Dimne*, Beyrut, ts., s. 115.

163. Gazâlî. *İhya*. III. 196.

164. Meybudî. a.g.e., II. 260.

165. Meybudî. a.g.e., II. 596.

166. Aclunî. a.g.e., I, 344; Hindî. a.g.e., III. 6114.

Yine Meybudi'nin nazarında, dünya hayatı divânelerin gülümsemelerine ve sarhoşların ağlamalarına benzer. Divâne mutsuz olmasına rağmen güler, sarhoş bir derdi ve kederi olmazsa da ağlar. Dünya hayatı güneşe konulan buza, ağza konulan şekere benzer. Lezzeti çok tatlıdır, fakat geçicidir. Tadı ağızda eriyinceye kadardır. Dünya hayatı aldatıcı ve geçicidir.¹⁶⁷ Allah Teâlâ'nın insanı bu dünyaya göndermesinin yegane sebebi, kâinata ibret ile nazar edip, yaratıcısını tanıması ve ona kul olması, âhîret işini de dünyada yerine getirmesidir.¹⁶⁸ Şu halde dünya Cenâb-ı Hak'ın isim ve sıfatlarının aynası ve âhîretin tarlasıdır.

Şunu da kaydetmekte yarar var: Dünya kötülenir veya hafife alınırken kozmik varlığı değil, burada sürdürülen ve âhîret kaygısını geri planda bırakan hayat tarzı kast edilmiş olduğu bilinmelidir. Kur'an-ı Kerime göre, âhîret için amelleri engellemeyen ve aksatmayan dünya hayatı da meşru bir nimet, hatta saadettir. Zira Müslümanlara *"Rabbimiz ! Bize dünyada da âhîrette de iyilik ver."* (Bakara, 2/201; A'raf. 7/156; Yunus, 10/64; Nahl. 16/122) şeklinde dua etmeleri tavsiye edilmiştir. Âhîret hayatını da kazanmak için dünyadan tamamen el etek çekmek gerekmez. Dünyada refah içinde yaşayarak âhîret mutluluğunu kazanmak mümkündür. Yalnız fani, yalancı dünya ve daimi, çok kıymetli âhîret arasında bir tercih yapma mecburiyeti ortaya çıktığı zaman, hiç tereddütsüz âhîret hayatını tercih etmek gerektiği naslarda vurgulanmıştır. Zira, âhîret hayatı dünya hayatından daha hayırlıdır. Âhîretlerini dünyaya tercih edenler övülmüştür. Abdullah b. Ömer, Ebu'd-Derdâ ve Osman b. Maz'un gibi devamlı ibadetle meşgul olup kendilerini ve ailelerini dünya nimetlerinden mahrum bırakan kimselerin davranışları ise Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından tasvip edilmemiştir. Kur'ân-ı Kerimde kötülener dünyadan maksat, madde ve şahsi çıkarlardır. Mal, mevki, şehvet, lüks ve israf kınanırken, manevî değerlere ve uhrevî hayata bağlılık gösterilmesi tasvip edilmektedir.¹⁶⁹ *Kütü'l-Kulûb* sahibi, Ebû Tâlib, el-Mekkî (ö.386/996)'ye göre dünya, kulun alçak isteklerinden aldığı paydan ibarettir. Dünyadaki gayri meşru arzulardan yüz çevirmek farz, ihtiyaç fazlası olanlardan sakınmak mübah ve meşru arzulardan kaçınmak fazilettir. Halk haramları terk

167. Meybudî. a.g.e.. III. 502.

168. Meybudî. a.g.e.. IV. 419.

169. Süleyman Uludağ, *"Dünya"* D.İ.A., İstanbul, 1994, X, 22-23.

ederken, takva sahipleri helâllığı şüpheli olan şeylere, zahidler ihtiyaç fazlası helâllere karşı yüz çevirir.¹⁷⁰

Meybudî'ye göre, dost edinmememiz gereken dört şey vardır:

- 1- Dünya
- 2- Halk
- 3- Nefis
- 4- Şeytan.¹⁷¹

Dünya alçak ve geçicidir.¹⁷² Dünyadaki güzellikler sadece ilim ve ibadetten ibarettir. Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088) ise dünyadaki güzellikleri şöyle sıralamaktadır:

- 1- Sıdk makamında Hak ile beraber olmak
- 3- Halka karşı insaf sahibi olmak
- 4- Nefse karşı zalim olmak
- 5- Büyüklere hürmet etmek
- 6- Küçükleri sevmek
- 7- Düşmanlara karşı müsamahakâr olmak
- 8- Dostlara nasihatkâr olmak
- 9- Fakirlere ihsanda bulunmak
- 10- Cahillerin yanında susmak
- 11- Alimlere karşı edepli olmak
- 12- Zikre devam etmek.¹⁷³

Meybudî'nin nazarında dünya ücret yeri değil hizmet yeridir. Âhîret ise ücret yeridir.¹⁷⁴ “*De ki dünya meta'ı çok az bir şeydir. Âhîret ise Allah'tan sakınanlar için daha hayırlıdır.*” (Nisâ, 4/77) ayeti buna delildir. Şu halde kul burada çalışır mükafatını ise

170. el-Mekki, a.g.e., I, 265.

171. Meybudî, a.g.e., II, 261.

172. Meybudî, a.g.e., I, 178.

173. Herevî, Hâce Abdullah Ensari. *Resâil*, Tahran, 1368. s. 123.

174. Meybudî, a.g.e., I, 550.

âhirette alır. Dünya huzur ve rahat yeri değildir. Zira hadiste şöyle denilmiştir.” *Dünya kâfirlerin cenneti müminlerin zindanıdır.*”¹⁷⁵

Meybudî’ye göre, dünyada lânetlenmeyen üç şey vardır:

- 1- Allah Teâlâ’yı zikretmek. Zikir dünyada yapıyorsa da fakat dünyalık değildir.
- 2- İlim

3- Âlimler. Âlim müslümanlar için ışık saçan bir lamba, şeytanın göğsüne batan bir ok gibidir. Âlim, her ne kadar dünyada yaşasalar da dünya ile alâkaları yoktur. Bu üç şeyin dışındakileri terk etmek gerektir. Dünyanın toz ve toprağına bulaşmamak gerek. Zira dünyanın toz ve toprağı, insanın marifet yüzünü karartır, ismet elbisesini de yırtar.¹⁷⁶

Dünyayı, insanı aldatan bir geline benzeten müellif, dünyanın lisan-ı hal ile şöyle dediğini kaydetmektedir:

من چون تو هزار عاشق از غم گشتم
نابود بخون هیچکس انگشتم

Ben senin gibi bin aşığı kederden öldürdüm.

*Hiç kimsenin kanı yanımda, bir parmak kadar değerli değildir.*¹⁷⁷

Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr'da mâsivayâ önem vermediği şu şekilde vurgulanmaktadır: Hz. Ali (r.a.) dünya malı, mülkü, şanı ve şöhreti karşısında şöyle derdi: “Git başkasını kandır ey dünya, ben seni üç talak ile boşadım.” Hz. Ali’ye “Asrın kahraman ve yiğit insanları senin zülfikârından korkar, sen ise dünyadan korkarsın.” Diye soranlara “Sizler bu dünyanın dikenli bir ağaç olduğunu bilmez misiniz? Eğer ondan sakınılmazsa, onun hevâ ve hırsının dikenleri senin ismet eteğine batar ve paramparça eder.”¹⁷⁸ Diye cevap verirdi. Zira ayette bu konu ile ilgili şöyle denilmiştir: “*De ki dünya nimeti çok az bir şeydir.*” (Nisâ. 4/77)

175. Müslim, *Zühd*, 1; Tirmizî, *Zühd*, 16.

176. Meybudî, a.g.e., II, 597.

177. Meybudî, a.g.e., II, 598.

178. Meybudî, a.g.e., II, 598.

Meybudî, bir çok mutasavvıf gibi, kesben değil, kalben dünyaya bağlanmayı hoş görmemektedir. Kendisine göre, dinin yolunda bulunan her âfet ve fitne dünya sevgisinden kaynaklanmaktadır. Zira, “*Dünya sevgisi bütün hataların başıdır.*”¹⁷⁹ Hadis-i şerif-i buna delildir. Birbirine zıt olan iki sevgi, bir kalpte bulunmaz, ya Allah sevgisi ya dünya sevgisi olur. Bu sebeple sâlih kullar, kendilerini bu dünyanın alçak, âdi kirlerinden pisliklerinden temizlemişlerdir. Kalplerindeki Allah sevgisini, bütün duyguları, düşünceleri, coşkuları ve umutları için ana mihver yapmışlardır. Bununla beraber, ihtiyaçlarını gidermek, karınlarını doyurmak için çalıştıkları, mübah olan herhangi bir nimetten yararlandıkları, bir dostu ile buluştukları, caddelerde dolaştıkları, bununla meşgul oldukları görülür.¹⁸⁰ Müellife göre, dünya sevgisi haram şeyleri yemekten ileri gelmektedir. O halde kim perhiz yapar ve haram yemekten kaçınırsa dünya sevgisi kalbinden azalır.¹⁸¹ Müfessir, “*Sizden biri, beni babasından, evlâdından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş sayılmaz.*”¹⁸² hadis-i şerifini açıklarken de şöyle demektedir: “Kim kendi malını, mülkünü, çoluk çocuğunu, anne babasını Allah’tan ve Rasûlünden daha çok severse, onun İslamiyet’ten bir hissesi yoktur ve iman hakikatından da nasibi olmaz. Bu hadisten de nasibi olmayan zavallıdır, miskindir.”¹⁸³

Meybudî, Allah dostları marifet hayatı ile avam beşeriyet hayatı ile yaşadıklarını ve bu iki hayatın farklı olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Beşeriyet hayatı başka, marifet hayatı ise başkadır. Avam beşeriyet hayatı ile, Allah’ın dostları ise marifet hayatı ile yaşar, beşeriyet hayatı bir gün son bulur. Zira bilindiği gibi ecel tamamlandı mı ömür biter. “*Ecelleri geldiği zaman da bir saat dahi ne geri kalırlar, ne de ileri geçerler.*” (Nahl. 16/61) âyet-i kerîmesi buna delildir. Marifet hayatı ise bakidir. Ma’rifet hayatı ile yaşayan Allah’ın dostları gün be gün Hak’a daha fazla yaklaşır.¹⁸⁴ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur. “*Onu hoş bir hayatla yaşatırız*” (Nahl/16/97) Müellif bu konuda şu menkıbeyi de nakleder: “Cüneyd kendisine yakın olan bir zâtın cenazesini yıkıyordu. Adam Cüneyd’in parmağını tuttu ve şöyle dedi: ‘Allah’ın dostları ölmez, O’nu bu

179. Aclunî, a.g.e.. I, 344; Hindî, a.g.e., III, 6114.

180. Muhammed Bâkır es-Sadr. *Kur’ân Okulu*. Ankara, 1996. s. 232 - 233.

181. Meybudî, a.g.e.. I. 459.

182. Buhârî. *İman*, 8.

183. Meybudî, a.g.e.. IV. 106.

184. Meybudî, a.g.e.. III. 484.

diyardan başka bir diyara götürürler.’ Cüneyd ‘Evet biliyorum ve doğrudur. Fakat parmağımı bırak ki seni yıkayayım şeriatın gereği yerine getirilsin,’’¹⁸⁵ der.’’

Keşfu'l-Esrâr 'da tevekkül ehli sûfilerden sayılan Şakîk Belhî'nin dünya mutluluğu hakkındaki şu görüşlerine de yer verilmektedir: Belhî'ye göre, dünya mutluluğu ve huzuru beş şeyi yerine getirmekle elde edilebilir:

- 1- Allah Teâlâ'ya ibadet etmek ve salim bir kalpe sahip olmak.
- 2- Âhiret korkusundan çok ağlamak.
- 3- Dünyaya önem vermeyip, terk etmek.
- 2- Kasr-ı emel beslemek (Hemen ölecekmiş gibi ahiret için çalışmak.
- 5- Haya sahibi olmak.¹⁸⁶

Yine Belhî'ye göre, dünyada mutsuzluğun alameti de bunların zıddı olan beş şeyden kaynaklanmaktadır:

- 1- Kalp katılığı.
- 2- Âhiret korkusundan gözyaşı dökmemek.
- 3- Dünyaya rağbet etmek.
- 4- Tûl-i emel beslemek. (Bitmeyen istek ve arzular. Hiç ölmeyecek gibi dünyaya çalışmak)
- 5- Hayanın noksanlığı.¹⁸⁷

Herevî'nin ifadesiyle, elde nimet olduğu zaman şükretmemek, sıkıntı zamanında sabretmemek, verilene razı olmamak, ibadetleri eksik yapmak, sohbet anında hürmetsizlik yapmak da dünya hayatında sıkıntı ve zorluğun belirtisidir.¹⁸⁸

Meybudî, dünyanın en kıymetli dört nimeti olduğunu söyler. Bunları sıhhat, efiyet, emniyet ve huzur şeklinde sıralamaktadır.¹⁸⁹ İnsanın bu dünyada arzu ettiği her nimeti elde etmesi mümkün değildir. Mevlâna, bunu şöyle bir latife ile anlatır: “Birinin merkebi vardı, palanı yoktu. Palanı buldu, fakat merkebi kurt yedi. Bir diğerrinin kâsesi vardı, su bulamıyordu. Su bulunca da bu defa kase yere düştü kırıldı.”¹⁹⁰

185. Meybudî, a.g.e., III, 484.

186. Meybudî, a.g.e., IV, 460.

187. Meybudî, a.g.e., IV, 460.

188. Herevî, Hâce Abdullah Ensari. *Resâil*, Tahran, 1363. s. 162.

189. Meybudî, a.g.e., VI, 221.

Meybudî'nin nazarında semavatta yaratılan ay, güneş, yıldızlar, zeminde ve olan dağlar, denizler, ovalar ve bunların içindeki bütün nimetler, hayvanlar, bitkiler, sular, hepsi insanın istifade etmesi için yaratılmıştır.¹⁹¹ Şu halde insanın da bu dünyaya gönderilmesinin asıl sebebi ve hikmeti Cenab-ı Hakk'a kulluk ve ibadet etmesidir.

Kısacası Kur'ân-ı Kerîm'in, iğreti, âdi, basit bir hayat olarak nazara verdiği ve insanı böyle bir hayata tenezzül etmemeğe çağırdığı, bu gün arz anlamında kullandığımız dünya değildir. Kur'ana göre arz, Cenab-ı Hak'ın ayetleri ve âhiretin tarlasıdır. Bu sebeple arzın tetkik edilmesi, ihyası, korunması güzelleştirilmesi insandan istenen ilahî emirdir. Kur'ân-ı Kerîmin çirkin gördüğü dünya ise, Allah'tan uzaklaştıran iğretilikler ve sefilliklerin genel sıfatı olduğu söylenebilir. Sûfiler de özellikle dünyanın bu yüzüne dikkatleri çekmektedirler.¹⁹² Yoksa zenginlik ve servet, kalpinde Cenâb-ı Hâk korkusunu unutturmayıp da aksine zenginliği, mal ve mülkü ziyadeleştikçe iyilik ve ihsanlarla Hak Teâlâ'ya yakınlığı artırıyor bu bir nevi nimet olur. Helâl olmak şartıyla her türlü kazanç ve ticaretle geçimini temin etmeğe İslâm dîni mani olmayıp aksine teşvik etmiştir.

V. ÂHİRET HAYATI

Ahret, Kur'an-ı kerim'de en çok geçen kelimelerden biri sayılmaktadır. Lugat mânâsı, sonra sonradan gelen daha sonra olacak olan anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, âhiretle son hesap günü ve ölümden sonraki hayatı kastetmektedir. Mutasavvıflar ahiret hayatını yalnız ruhânî değil hem ruhânî hem de cismanî olduğuna inanırlar. Fakat onlar için önemli olan surî amel cennetti değil, onun ötesindeki ruhânî maarif ve müşahede cennetidir. Onun için onlar, ibadet taatlerini sırf Allah'ın rızasına nail olmak için yaparlar. Cennette girmek arzusuyla ibadat ve taat yapmak onlarca aşağı bir derecedir. Kul Hakk'ı müşahedeye ve O'nun rızasını kazanmak için dünyayı ve ahireti terk etmelidir.¹⁹³ Bu sebepten diğer sûfiler gibi Meybudî de dünyayı hicap yeri ahireti ise müşahede yeri olarak görmektedir. Kendisine göre Allah'ın dostları için müşahede âtâ hicap beladır.¹⁹⁴

190. Mevlâna, a.g.e., I, 91

191. Meybudî, a.g.e., VII. 526.

192. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s. 95.

193. Süleyman *İşarî Tefsir Okulu*, s. 545.

194. Meybudî. a.g.e., IV, 71.

A. Ölüm ve Vuslât

Tasavvufta ölüm madde elbisesini çıkarıp atmak, dünya ile olan bağları koparmak, ilgiyi kesmek, mânâ âlemine yönelerek isim, sıfat ve zatta fânî olmak şeklinde tarif edilmektedir.¹⁹⁵

Meybudî'ye göre, nefsi ölen dünyadan, kalpi ölen âhiretten, ruhu ölen Mevlâ'dan uzaklaşır. Abdullah Ensârî, nefsini öldürmeyen kulu iki ateş dalgası arasında kalan şahsa benzetmektedir.¹⁹⁶

Meybudî, diğer bir çok mutasavvıf gibi ölümü, maşuka kavuşma, vuslat ve yeniden doğuş günü olarak görür ve şöyle der: “Ey derviş! Ölümünden daha iyi bir şans yoktur, ölüm ariflerin izzet merkezidir.”¹⁹⁷ *Keşfu'l-Esrâr*'da bu konuda sûfilerin şu menkıbelerine yer verilmektedir: Dervişin biri “*Kıyamet saati cidden korkunç bir şeydir.*” (Hac. 22/1) ayet-i kerimesini duyunca çok sevindi ve neşelendi, nara attı ve şöyle dedi: “Ah ne zaman o gün gelir de şu derviş bu ipten kurtulur.” Dediler: “Niye bu kadar seviniyorsun?” O da “Dünya hicap yeridir, kıyâmet ise müşahede zamanı ve dostların buluşma yeridir.” deyip şu şiiri okudu

کی باشد کین قفس ببردازم   در باغِ الهی آشیان سازم

Ne zaman bu kafesi (beden) terk eder

*İlahi bağda yuva yaparım.*¹⁹⁸

Meybudî sûfilerin ölümü Allah'a bir vuslât olarak gördüğünü şu şiir ve menkıbelerle izah etmektedir. Ahmed b. el-Esved, Abdullah b. Mübârek'in huzuruna geldi ve şöyle dedi: “Ben senin bir sene sonra öleceğini rüyamda gördüm.” Abdullah b. Mübarek : “Uzun bir zamanı önümüze koydun deme ki bir yıl daha ayrılığın üzüntüsünü

195. Seccâdî, a.g.e., s. 427.

196. Meybudî, a.g.e., I. 129, II. 598.

197. Meybudî, a.g.e., VI. 254. 344

198. Meybudî, a.g.e., IV. 73.

ve acısını çekmemiz gerek, bugün canımızın gıdası şu beyittir. Bu beyit ile teselli buluyoruz.” dedi ve beyti okudu:

يَا مَنْ شَكَى شَوْقَهُ مِنْ طَوْلِ فُرْقَتِهِ   صَبْرًا لَمَّا تَلَقَى مِنْ تُحِبِّهِ غَدَاً

*Ey ayrılığın uzunluğundan dolayı şevkinden şikayet eden kişi
Sabret sevdiğine yarın kavuşacağın umulur.*¹⁹⁹

Sûfilerden Enes Gıfârî, bir kavmin taun hastalığından kaçtığını görünce şöyle dedi: “Ey taun sen, seni istemeyenlerin etrafında dolaşıyorsun, niçin bizim tarafımıza uğramıyorsun? Sana can u gönülden müşteriyiz.”²⁰⁰

Meybudî, ölümü zahir ve batın olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Zahir ölüm bilinen ölümdür. Dost düşman has, âvam, herkes bu ölümü tadacaktır. Batın ölüm ise kulun vücudunu mucidine feda edip yaratıcısında baki olmasıdır. Gerçek hayat budur insana iman genişliği verir. Meybudî ismini zikretmediği bir şairden şu beyti nakletmektedir:

بمیر ای دوست پیش از مرگ اکر می زندگی خواهی
که ادریس از چین مردن بهشتی کشت پیش از ما

Ey dost eğer yaşamak istiyorsan ölmeden önce öl.

*Zira İdris (a.s.) böyle bir ölümden dolayı bizden önce cennete gitti.*²⁰¹

Kur’an-ı Kerimde zahir ölümün, üç vech üzere anlatıldığını ifade eden Meybudî bunu şu şekilde sıralamaktadır:

1- *Vefat-ı mevt*, ruhun kabz edilmesidir. İnsanın ruhu kabz edildikten sonra, ruhu, berzah veya ruhlar alemi denilen yere gidecek ve orada yeniden dirilişin olacağı güne kadar bekleyecektir.²⁰² Nitekim, Allah Teâlâ, şöyle buyurmaktadır: “Onları tehdit ettiğimiz şeylerin bir kısmını ya sana gösteririz, yahut seni daha önce vefat ettiririz.” (

199. Meybudî. a.g.e., I. 300.

200. Meybudî. a.g.e., I. 300.

201. Meybudî. a.g.e., VIII. 133-134.

Mü'min, 40/77) “De ki: “Üzerinize vekil edilen ölüm meleği canınızı alır rabbinize döndürülürsünüz.” (Secde, 32/11)

2- *Vefat-ı nevm*, zihnin kabz edilmesidir. “O’dur ki geceleyin sizi öldürür.” (En’am, 6 / 60) ayet-i kerimesi buna delildir.

3- *Vefat-ı ref’*, Hz. İsa (a.s.) ın göğe çıkarılmasıdır. Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyurulmuştur. “Ey İsa, ben senin canını alacağım, seni bana yükselteceğim.” (Al-i İmran, 3/55)

Meybudî, “Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatığında” (Enam, 6/61) ayet-i kerimesinin tefsirinde, genel mânâda ölümü keramet ve lanet ölümü olarak ikiye ayırırken²⁰³ “Sonra sizi öldürecek tekrar diriltecek” (Bakara, 2/28) ayet-i kerimenin tefsirinde ölümü *lanet*, *hasret*, *keramet* diye de üçe ayırır. Yukarda sıralanan ölüm çeşitlerine birde *hil’at* ve *müşahedat* ölümünü eklemektedir. *Hil’at* ve *müşahedat* peygamberlerin,²⁰⁴ *lânet* kâfirlerin, *hasret* asilerin, *kerâmet* muttakilerin ölümü diye vasıflandırır.²⁰⁵ Bu sebeple “ölüm, bir grup insana rahatlık, şifa, selâmet, ihsan, talih, vuslat bir gurup insana afet ve ızdırap bir grup insana ise sıkıntı ve ıstıraptır.” dedikten sonra Rabia-ı Adeviye (ö.185/801)’nin şu anlamlı menkıbesini nakleder: “Azrail bir gün, Rabia’nın yanına vardı. Rabia, “Sen kimsin?” dedi Azrail: “Ben lezzetleri yok eden, çocukları öldüren, karı kocayı dul bırakanım.” Diye cevap verdi. Rabia: “Ey civanmert! Niçin kendini bu kötü hasletlerle tanıtıyorsun, neden iyi hasletlerini söylemiyorsun?” dedi. Azrail “Onlar nedir ey Rabia!” diye sordu. Rabia “Sen aslında sevgiliyi sevgiliye kavuşturansın”²⁰⁶ diye cevap verdi.

Meybudî, Azrail (a.s.)’in kabz-ı ervah (ruhları kabzetme) vazifesinde, sadece vazifeli bir memur olduğu görüşündedir. Konu ile ilgili şu menkıbeyi de nakleder: Süleyman b. Davud melekü’l-mevtin (Azrail) yanına vardı şöyle dedi: “Ey melekü’l- mevt Niçin insanlara karşı adil davranmıyorsun? Birinin ruhunu genç yaşta, birinin yaşlanınca alıyorsun?” dedi. Azrail “Ey Süleyman! bu benim elimde değil, ben ancak verilen emri yerine getiririm. Bana bir sayfa verilir, herkesin ismi, ömür süreleri, hatta nefes sayısı o

202. Celâl Kırcı, *Kur’ân ve İnsan*, İstanbul, 1996, s. 175.

203. Meybudî, a.g.e., IV,72.

204. Meybudî, a.g.e., IV,72.

205. Meybudî, a.g.e., I,129; IV. 61

206. Meybudî, a.g.e., I. 300. Müellif, *Keşfu’l-Esrar*’da, bu menkıbelere benzer, bir çok menkıbeye yer vermektedir. Bkz. I.481. 521; IV. 73.

sayfada yazılıdır. Benim bu hususta hiç tasarrufum yok, emredildiği gibi, emirleri yerine getiririm.” Diye cevap verdi. Bu sayfa Azrail (a.s.) a Berat gecesi olan, Şaban ayının on beşinci gecesi verilir, o sene kimin ruhu gerekiyorsa o sayfada yazılıdır.²⁰⁷

Azrail (a.s.) ve yardımcıları, insanın ruhunu kabz ettikleri zaman eğer kul itaatkâr ise, iyi bir surete bürünerek gelip, kulun ruhunu alır. Şayet kul asi ise, korkutucu bir şekle bürünerek gelip kulun ruhunu kabz eder. Rivayet edilir ki Hz. İbrahim (a.s.) bir gün Azrail (a.s.) a “seni günahkâr ve kötü şahısların ruhunu alırken görmek istiyorum.” Azrail (a.s.) “Ey İbrahim güç yetiremesin” dedi. Hz. İbrahim (a.s.) “yetiririm” diye cevap verdi. Sonra Azrail o surette kendini Hz. İbrahim (a.s.) a gösterdi. Hz. İbrahim (a.s.), siyah ve çirkin, kılları diken diken olmuş, siyah bir elbise giymiş ağzından ve burnundan ateş saçan ve duman tüten Azrail’i görünce bayıldı, ancak bir müddet sonra kendine gelebildi.²⁰⁸

Batın ölümü nefis, kalp ve ruh ölümü diye ayıran müellif, “Nefisini öldüren kul, kalbini dünyaya, hatta çoluk çocuğuna bağlamaz. Kalbi ölen kul dünyayı âhirete tercih eder, üstün mahrum olur. Ruhu ölen kul, kalbini Allah (c.c.)’a bağlamaz ve ondan mahrum kalır.”²⁰⁹

Meybudî’ye göre asıl diri olan kişi, can ile değil dost ile diri olandır. Zira dost ile diri olan için ölüm yokluk değil, hiçlik değil, bir yer değişimidir. Abdullah Ensarî Herevî “Ey Allah’ım, uğraşı sen olan kulun işi ne zaman biter? Senin ile diri olan asla ölür mü? Tendeki ruh şayet senden gafil ise zindanda olan gibidir. Asıl diri olan seninle yaşayandır,” der.²¹⁰

Yukarıda denildiği gibi ölümü vuslat olarak gören müfessir, ölümden önce de kul nefisin heva ve hevesini yok etti mi, nefisini öldürüp, vuslata kavuşabilir. *Keşfu'l-Esrâr*’da vuslat konusu anlaşılması zor kelime ve sözcüklerle anlatılmıştır. Büyük bir zata kul mevlâsına ne zaman kavuşur diye sordular. “Kendine ulaştığı anda” diye cevap verdi. Tekrar “kul kendine nasıl ulaşır?” diye sordular. O, “talep matlubun başında olur, marifet ise marufun başında olur.” Dedi. Bunu biraz açıkla dediler. O şöyle dedi: “Benden geriye

207. Meybudî, a.g.e., III, 381.

208. Meybudî, a.g.e., III, 381.

209. Meybudî, a.g.e., I, 422.

sadece dil kaldı, gönülden geriye sadece işaret gitti, kaldı, ruhtan ise geriye sadece ayan kaldı. İşitme duyusu geriye duyulan kaldı, gönül gitti, geriye görünen kaldı.²¹¹

Herevî'ye göre, vuslat gaflet anında olur, zira ne Hz. Musa'nın Allah (c.c.) ile konuşma, ne de, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Allah (c.c.) ı görme isteği vardı. Allah Teâlâ Hz. Musa ile konuşmak, Hz. Muhammed'i Mirac'a çıkarmak istediğinden, Hz. Musa'nın mukâleme, Hz. Muhammed'in mirac hadisesi vuku buldu.²¹² Herevî şöyle devamder: "Ya Rab benim gönlüm seni görebilme umudundadır. Ruhumun baharı senin visal çimenliğindedir. Rabbim bana huzurunda bir yer ver."²¹³

Yahya b. Muaz "Allah'a varmak istiyorsan, fânî ol ki Allah'a varabilesin,"²¹⁴ der. Mahbubuna kavuşmak isteyen kulun, hepten kendisinden geçmesi gerekir. Kendinden geçince de maşukundan başkasını görmez, düşünmez her zaman onu görür onu düşünür. Mecnunun aşkı kendisini çok etkileyince, babası Mecnun'a, "Bir kaç gün buralardan kaybol belki böylece Leyla'ya karşı olan sevgin biraz azalır." Dedi. Mecnun gitti üçüncü gün geri döndü. Babasına "Baba beni bağışla, Leyla'nın aşkı huzurumu kaçırdı ve bütün yolları üzerime kapadı, bir çıkış yolu bulamıyorum. Her nereye gitmek istiyorsam Leyla'nın sokağının dışında huzur bulamıyorum ve yoluma hep Leyla'nın sokağı çıkıyor,"²¹⁵ diyerek çaresizliğini dile getirdi.

Meybudî'ye göre, Hz. İsrail'in sura üflemesi kıyamet alâmetidir. Hz. İsrail sura ilk üflediğinde dünyada ki bütün mahlukat ölür, ikinci üflediğinde mahlukatın hepsi dirilir. İsrail'in üflemesi hem doğuya hem de batıya ulaşır. Ölüm ve dirilme gerçekte sura üflemele olmuyor. Sur ve İsrail bir vasıtaadır. Ölmek ve dirilmek Cenâb-ı Hakk'ın havl, kuvvet ve iradesiyle olur.²¹⁶

Meybudî, ölüm ve ölümden sonra insanın en fazla zorlanacağı halleri şöyle sıralamaktadır:

210. Meybudî. a.g.e., I, 422.

211. Meybudî, a.g.e., II, 187.

212. Meybudî. a.g.e., II, 509.

213. Meybudî. a.g.e., II, 10.

214. Meybudî. a.g.e., I, 32.

215. Meybudî. a.g.e., III, 273.

216. Meybudî. a.g.e., VI, 185.

- 1-Sekerat vakti.
- 2-Mezarda Münker ve Nekir'in sorularının cevaplandığı zaman.
- 3-Kıyamet gününde tekrar dirilince..
- 4-Sırat Köprüsünden geçerken.²¹⁷

B. Cennet ve Cehennem

Cennet, “cenne” kökünden isim olup, bahçe mânâsına gelmektedir. İyiler ve takva sahipleri için âhirette hazırlanmış ferah ve huzur yerinin ismi anlamına gelmektedir. Cennet Kur’ân-ı Kerîm’de tekil, tesniye ve çoğul şekilleriyle yüz kırk yedi yerde geçmektedir. Cehennem, Kâfirlerin, münafıkların, zalimlerin, Hakk’a boyun eğmeyenlerin âhirette girip azap görecekleri yer olarak tarif edilmektedir. Cehennem, Kur’an-ı Kerimin yetmiş yedi ayetinde yer almaktadır. Yalnız şunu da diyebiliriz ki, İslâm bilginlerinin cennet tasviri hakkında benimsedikleri görüş, onun asıl mahiyetinin bilinmeyeceği şeklindedir.²¹⁸ “Ben sâlih kullarım için hiçbir göziin görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer zihninin tasavvur edemeyeceği saadetler hazırladım.”²¹⁹ hadis-i şerifi bunu açıkça belirtmektedir.

Mutasavvıflara göre, âhirette cesetler dirilip haşır olunduğu gibi, haşır hem ruhanî hem cismanî olacaktır. Zahirî nimetlerin bulunduğu ameller cenneti var olduğu gibi, manevî nimetlerin bulunduğu ruhanî cennet de mevcuttur. En makbul cennet ruhanî cennettir.²²⁰ Meybudî’de diğer mutasavvıflar gibi en çok ruhanî cennet üzerinde durmaktadır.

Meybudî’nin nazarında, Cennet ve Cehennem şu anda yaratılmıştır.²²¹ İslâm alimleri, cennet ve cehennemin bulunduğu yerler hakkında farklı görüşler ileri sürmektedirler. Cennetin arşın altında, cehennemin arzın altında bulunduğunu savunanlar olduğu gibi, nerede olduklarını bilinmediğini, hatta âhiret aleminin şimdiden mevcut olup

217. Meybudî, a.g.e., IX, 198.

218. Bekir Topaloğlu, *Cennet*, D.İ.A..İstanbul, 1993, VII, 378; *Cehennem*, D.İ.A.,İstanbul, 1993, VII, 225

219. Müslim, *cennet*, 2-5.

220. Fenârî, Şemsuddîn Muhammed İbn Hamza, *Aynu'l-A'yan*, İstanbul, 1325, s. 229.

221. Meybudî, I,108.

cennet ve cehennem orada yer aldığını savunanlarda bulunmaktadır.²²² Müellif, “*Korunanlar için Rableri katında içinde sürekli kalacakları cennetler vardır.*” (Al-i İmran, 3/15) ayet-i kerimesinin tefsirinde “takvanın dereceleri olduğu gibi Cennetin de dereceleri vardır” deyip, cennetin derecelerini şöyle sıralamaktadır:

1- *Cennetü'l-Me'vâ*: Burası, haramdan sakınan, nefisin istek ve arzularına boyun eğmeyen muttakilere, yani takvanın ilk derecesinde olanlara nasip olacaktır. Nitekim bir ayette, “*Kim nefisini kötü heveslerden men etmişse, onun barınağı cennet olacaktır*” (Nâzi'ât. 79/40-41) ifade edilmiştir.

2- *Cennetü'l- 'Adn*: Cennetü'l-Mevâ'dan sonra gelir. Cennetin orta tabakasıdır.

3-*Rıdvanu'l-Ekber*: Cennetin en üst derecesidir. Masivadan el etek çeken ve kendini tamamen Rabbine adayanların yani takvanın son derecesine varan kuların yeridir. Bunların kendi şahısları için bir arzuları, istekleri ve muradları yoktur. Tek muratları dostun muradı, istek ve arzuları ise dostun istek ve arzusudur. Böyle kullara cennet sunulur, cariye ve köleler ikram edilir. Onlar ise ondan yüz çevirirler ve sadece Allah Teâlâ'nın cemalini arzularlar. Şu halde denilebilir ki tamamen masivadan yüz çevirip kendilerini Cenab-ı Hakk'a adayanlar cennetin arzusunda değildirler, tek arzuları Allah Teâlâ'nın cemalini görebilmektir.²²³ Cennete gitmek isteyenlerin en son arzusu Rıdvanu'l-Ekberdir. Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: “*İçinde ebedi kalacakları cennetler ve 'Adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir.*” (Tevbe, 9/72).

Ebu Bekir vasatî'ye göre, sâlik iman hakikatına varınca dünyada nimetler cennetinde âhirete Adn cennetinde, dünyada vasıl cennetinde, âhirete fazl cennetinde, dünyada irfan cennetinde, âhirette Rıdvan cennetinde olur.²²⁴

Ebu Bekir vasatî'ye göre, Sâlikler. İman hakikatına varınca dünyada nimetler cennetinde, ahirette Adn cennetinde, dünyada vasıl cennetinde, ahirette fazl cennetinde, dünyada irfan cennetinde, ahirette Rıdvan cennetinde olurlar.²²⁵

222. Bekir Topaloğlu, “*cennet*”, *D.İ.A.* VII, 229.

223. Meybudî. a.g.e.. II, 42-43; V, 245.

224. Meybudî. a.g.e.. IV, 177.

225. Meybudî. a.g.e.. IV, 177.

Meybudî, “*Onun yedi kapısı vardır. Onlardan her kapı için birer grup ayrılmıştır.*” (Hicr.15/44) ayetinin tefsirinde ise “*Cehennem yedi tabakası bulunmaktadır,*” deyip bunları şöyle sıralamaktadır:

1- *Cehennem*: Azabı en hafif en üst tabakadır. Burası günahkâr müminlerin azap göreceği yerdir. Günahkâr müminler günahları nisbetinde burada azap çektikten sonra cennete gönderileceklerdir. Günahkâr müminlerin tamamı buradan cennete gönderilince burası boş kalacaktır.

2- *Lezâ*: Saf ateş anlamına gelen bu kelime Kura'n-ı Kerimde sadece bir ayette geçmektedir: “*Hayır! O (ateş), alevlenen bir ateştir.*” (Meâric 70/15) “*Derileri kavurur, soyar.*” (Meâric, 70/16). Bu ikinci tabaka, Yahudilerin yeridir.

3- *Hutame*: Kırmak ufalayıp tahrip etmek anlamına gelmektedir. *Hutame* Kur'ân-ı Kerimde şöyle açıklanmıştır: “*Hayır, andolsun ki o, Hutame 'ye atılacaktır. Hutame 'nin ne olduğunu sen nereden bileceksin? Allah 'ın tutuşturulmuş ateşidir.*” (Hümeze, 104/4 -7) Burası hristiyanların yeridir.

4- *Saîr*: Saîr tutuşturmak alevlendirmek anlamını taşımaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de On yedi ayette geçmektedir. Nitekim ayette şöyle buyurulmuştur: “*O çılğın ateş halkına (Allah 'ın merhametinden) uzak olup ezilmek yaraşır.*” (Mülk, 67/11) Burası putperestlerin yeridir.

5- *Sakar*: Şiddetli bir ısı ile yakıp kavurmak demektir. Dört ayet-i kerimede cehennem yerinde kullanılmıştır. “*Sizi şu yakıcı ateşe ne sürükledi? Onlar da 'Dediler ki biz namaz kılanlardan olmadık.*” (Müddessir, 74/42-43) Burası mecusilerin yeridir.

6- *Cahîm*: Bu kelime kat kat yanan ısı derecesi yüksek ateş anlamına gelmektedir. Yirmi altı ayet-i kerimede geçmektedir. Arap müşriklerinin yeridir. “*Kötüler yakıcı ateş içindedir.*” Ayeti buna delildir.(İnfîtâr, 82/14)

7- *Hâviye*: Yukarıdan aşağıya düşmek demektir. Kura'n-ı Kerim'de sadece bir ayete geçmektedir. Nitekim ayette şöyle buyurulmuştur: “*Onun anası (bağrına atılacağı) hâviye çukurudur.*” (Kaari'a, 101/9) Burası cehennem en alt tabakasıdır. Münafik kâfirlerin yeridir.²²⁶

Meybudî'nin nazarında cennet, Yüce Allah'ın rahmeti ile, cehennem de gazabı ile kazanılır. Ona göre, Kul Mevlâ'nın rahmetine itimat etmeli kendi taat ve ibadetlerine güvenmemelidir. Bu mânâyı teyid etmek için şu menkıbeyi nakleder: Beni İsrail'den bir

zahid yetmiş yıl bir mânâstırda kalıp, Rabbine taat ve ibadette bulunmuş, yetmiş yıldan sonra zamanın peygamberine onunla ilgili şöyle bir vahiy gelmiştir. “ O zahide söyle, zamanını iyi geçirdin ömrünü bana ibadet etmekle sarf ettin. Seni fazl ve rahmetimle yargılamayı vaad ediyorum.” Zâhid: “Beni kendi faziletiyle cennete gönderiyorlar. O halde benim yetmiş yıllık ibadetim nerede?” diye itiraz eder. Hemen o anda dişine bir ağrı girer ve diş ağrısından feryat eder. Peygambere gidip yalvarır ve şifa ister. Peygambere şöyle bir vahiy geldi: “O zahide söyle, şifa bulman için bana yetmiş yıldır yaptığın ibadetini istiyorum.” Zâhid: “kabul ettim ve karşılığında şifa isterim, ister beni cehenneme ister cennete koy” diye pişmanlığını ifade eder. Şöyle bir ferman gelir: “Senin o ibadetlerin hepsi bu diş ağrısına karşılık oldu. Geriye ise benim fazl ve rahmetim kaldı.”²²⁷ Şu halde denilebilir ki, insanlar bu dünyada kendilerine verilen hadsiz maddî ve manevî nimetlerle ücretini peşinen almıştır. O sadece hizmetle ve ubudiyetle vazifelidir. Öyle ise cennet Cenab-ı Hakk’ın fazlıdır.

Meybudî, “*O gün cennettekiler nimetler içinde müreffeh bir hayat sürmekle meşguldürler.*” (Yasin, 36/55) ayet-i kerimenin tefsirinde, cennettekilerin on nimete nail olacaklarını nakleder:

- 1- Zail olmayan, ebedi bir mülk
- 2- Ebedî bir gençlik
- 3- Hastalısız bir sıhhat
- 4- Zilletsiz bir izzet
- 5- Zahmetsiz bir huzur
- 6- Sıkıntısız bir ni'met
- 7- Fenasız bir beka
- 8- Ölümsüz bir hayat
- 9- Öfkesiz bir rıza
- 10- Vahşetsiz bir üns.²²⁸

Hace Abdullah Ensarî Herevî (ö.481/1088), bu on şeye bütün müminler nail olur.²²⁹ Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “ *Cennet ehlinin çoğunluğu saf*

226. Meybudî. V, 317-318.

227. Meybudî. IV.314.

228. Meybudî. a.g.e., VIII, 250.

*görünümlü kimselerdir.”*²³⁰ Hissi ve manevî olmak üzere iki çeşit cennet vardır. Eğer cennet sadece manevî olsaydı, dünyada dinî ölçülere göre hareket eden mümin ve salih amel sahipleri, amellerinin tam karşılığını almamış olurlardı. Ancak cennettekilerin yemesi, içmesi, açlık ve susuzluğu gidermek için değil, zaafıtan ve ihtiyaçtan hasıl olmayan bir mutluluktan ibaret olduğu söylenmektedir. Bu sebeple cennetteki yeme, içme, cinsiyet, elbise, güzel koku, müzik, güzel kadın, ağaçlar, nehirler gibi maddî zevkler hem zâhid hem ârifler tattığı halde manevî zevkler ise sadece âriflere hastır.²³¹ Herevî'ye göre, Mukarrebun ve Allah (c.c.)' in has kulları Allah Teâlâ'nın bir anlık cemalini temaşa etmeyi, cennetin bu hadsiz nimetlerine değişmezler. Zira, bunlar hal diliyle şöyle derler:

Bir gün sana varırsam

*Cennettekilerin hali bana ayıp gelir.*²³²

Meybudî'ye göre dünyada müminlerin yaptığı ibadetlerin dereceleri ne kadar farklı ise cennette de makamları o kadar farklı olacaktır. *Ashab-ı illiyyûn* yeri cennetin en yüksek derecesinde olacaktır. *Ashab-ı illiyyûn* bunlar kendi iradelerini bir tarafa bırakmışlar, Allah'ın dostluğunu kazanmışlardır. İki dünyayı da denize atmışlardır. Cenneti ve cennettekileri değil gönül sadece dostun arzusunda yanıp tutuşmaktadır.²³³

Herevî'ye göre, Cennete varmak için canı Allah yolunda feda etmek, cehennemden kurtulmak için riyazet yapmak, dosta varmak için canı Allah için harcamak gerekmektedir. Asıl cefa, dostun cefasından dolayı dosttan uzak kalmaktır.²³⁴

Âhirette insan cismende diriltileceği için, cehennem azabı hem ruhî, hem de bedenî olacaktır. Cehennem ehlinin en büyük azabı, karşılaştıkları şiddetli bedenî azap değil, en büyük azapları, Cenâb-ı Hakk'ın cemâlini seyredememe ve rızasını kaybetmektir. Bu

229. Meybudî, a.g.e., VIII, 250.

230. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VIII, 79.

231. Ahmed Avnî Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* s. 77.

232. Meybudî, a.g.e., VIII, 250.

233. Meybudî, a.g.e., VI, 423.

234. Meybudî, a.g.e., VI, 424.

sebeple cehennem ehli şöyle der: “Vah halimize, Biz rabbimize isyan etmekle nefislerimizi nasıl helâk ettik? Nasıl kısa zamanda nefsimize sabrı öğretemedik. Şayet sabredip asi olmasaydık, o günler şimdi geride kalmıştı. Biz de şu anda Rabbimizin rızası ve cennetiyle nimetlenecektik.”²³⁵

---

235. Gazalî, *İhya*, IV, 488.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KEŞFU' L- ESRÂR'DA USÛL-İ AŞERE VE DİĞER
TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

I. USÛL-İ AŞERE

Allah'a doğru seyir ve seyahat edenlerin yolu tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, Hakka teveccüh, sabır, murâkabe, rıza gibi usul-i aşere (on esas) üzerine kurulmuştur. Âdetâ bu on esas bu yolun temeli, diğer esaslar ise bu bina üzerinde yapılan bina gibidir. Aslında her şeyin bir aslı ve temeli vardır. Bu temel olmayınca gayeye varılamaz.¹ Meybudî'de *Keşfu'l-Esrâr*'da bu on esas üzerinde çokça durmuş, yeri geldikçe bu hususları ayet, hadis ve sûfilerin söz ve menkıbeleri ile izah etme yoluna gitmiştir. Bu konudaki görüşleri, başta Hâce Abdullah Ensarî Herevî (ö.481/1088) ve çağdaşları Abdulkerim Kuşeyrî (ö.465/1072), Ali b. Osman Hucvirî, (ö.465/1072) Muhammed Gazalî (ö.505/1111), Ahmed Câm Namekî (ö.522/1128) gibi sûfilerle neredeyse aynı paraleldedir.

A. Tevbe

Mutasavvıflara göre tevbe, kulun kötü huylardan, İslam'ın tasvip etmediği davranışlardan, sıyrılıp, tekrar günah işlememeğe ahd etmesi, kalpteki kötülüklerde ısrar düğümünü çözüp Hakk'a yönelmek ve Rabb'in hukûkunu gözetmektir. Küfürden imâna dönmek kâfirlerin; kötü işlerden iyi işlere dönmek, fasıkların; kötü huylardan iyi ahlâka dönmek ebrârın; mâsivâdan Hakk'a dönmek veli ve nebilerin tevbesidir. Avâm, gûnahtan, havas gafletten tevbe eder. Cehennem korkusuyla yapılan tevbeye "tevbeye", cennete girme ümidiyle yapılan tevbeye "inâbe" sırf Hak için yapılan tevbeye "evbe" denilmektedir. Tarikata girenlerin yaptığı ilk iş tevbedir. Onun için tevbe sâlikin ilk menzilidir. Sülûk ehli ömrü boyunca tevbeden ayrılmaz ve daima tevbeye muhtaçtır.²

1. Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, İstanbul, 1980, s. 44.

2. Tevbe hakkında geniş bilgi için bkz. Serrac, a.g.e., s. 43, Kuşeyrî, a.g.e.,s. 91; Hucvirî, a.g.e., s. 115; Mekki, a.g.e., I, 178; Gazalî, *İhyâ*, IV, 5; Sühreverdî, a.g.e., V, 234; Muhasibî, a.g.e., s. 60; Muhasibî, *Adabu'n-Nufûs ve yelihi Kitabu't-Tevehhum*, s. 65; Namekî, Ahmed Câm. *Makamu'n-Necât*, Tahran, 1373, s. 97; Curcânî, a.g.e., s. 70; Geylanî Abdulkadir, *Fethu'r-Rabbânî*, Beyrut, 1403, s. 19; İbn Kayyum el-Cevzî. *Kitabu't-Tevbe*, Beyrut, 1412, s. 6; Ubbâdî, Kutbeddin Ebu'l-Muzaffer, *Sâfinâme*, Tahran, 1347, s. 50; Kasım Gani, *Tarih-i Tasavvuf Der İslâm*, s. 212.

Meybudî *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* 'da tevbeye genişçe yer vermektedir. Kendisine göre ise tevbe, kulun günahtan pişmanlık duyması,³ ve taate dönmesidir.⁴ Nitekim "*Pişmanlık tevbedir.*"⁵ Hadisi de tevbenin pişmanlık anlamını taşıdığını gösterir. Yine müellif, Allah Teâlâ şirkten imânâ, günahtan taate, riyâdan ihlâsa, halktan Hak'a dönen kullarını sever diyerek,⁶ "*Muhakkak Allah tevbe edenleri sever.*" (Bakara, 2/ 222) ayetini buna delil olarak getirir.

Meybudî'nin, ifadesiyle, tevbede asıl olan, insanın yaptığı kötü şeylerden kalben pişmanlık duymasıdır. Taze dalın bir ucuna ateş verildiğinde diğer ucunda damla damla su aktığı gibi, insanın da kalbine pişmanlık ve utanma ateşi girdi mi gözlerinden damla damla *hasret sıyu* (Sâlikin geçmişte yaptığı hatalarına bakıp, esef etmesi ve göz yaşı dökmesidir.) akar.⁷ "*Şüphesiz bedende bir et parçası vardır ki o iyi olursa bütün beden iyi olur o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte o kalptir.*"⁸ hadisi bunu ifade eder.

Meşhûr sûfilerden, Cüneyd Bağdadî (ö.297/909) tevbeyi, Pişmanlık duymak, Allah'ın menettiği şeyleri bir daha yapmamaya karar vermek, işlenen haksızlıkları telâfi etmek için gayret gösterme: Sehl b. Abdullah (ö.283/896) tevbeyi günahları unutmaya, Ebu'l- Hüseyin Nûrî (ö.295/907), ise tevbeyi Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmek şeklinde tanımlamaktadır.⁹

XVIII. asrın müfessir ve mutasavvıflarından İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725)'nin ifadesiyle, tevbe günahtan hemen sonra yapılmazsa kişiyi haramda ısrar etmeye götürebilir. Günahta ısrar etmek ise, küçük günahı büyük günaha dönüştürür. Birde tevbeyi her zaman yapmak gereklidir.¹⁰ Zira, Hz. Peygamber (s.a.v) "*Ey insanlar! Allah'a tevbe edin ve ondan mağfiret dileyin, çünkü ben günde yüz defa tevbe ederim.*"¹¹ buyurarak buna işaret etmiştir. Tevbe isyankâr olan kulu isyandan alı koyar ve tevbekâr kulu günahsız kulun derecesine çıkarır. Başka bir hadiste ise,

3. Meybudî, a.g.e., IV, 97.

4. Meybudî, a.g.e., X, 164.

5. İbn-i Mace, *Zühd*, 30.

6. Meybudî, a.g.e., I, 600.

7. Meybudî, a.g.e., IV, 97.

8. Buharî, *İman*, 39; Müslim, *Musakat*, 20.

9. Kuşeyri, a.g.e. s. 95 .

10. Bursevî, İsmail Hakkı, a.g.e., X, 62.

11. Müslim, *Zikir*, 41; Ebu Davud, *Vitr*, 26; İbn-i Mace, *Edeb*, 57.

“Günahtan tevbe eden günahsız gibidir. Allah bir kulunu sevdi mi günah ona zarar vermez zira tevbe etmesini nasip eder.”¹² buyrulmuştur.

Meybudî’ye göre, tevbenin *tevbe*, *inabe* ve *evbe* olmak üzere üç derecesi vardır; Cehennem korkusuyla yapılan *tevbe*, bunu yapana da *tâib* (tevbe eden) denilmektedir. Bu hal müminlerin sıfatı ve tevbenin ilk basamağıdır. Nitekim, Allah Teâlâ “*Ey müminler, topluca Allah’a tevbe ediniz.*” (Nur. 24/31) buyurmuştur. İkinci dereceyi oluşturan *inâbe*, ise sevap ve cennete girmek umuduyla yapılan tevbedir. Bu tevbeği yapana *münib* denilir. Bu tevbenin orta mertebesidir. *Inabe*, nifaktan sekinete, bid’attan sünnete, tefrikten cem’e varmaktır. *Inabe* mukarreblerin sıfatıdır. Nitekim Allah Teâlâ “*Allah’a yönelmiş bir kalple gelenlerin (mükafatı budur)*” (Kaf, 50/33) buyurmuştur. Tevbenin nihaî basamağı olan *evbe*, sırf Allah rızasını kazanmak için yapılan tevbedir. Bu tevbeği yapana *evvâb* denilmektedir. *Evbe* peygamberlerin sıfatıdır.¹³ Nitekim Allah Teâlâ, “*o ne iyi kuldu, daima Allah’a yönelirdi*” (Sad 38/30) buyurmuştur.

Meybudî, insanların bulunduğu manevî derecelere göre de tevbeği üç kısma ayırır. Bu sıralamayı şöyle bir tabloyla ortaya koymaktadır:

- 1- Avamın tevbesi, zilletten ve günahlardan taate dönmeyi ifade eder.
- 2- Havassın tevbesi, gaflet içinden geçen zamandan tevbe etmeyi ifade eder.
- 3- Hassu’l-hasların tevbesi, beşeriyet vasıflarından ve mülahazalarından tevbe etmeyi ifade etmektedir.¹⁴

Meybudî, mânevî hazinenin anahtarı, visalin şefaatchisi, bütün mutlulukların sırrı ve huzurun kaynağı diye vasıflandırdığı tevbenin kabul olması için şu hususları sıralamaktadır:

- 1- Kusurunu görüp, kalben pişman olmak
- 2- Dil ile özrünü ikrar etmek
- 3- Kötü ve kötülere terk etmek
- 4- Az uyumak ve az yemek

12. İbn Macc. *Zühed*, 30.

13. Meybudî.a.g.e.. X. 164.

5- Fazla olan malını infâk etmek

6- Kalbi mâsivâdan çevirip, Allah'a yönelmek.¹⁵

İstiğfar, Cenâb-ı Hak'tan kusurlarının affedilmesini, günahlarının bağışlanmasını dil ile istemektir. Tevbe ise kalben arzulamak şeklinde kaynaklarda tanımlanmaktadır¹⁶.

Tevbede asıl olan husus kulun kusurunu görmesi ve itiraf etmesidir. Kusurunu görüp itiraf eden, istiğfar ve tevbe eder. Tevbe edip Allah'a sığınan affa müstehak olur.

B. Zühd

Tasavvuf kaynaklarında zühdün bir çok tarifi yapılmıştır. Genel mânâda zühd, âhirete yönelmek için dünyadan el etek çekmek, Hakk'a teveccüh etmek için dünyadan da âhiretten de el etek çekmek. Maddî açıdan zengin olsa bile, gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek, helâl ve mübahın ihtiyaçtan fazla olan kısmını terk etmektir. Ne varlığa sevinmek, ne de yokluğa üzülmeektir.¹⁷ Meşhur sûfilerden, Süfyân Sevrî (ö.161/777)'ye göre, zühd, kaba yemek, aba giymekle olmaz, arzu ve istekleri kısaltmakla olur.¹⁸ Cüneyd Bağdadî (ö.292/909)'ye göre, zühd, elin dünya mal ve mülkünde, kalbin de onların peşine düşmekten hali olmasıdır.¹⁹ Ebu Bekir Şibli (334/945)'ye göre ise zühd, Allah Teâlâ'dan başka her şeyden yüz çevirmektir.²⁰

Meybudî, Hallac-ı Mansûr (ö.309//921)'un zühdün üç derecesinden söz ettiğini nakleder: Birincisi, nefsin zühdü; bu "dünya nimetlerini terk etmektir". İkincisi, kalbin zühdü, bu da "ahireti kalpten çıkarmaktır." Üçüncüsü, ruhun zühdü; bu ise "kulun kendisinden fânî olmasıdır."²¹ Anlaşıldığı gibi Hallac, zühdü, dünyadan, âhiretten ve kendinden el etek çekmek şeklinde tarif etmektedir.

14. Meybudî a.g.e., VI, 4 94.

15. Meybudî. a.g.e., II, 452.

16. Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 162.

17. Zühd hakkında geniş bilgi için bkz., Mekki, a.g.e., I, 49; Kuşeyri, a.g.e., s. 115; Serrac. a.g.e., s. 46; Gazali, *İhyâ*, IV, 178 ; Suhreverdi, a.g.e., V, 234; Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed, *Taarruf*, Beyrut, 1413, s. 109; Ahmed Câm Nameki, a.g.e., s. 143; Şeybanî, Ebu Abdullah Ahmed, *Kitabu'z-Zühd*, s. 9; Ubbâdî, a.g.e s. 59; Kasım Ganî, a.g.e., s. 273; Safer Baba, a.g.e., s. 316-3167; Hasan Kamil Yılmaz, *Nefs Terbiyesinde Açlık ve Az yemek*, İstanbul, 1985, s. 13.

18. Kuşeyri, a.g.e., s. 115.

19. Suhreverdi, a.g.e., V, 234.

20. Kuşeyri. a.g.e., s. 117.

21. Meybudî. a.g.e., X, 107.

Keşfu'l-Esrâr'da "elinizi dünyadan çekin, mal ve dünya şöhretinden uzak durun, haram olan dünya malı lanetlenmiştir. Helâl olanı mihnet, fazla olanı ise sıkıntı verir."²² denilerek yukarıda zühd ile ilgili sıralanan tanımlar âdetâ özetlenmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) bu hususta şöyle buyurmuştur: "*Bu dünya mel'undur, içindekiler de mel'undur, ancak zikrullah ve zikrullah'a yardımcı olanlarla, âlim veya müteallim hariç.*"²³ Meybudî'ye göre dünya ile kesben meşgul olmak, zahidleri Allah'ı zikretmekten alıkoymaz. Görünüşte zahidler dünyada herkes gibi çalışır ve zahiren onlarla beraber olur, fakat gerçekte onlar kalben halk ile değil Hak ile beraberdirler. Zira dünya onların yanında kıymetsizdir. Asıl şiarları Allah Teâlâ'yı zikretmektir. Kalplerinde Allah sevgisinden başka bir şey yoktur.²⁴ Kalben dünyanın toz ve toprağına bulaşmak, kulun marifet yüzünü karartır ve ismet elbisesini yırtar.²⁵ Zira dünya lisan-ı hal ile insana şöyle seslenir:

من چون تو هزار عاشق از غم گشتم
 نابود بخون هیچکس انگشتم

Ben senin gibi binlerce aşığı kederden öldürdüm.

*Hiç kimsenin kanı yanımda bir parmak kadar değerli değildir.*²⁶

Sûfiler, dünyanın üç yönünden bahsetmektedirler. Birinci yüzü, Allah'ın isimlerinin ayinesidir, ikinci yüzü ahiretin tarlasıdır, üçüncü yüzü fenâyâ, ademe bakar. Sûfilerin terk ettiği dünyanın bu yüzüdür yoksa dünyanın diğer iki cihetini kerih görmemişlerdir.

Meybudî, "*Onların etrafında altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Orada canlıların istediği gözlerinin hoşlandığı her şey vardır. (Ey müminler) siz orada ebedi kalacaksınız*" (Zuhuf. 43/71) ayetini tefsir ederken şöyle diyor: "Bu nimetler, kendini tamamen Allah rızası için taat ve ibadete veren riyazet ve mücahede hükmü ile şeriata uygun bir şekilde zamanlarını aç ve susuz geçiren, abid ve zahidlerin nasibi olacaktır.

22. Meybudî, a.g.e., II, 597.

23. Tirmizî, *Zühd*, 14; İbn Mace, *Zühd*, 3.

24. Meybudî, a.g.e., VI, 546.

25. Meybudî, a.g.e., II, 597-598.

26. Meybudî, a.g.e., II, 598.

Çünkü onlar dünya şerbetlerini içmediler, leziz taamlarını yemediler. Şüphesiz ahiret gününde cennete genç hizmetçilerin elleriyle altın tepsilerle onların başları üzerinde dolaştırılır”.²⁷ Burada izah edildiği gibi zahitlerin esas mükâfatı ahirette verilecektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) insanların en zahidi olduğunu söylemek mümkündür. Zira O’nun fakirliği zorunlu bir fakirlik olmayıp ihtiyarî bir fakirlikti. Bilindiği gibi kendisine pek çok fetihler nasip olmuş, bol miktarda dünya malı elinden geçmiş, buna rağmen, aile efradının nafakasını temin için zırrı bir Yahudi’de rehin bulunmakta iken vefat etmiştir.²⁸ Yine Hz. Aişe (r.a.), “ Hz. Peygamber (s.a.v.) in evinde bazen bir ay müddetle ateş yanmadığını ve bu müddet içinde nafakalarının kuru hurma ile sudan ibaret olduğunu haber vermektedir.”²⁹

Hakim de zahiddir diyen Meybudî bunu şu şekilde izah etmektedir: Hikmet ya fiilde olur ya da sözde olur. Fiildeki hikmet ölçülü hareket etmektir. Hakîm Kendisi havf ve reca arasında yaşar, halka ise şefkat ve kolaylık gösterir. Sözde hikmet ise en mükemmeli söylemek ve ona uymakla olur. Hakîm en mükemmeli yerli yerinde söyleyen ve en iyi şekilde uygulayan demektir. Bu hikmet kimde olursa dünyada zahid olur ve dinî hükümleri uygulamada titiz davranır.³⁰

Zühdün esası, dünyayı ahiretin tarlası olarak görüp, ekip biçmek, mevcudatı Allah’ın isimlerinin ayineleri olarak görüp müştakane temaşa ederek nazar etmek ve dünyanın fani yüzüne bakmamak ve terk etmektir .

C. Tevekkül

Tevekkül lugâta güvenme, bel bağlama, vekil tayin etme, havale etme mânâsına gelmektedir. Tasavvufta ise, genel mânâda işi Allah’a bırakmak, sebeplere tevessül ettikten sonra sonucu Allah’a ısmarlamak, Allah’tan gelene razı olmak, Allah’a güvenmek, insanların elindekinden umudunu kesmektir.³¹ Tevekkül, Kur`ân-ı Kerem’de kırk yedi yerde geçmektedir.

27. Meybudî, a.g.e., IX, 30-31.

28. İbn Seyyidi’n-Nas, ‘Uyunu’l-Eser Fî Fünuni’l-Mağazi ve’s-Şemâil ve’s-Siyer, Beyrut, t.s. II, 334

29. Müslim, Zühd, 26; Tirmizi, Cennet, 34; İbn Mace, Zühd, 10.

30. Meybudî, a.g.e., VII, 497.

31. Tevekkül hakkında geniş bilgi için bkz. Sülemî, Ebû Abdurrahman, el- Mukaddimetu fi’t-Tasavvuf

Meybudî'ye göre tevekkül halktan hiç bir şey istememektir.³² Tevekkül mutluluk burcundan doğan bir güneş, kurb sarayında esen rüzgâr, visal müjdesini getiren koku, şerefli ve yüksek bir makam, mânevî açıdan avamın ellerinin yetişmediği bir derecedir. Tevekkül meydamına ayak basan civân mertler, Kur'ân âlimleri ve hidâyet dünyasının sultanları, yokluk şerbetinin sarhoşlarıdır.³³ Şu halde mütevekkil, insanlara kul köle olmaz ve insanların elindekine de tenezzül etmez ilâhî kanunlara uyduktan sonra Allah'a dayanıp işini ona bırakır. Vesvese ve şüphelerden arınmış, dünyada huzura ve rahata kavuşmuştur. Zindanda da olsa sarayda da olsa ruhen mutludur. Zira o kurbiyet mertebesine vasıl olmuştur. Müellif de belirttiği gibi tevekkül gemisine binen huzura varır.³⁴ Nitekim "*Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yeter*" (Talâk, 65/3) ayeti buna işaret etmektedir.

Meybudî, "*Bize yollarımızı göstermişken neden biz Allah'a dayanmayalım? Sizin bize yaptığımız eziyetlere katlanacağız. Tevekkül edenler Allah'a dayansınlar.*" ayetin tefsirinde tevekkülü *yakîn*in nişanı, *imam*ın esası ve *tevhîd*in meyvesi şeklinde vasfettikten sonra avamın ve havassın tevekkülü olmak üzere iki dereceye ayırmaktadır:

1- *Avamın tevekkülü*: Bu dereceye sahip olan sâlik, geçimini sağlamak için ticaret, ziraat ve sanat ile uğraşır. Yalnız rızkını esbaptan değil, müsebbübü'l-esbab olan Allah'tan bilir. Allah'ın fazlından başka hiçbir şeye itimat etmez. Kendi havl ve kuvvetini de Allah'tan olduğun anlar. *Fark* makamındadır. Pîr-i Tarikat Herevî (ö.481/1088), " sebepleri görmemek cehalettir. Amma sadece sebeplere bağlı kalmak da şirktir,"³⁵ der. Burada Herevî'nin anlatmak istediği şudur: Neticenin hasıl olması için lüzumlu tedbirler alındıktan ve sebeplere tevessül edildikten sonra yani kul kendine ait vazifeyi yaptıktan sonra neticelerini Allah'tan beklemek ve Allah'a güvenmek esastır. Herevî sözlerini şöyle sürdürmektedir: Eğer bir kimse otların olmadığı, hiç kimsenin uğrak yeri olmayan bir

---

ve Hakikatihî, ş.y., 1407 s. 40; Kuşeyrî, a.g.e., 162; Muhasibî, *Riâye*, s.78; Muhasibî, *Adabu'n-Nufus ve yelihi Kitabu't-Tevehhum*, Beyrut, 1408, s.141; Mekki, a.g.e., II, 2; Gazalî, *İhyâ*, IV, 227; Gazalî, *Mükâşeftu'l-Kulûb*, Beyrut, 1416, s. 297; Serrac, a.g.e., s.51; Hucvîrî, a.g.e. s. 119; Kasım Gani, a.g.e., s. 286; Bursevî, a.g.e., II, 118; Ubbâdî, a.g.e. s. 110; Safer Baba, a.g.e., s. 286.

32. Meybudî, a.g.e., I. 760.

33. Meybudî, a.g.e., X. 150.

34. Meybudî, a.g.e., V. 373.

35. Meybudî, a.g.e., V. 245.

mağarada bekleyip ben tevekkül ediyorum derse, kendi ölümünü hazırlamış olur. Zira Allah insanların rızklarını sebeplere bağlamıştır.³⁶

Meybudî avamın tevekkülü hususunda bir çok menkıbe nakletmektedir: Benî İsrail'den bir zahid tevekkül etmek için şehirden çıkıp kendisine bir mağarayı mesken edindi. Bir hafta geçti hiç kimse oraya uğramadı. Zahid neredeyse açlıktan ölecekti. Zamanın peygamberine: "O zahide söyle şehre inip insanların içine karışmadıkça ona rızık vermem" diye vahiy geldi. Peygamber durumu zahide iletince zahid şehre indi.³⁷

Hız. Musa (a.s.) hastalandı. Doktorlar "kendisine bu hastalığın ilacı filan şeydir," dediler. Hız. Musa (a.s.) "ilacı kullanmam Allah şifa verir" dedi. Hız. Musa'nın hastalığı uzun sürdü kendisine "bu ilaç tecrübe edilmiş eğer kullanırsan şifa bulursun" denildi. Hız. Musa yine ilacı kullanmadı. Kendisine Allah'tan "eğer ilacı kullanmazsan şifa vermem" diye vahiy geldi. Ondan sonra Hız. Musa ilacı içti ve şifa buldu.³⁸

2- *Havvasın Tevekkülü*: Tevekkülün en yüksek derecesidir. Rıza makamında olan sâliklerin ve siddîklerin tevekkülüdür. Başkaları işlerini Allah'a ısmarlamış, bunlar kendilerini Allah'a ısmarlamışlar, başkaları Ondan istiyorlar, bunlar onu istiyorlar, diğerleri lütûf ile huzur bulur, bunlar Allah ile huzur bulur, bu tevekkül çıradır.³⁹

Keşfu'l-Esrâr'da havvasın tevekkülü hususunda bir çok menkıbe nakledilmektedir: Naklederler ki, Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921) bir gün çölde İbrahim Havvas'ı gördü, kendisine " ne iştesin, hangi amelle meşgulsün," diye sordu. İbrahim Havvas. "Tevekkül makamında ayağımı sıhhatli ve sabit hale getiriyorum," dedi. Hallâc. "bütün bir ömrü mideyi mamur hale getirmek için sarf ettin, Tevhidde ne zaman fânî olacaksın" dedi. Burada Hallâc'ın demek istediği şudur: Tevekkülün aslı yememektir, sen ise bütün ömrün boyunca karın ve mide tevekkülü ile meşgulsün, tevhidde fenâ ne vakit olacak.⁴⁰

36. Meybudî, a.g.e., V, 246.

37. Meybudî, a.g.e., V, 246.

38. Meybudî, a.g.e., V, 246.

39. Meybudî, a.g.e., V, 247.

40. Meybudî, a.g.e., V, 247; Attar, a.g.e., s. 588.

Ebu Ali Dekkâk (ö.405/1014), tevekkülü, *tevekkül*, *teslîm*, ve *tefvîz* diye üçe ayırır. *Tevekkül*, ilk derecedir ve avamın sıfatıdır. Tevekkül eden Allah'ın vadine güvenir ve Allah'tan bağışlanmayı diler. *Teslim*, tevekkülün orta derecesi ve hasların sıfatıdır. Teslim sahibi Hakk'ın ilmi ile huzur bulur yani Allah'ın kendi halini bildiğini bilir ve buna güvenip başka bir şeye gönlünü bağlamaz. Daima Allah'a kavuşmayı arzu eder. *Tefvîz* ise tevekkülün en üst derecesi, hassu'l- hasların sıfatıdır. *Tefviz* sahibi Allah'ın hükmüne razı olur ve gayesi Allah'ın rızasını kazanmaktır. *Tevekkül* peygamberlerin sıfatı, *teslîm* Hz. İbrahim'in sıfatı, *tefvîz* de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sıfatıdır.⁴¹

Gazalî de tevekkülü; ilim, hal ve amel olarak üçe ayırır. Tevekkülün ilim boyutu kalb ile tasdik dil ile ikrar, hal boyutu teslimiyet ve tevekküldür. Amel boyutuna gelince o da tabii şartların getirdiği fiildir.⁴²

Meybudî'ye göre, insan takvâ yolu ile tevekküle ulaşır ve tevekkülden de teslimiyete varır. Kul teslimiyete varınca artık vasitalardan mustağnidir. Böylece Allah ile kaim olur.⁴³ Her şey mütevekkile musahhar olur. Onlar dünyaya dost olmazlar. Hakk'ın nişanı olmayan her şeye karşı gözlerini kaparlar. Dünya ve dünyadakileri terk ederler ve şöyle nida ederler “Bildığımız ve istediğimiz sadece Allah'tır. Çünkü O ayı, güneşi, semavâtı ve arzı bizim için yarattı.”⁴⁴ Hz. Lokman (a.s.) ‘in oğluna şu nasihatta bulunduğu rivayet edilmiştir: “Ey oğulcuğum! Dünya derin bir denize benzer, orada insanların çoğu boğulur. Bu denizde senin gemin takvâ, rotan ise Allah'a tevekkül olsun. Ancak bu suretle kurtuluşa erebilirsin.”⁴⁵

Belirtildiği gibi tevekkül esbabı bütün bütün terk etmek değildir. Tevekkül, esbaba riayet ettikten sonra neticeyi Allah'tan beklemek ve Allah'ın verdiği de razı olmaktır. “Allah'a lâyıktı vecihle tevekkül etseydiniz, kuşları beslediği gibi sizi de beslerdi. Sabahleyin kursağı boş çıkan kuşlar akşamleyin kursağı tok döner.”⁴⁶ Görüldüğü gibi hadiste tevekkülün inceliğine işaret edilmiştir. Kuşlar tevekkül edip

41. Meybudî. a.g.e., II. 330; Kuşeyrî, a.g.e, s. 167.

42. Gazalî, *İhyâ*, IV. 227.

43. Meybudî. a.g.e., II. 237.

44. Meybudî. a.g.e., X. 150.

45. Gümüştanevî. Ahmed. *Camîu'l-usûl*. Mısır. 1328. s. 297.

46. İbn-i Mâce, *zühhd*. 14; Tirmizî. *zühhd*, 33 .

yuvalarında bekleyince rızkları verilir denilmemiş, yuvalarından çıkıp yani esbaba teşebbüs ettikten sonra rızkları verilir denilmiştir.

D. Kanaat

Kanâat, çalışıp çabalayarak, bütün cehdini sarf ettikten sonra, ele geçene sabredip razı olmak, hırs göstermemek, kismetinden fazlasını istememek, helâl ve elde olanla yetinmek, harama teveccüh etmemek, alışılan şeyleri kaybetme halinde bile sızlanmamak huzur içinde olmaktır.⁴⁷

Kanâat kavramı, Kur'an'da lafız olarak değil mânâ olarak vardır. Zira, “*Erkek ve kadından her kim inanmış olarak iyi bir iş yaparsa, onu hoş bir hayatla yaşatırız, onların ücretini yaptıklarının en güzeliyle veririz.*” (Nahl, 16/97) ayetindeki “*güzel hayat*” (hayaten tayyibe) tâbiri pek çok müfessir tarafından kanaat olarak açıklandığı gibi Meybudî tarafından da kanaat olarak yorumlanmaktadır.⁴⁸ “*İslâm'a iletilip kendine yetecek bir rızık ile yetinen kişiye ne mutlu.*”⁴⁹ “*Kanaat bitmez mal, tükenmez hazinedir*”⁵⁰ Hadisleri de kanaat kavramına açıklık getirmektedir.

Meybudî'ye göre kulun dünya nimetine kifâyet olunacak kadar kanâat etmesi gerekir. Zira fazla olan dünya malı insanı ilimden, maneviyattan ve Allah'a yakın olmaktan alıkoyabilir.⁵¹ Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hususta şöyle buyurmuştur: “*Allah'ım Muhammed ailesinin ağızını kifaf (yetecek kadar) yap*”.⁵² Meybudî yukarıdaki mânâyı teyid etmek için şu menkıbeyi de nakleder: Hz. Ömer hilafeti döneminde ganimet malından bin dirhem sahabelerin fakirlerinden olan Said b. Zeyd'e gönderir, Said bunu görünce rahatsız oldu ve üzüldü. Çocukları ona, “Niçin üzülyyorsun?” deyince O, şöyle cevap verdi: “Ben Rasullah'tan fakirlerin zenginlerden beş yüz sene önce cennete

47. Kanâat konusu hakkında geniş bilgi için bkz. Kuşeyri, a.g.e., s. 159; Gazalî, *Mükâşefetu'l-Kulûb*, s. 142; Sühreverdî, a.g.e., V, 123; Namıkî, Ahmed Cam, a.g.e., s. 155; Necmüddin Kubrâ, a.g.e., s. 51; Seccadî, a.g.e., s. 374; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 300; Safer Baba, a.g.e., s. 157.

48. Meybudî, a.g.e., V, 445.

49. İbn Mace, *Zühhd*, 9; Tirmizî, *Zühhd*, 35.

50. el-Hindî, a.g.e., III, 780.

51. Meybudî, a.g.e., VIII, 29.

52. Buharî, *Rikak*, 17; Müslim, *Zühhd*, 18; Tirmizî, *Zühhd*, 38.

gireceklerini duymuştum. Hz. Ömer, beni fakirler zümresinden çıkarmak mı istiyor?” Daha sonra kendisine gelen paranın tamamını fakirlere dağıttı.⁵³

Keşfu'l-Esrâr'da, İbrahim b. Edhem (ö.161/777)'in kanâatkar davranışı da şöyle bir menkıbe ile nakledilmektedir: İbrahim b. Edhem bir gün arkadaşlarıyla birlikte sefere çıkar. Bir mescide vardıklarında beraber yemeklerini yerler, içlerinden biri dışarı çıkar, İbrahim b. Edhem'i arayan biri ile karşılaşır. Adama İbrahim b. Edhem'den ne istediğini sorar o şahıs “ben babasının kölesiyim bu mallar da onundur.”der. O kişiye İbrahim b. Edhem'i gösterir. İbrahim b. Edhem'in elini öpmeye başladı. İbrahim b. Edhem, kim olduğunu sorar. Adam da “ben senin babanın kölesiyim. Baban öldü ve bana senin için miras olarak kırk bin dinar bıraktı, ben de artık bundan böyle senin kölenim.” dedi İbrahim b. Edhem: “Seni Allah rızası için serbest bırakıyorum ve senin yanında olan mallarımı da sana bağışlıyorum. Benden uzaklaş.” Adam çekip gitti İbrahim b. Edhem şöyle dedi. “Ey Rabbim! bir parça ekmek için duâ ettim. Bana dünyayı verdin. Sana yemin olsun ki bundan sonra açlıktan ölsem de senden hiç bir şey istemem.”⁵⁴

Meybudî'ye göre kanâatin zıddı olan hırs hasarete sebeptir. Hz. Âdem'in Cennet'e yasaklanan şeyi yemesi de hırstan kaynaklanmıştır.⁵⁵

Kısaca denilebilir ki kanâat çalışmamak ve kazanmamak anlamına gelmez. Zira çalışmak Hz. Peygamberin sünnetidir. Kul hırs göstermeden çalışıp başkasının malına ve hakkına göz dikmeden kazanınca da kanâat etmelidir.

E. Uzlet

Tasavvufta, uzlet, günaha girmemek, daha fazla ve daha çok ihlâsla ibadet etmek için, halktan ayrılıp bir köşeye çekilmektir. Buna *halvet*, *inzivâ* ve *vihdet* adı da verilir. Toplum içinde bulunmaya, *ihtilât*, *muhâlete* ve *hiltat* denilmektedir. uzletin gayesi kalpten mâsivâyı çıkarmak, riyâ, gıybet, çirkin ahlak ve kötü amellerden kurtulmak

53. Meybudî. a.g.e., VIII, 29-30.

54. Meybudî. I.330; Aynı menkıbe çok az bir değişiklikle *Tezkiretü'l- Evliya'da* nakle dilmektedir.

Bkz. Altar. *Tezkire*, s.114

55. Meybudî. a.g.e., III, 106.

kendini ibadete verip, ilmî ve fikrî alanda mertebe kazanmaktır.⁵⁶ Ebu Bekir Varrak'a göre dünya ve ahiretin hayrı halvette ve yalnızlıktadır. Şerri de ihtilatta ve çokluktadır. Zünnûn Mısri (ö245/859)'ye göre ise Halvetten daha fazla insanı ihlâslı olmaya sevkeden bir vasıta yoktur.⁵⁷

Ebu Ali Dakkâk (405/1014), "İnsanların yanında onlar gibi giyin, onların yediğini ye amma ruhunla Rabbin ile ol" der. Hz. Peygamber (s.a.v.) ın kendisine peygamberlik gelmezden önce Hira mağarasına gidip, bir kaç gün ibâdet etmesi, azığı bitince, gelip azık aldıktan sonra yine mağaraya dönüp ibadete devam etmesi ve Ramazan ayının son on gününde itikafa çekilmesi, halvetin bir delili olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Hucvirî, halvetin kırk gün olmasının sebebine "*Mûsa ile otuz gece(bana ibadet etmesi için) sözleştik ve buna on gece daha kattık. Böylece Rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceye tamamlandı*" (A'râf, 7/142) ayetini delil olarak getirmektedir.⁵⁸ Sühreverdî'nin de "*Kırk gün Allah için ihlâsla amel edenin kalbinden diline doğru hikmet pınarları akar.*"⁵⁹ hadisini delil olarak getirdiğini görüyoruz.⁶⁰

Meybudî'ye göre, Allah Teâlâ Hz. Yûnus (a.s.)'u balığın karnına koyup, orayı ona bir nevi halvetgâh yaptı. Zira Hz. Yûnus (a.s.) orada Allah'ı zikredip "*Senden başka ilâh yoktur. Seni her türlü noksandan tenzih ederim.*" (Enbiyâ, 21/87) ayetini okuyordu. Burada Allah'ın ismi, içinde bulunduğu zulmetin çırası oldu. Allah'ı yad etmekle içinde bulunduğu zorluğu bertaraf etti. Allah sevgisi onu sahil-i selamete kavuşturmaya vesile oldu. Balığın karnı zahirde her ne kadar Hz. Yunus (a.s.) için bir sıkıntı yeri olduysa da, batında onun için bir halvetgâh idi. Cenâb-ı Hak balığın karnını Hz. Yûnus (a.s.) a bir huzur yeri, Nemrud'un ateşini de Hz. İbrahim (a.s.)'e halvetgâh, Hz. Ebu Bekir (r.a) e, Hz Muhammed ile beraber gar-ı halvetgâh yaptı. Aslında her müminin kalbi bir halvetgâhtır. İşte mübarek halvetgâh budur.⁶¹ Şu şiir Hz. Yûnus (a.s.)'un durumunu veciz bir şekilde ifade etmektedir:

56. Uzlet konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 101; Mekki, a.g.e., I, 98; Gazalî, a.g.e., *İhyâ*, II, 208; Hucvirî, a.g.e., V, 123; Seccadî, a.g.e., 331; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 543.

57. Attar, a.g.e. s. 148.

58. Hucvirî, a.g.e., s. 418.

59. Aclunî, a.g.e., II, 224.

60. Hucvirî, a.g.e., V. 123.

کرچه اندر آب و در آتش بود
نام تو چراغِ ظلمتِ یونس کشت
عیش او با مهرِ الله خوش بود
آرایش هر چه در جهان مجلس کشت

*Her ne kadar ateş ve su içinde de olsa
Onun mutluluğu Allah sevgisiyle artar
Senin ismin, Yûnus'un zulmetinin çırası oldu
Dünyadaki bütün süsler meclis oldu.⁶²*

Denilebilir ki Meybudî'ye göre, kalbinde Allah aşkı ve sevgisi olan kul nerede olursa olsun ister zindanda, ister sarayda, ister balığın karnında, ister ateşin içinde olsun, kalben Allah ile beraberdir. Mutlu ve huzurludur. Sûfilerin uzletten maksatları, ihtiyaçtan fazla toplumda kalmamak, boş şeylerle zaman geçirmemek, bir köşeye çekilerek ibadet ve tefekkür ile zamanlarını değerlendirmektir. Sâlik, halkın içinde olsa bile onlardan ayrı olmalı zahiren halk ile, bâtınen Hak ile olmalı.⁶³

F. Zikir

Tasavvufta zikir, kalp ve dil ile Allah'ı anmak, gaflet halinde olmamak, belli zamanlarda, belli duaları belli miktarda ve belli şekillerde okumak olarak tanımlanmaktadır. Buna *virâ* ve *hizb* de denilir. Zakir zikirde , zikredilenin dışında her şeyi unuttur. Kendinden geçer, yaptığı zikrin bile farkında olmaz. En faziletli zikir kalple sesiz devamlı yapılandır.⁶⁴

Meybudî, tefsirinde zikir konusuna genişçe yer vermektedir. Meybudî'ye göre zikir kalp ve ruhu temizler, kulu huzurlu kılar, nefsin hevası kula galip gelince Allah Teâlâ'yı zikir etmek gerekmektedir. Zira kul yaptığı zikir ile, ruh ve kalbindeki pası temizler. Abdin mutluluğu, dilin Hakk'ın zikri ile meşgul olması, kalbin ve sırrın Allah'ın sevgisi ile dolu olması ile olur.⁶⁵ Müellifin şeyhi sayılan Hacı Abdullah Ensârî'ye göre, zikir dil ile söylenen şeyden ibaret değildir. Asıl zikir ruhun derinliklerinden sahip olunan

61. Meybudî, a.g.e., VIII, 313.

62. Meybudî, a.g.e., VIII, 31.

63. Hanî, Muhammed b. Abdullah, *Behcetü's-Seniyye*, ş.y. 1303, s. 8.

64. Zikir konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 221; Kelâbâzî, a.g.e., s. 122; Gazali, *İhyâ*, I, 261; Ubbâdî, *Sûfinâme*, s. 76; Kasım Ganî, a.g.e. s.357; Safer Baba, a.g.e., s. 312-316.

gerçek zikirdir.⁶⁶ Meybudî'nin nazarında, en yüce zikir, Cenâb-Hakk'ın bütün isimlerine şamil olan "Allah" ismini yad ve "Bismillahirrahmanirrahim"i tesbih etmektir.⁶⁷ "Her hayırlı işin başında besmele zikredilmediği takdirde o iş bereketsiz (somuqsuz) kalır"⁶⁸ hadisi buna delil olarak getirilmiştir.

Keşfu'l-Esrâr'da zikir konusunda bir çok sūfinin sözlerine yer verilmektedir: Şibli (ö.334/945), "Allah Teâlâ'yı zikrettiğim zaman yiyecek ve içecek hatırıma gelmez, zira Rabbimin zikri yiyeceğim, senâsı libasım, hayası içeceğimdir." der.⁶⁹ Vasati'ye göre Allah'ı yad eden kendini düşünmez, kendini ve halkı yad etmek kederlerin tohumudur. Asıl zikir, Cenâb-ı Hakk'ı yad etmektir. Geriye kalan hep boş ve cezadır.⁷⁰ Denilebilir ki, zâkir zikir ile meşgul iken, kendisi dahil hiç kimseyi düşünemez ve hayat için en zarurî olan yemek ve içmek gibi şeyleri dahi hatırlamaz.

Meybudî, "Onlar ayakta iken otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar." (Al-i İmran, 3/191) ayetini tefsir ederken zikredenleri üç gruba ayırır:

1- Allah Teâlâ'yı dil ile zikredip, kalpleri zikirden gafil olanlar. Bu zâlimlerin zikridir. Bunların ne zikirden ne de mezkurdan haberleri vardır.

2- Dilleri zikredip kalpleri hazır olanlar. Bu muktesidlerin (ömrünü ve malını boşa harcamayan) zikri ve sevap peşinde olanların halidir.

3- Kalpleri ile zikir edenler. Bunların kalpleri Allah aşkı ile dolu, dilleri ise suskundur. Bu sabıkların zikridir. Bunlar Allah'ın rızasından başka hiç bir şey talep etmezler.⁷¹ "Sayılı günlerde Allah'ı zikredin." (Bakara, 2/203) ayetini tefsir ederken de zikri üçe ayırır:

1- *Zikr-i âdet*: (âdet olunan, yani alışılmış zikir.) Bu zikir değersizdir.

2- *Zikr-i hisbet*: Ücret için yapılır ve ziynetsizdir.

3- *Zikr-i sohbet*: Sırf Allah rızasını kazanmak için yapılan zikirdir.⁷²

65. Meybudî, a.g.e., X, 78.

66. Meybudî, a.g.e., II, 396.

67. Meybudî, a.g.e., X, 78.

68. Aclunî, a.g.e., II, 119 .

69. Meybudî, a.g.e., X, 400.

70. Meybudî, a.g.e., VI, 201.

71. Meybudî, a.g.e., II, 396.

72. Meybudî, a.g.e., I, 550-551.

Pîr-i tarikat Herevî'de bu tasnife benzer bir tasnif yapmaktadır. Herevî, zikri üç dereceye ayırır:

1- *Zikr-i âdet*: Allah Teâlâ'yı dil ile yâd etmek

2- *Zikr-i kalbî*: Allah'ı görür gibi kalb ile anmak ve Ona münacaatta bulunmak.

Bu zikir ibadettir.

3- *Zikr-i hakikî*: Allah'ın seni zikrettiğini görmeyen, yani Allah'ın kulu anmasıdır. Ruh ile yapılır ve saadettir.⁷³

Yukarıdaki tasniflere benzer bir tasnifi *Ruhu'l-Beyan*'da da görülmektedir. İsmail Hakkı Bursevî'ye göre, zikrin birinci derecesi olan dil ile zikretmek, sahibini kalple zikretmeye ulaştırır. Zikrin ikinci derecesi olan kalple zikretmek, sahibini ruh makamına ulaştırır. Zikrin üçüncü derecesinde kul eşyanın gerçeğini öğrenir, Allah'ın yarattığı mevcudattaki ilâhi hikmeti müşahede eder. Böylece cahilliğin karanlığından kurtulur ve marifetin nuruyla aydınlanır.⁷⁴

Zikir dil ile yapılabildiği gibi kalp, ruh ve beden ile de yapılabilmektedir. Yalnız, hakiki zikir, her an Allah'ı düşünmek ve düşündürmektir. Dilde kalan evrâd ,kalbe intikal etmedikçe zikir sayılmaz.

G. Hakk'a Tamamıyla Teveccüh

Hakk'a tamamıyla teveccüh, kulun bütün varlığı ile Allah Teâlâ'ya yönelmesi ve kalbini tamamıyla msivaâdan temizlemesi şeklinde tarif edilmektedir. Arapça'da, Hakk'a tamamıyla teveccühe "*tebettül*" denildiği bilinmektedir. Tamamıyla Allah'a yönelmek, ancak kalbin dünya ile alakasını kesmek ile olur. Bu da maldan, makamdan yüz çevirmek, kulu yüksek mânevî gayelerden alıkoyan meselelerle alakadar olmaktan kaçmak, zikre sarılarak başkasından yüz çevirerek, gönlün isteklerine karşı çıkmak ile olabilir.⁷⁵

73. Herevî, Abdullah Ensari *Menazilu's-Sairin*, Kahire, 1908, s. 56; Herevî, Abdullah Ensari, *Resâil* Tahran, 1347, s. 117.

74. Bursevî, a.g.e., II, 145.

75. Gazalî, *el-Munkızu Mine'd-Dalâl*, 1388, ş.y., s. 128-129; Necmüddin Kübrâ, a.g.e., s. 62-63; Bursevî, a.g.e., X, 211.

Meybudî'ye göre kul, yalnız Allah'a yönelmeli ona kul olmalı, dünyanın ve şehvetinin esiri olursa, Allah'a tam kul olamadığı gibi, başka şeylere kul olur.⁷⁶ "Rabbının adını an ve bütün gönlünle Ona yönel." (Müzzemmil, 73/8) ayeti buna delildir. *Tebettül*, sâliklerin tasavvufî bir makamıdır. Cennet bile o güzelliğiyle bu sâliklerin hayaline gelmez, kalplerinde dünya ve dünyadakilerden hiç bir his ve eser bulunmaz, sadece ibret gözü ile mevcudata bakarlar, şefkat ile söz söylerler, kalplerinde hep merhamet vardır. Aşkın şarabından mest olmuşlar ve kurbiyet mertebesindedirler.⁷⁷ Meybudî bu mânâları ifade eden şu şiiri de kaydeder:

آتش زغمان دل در افلاک زدند   قومی که زهرچه دون مایاک زدند
بر عرش رسیدند خیمه بر خاک زدند   از هر چه برون ماست چون دور شدند

*Bizden başka her şeyden pak olan kavim
Gönüldeki gam ateşini feleklere çaldılar
Bizden başka her şeyden uzak durdular
Arşa ulaşmış, çadırı toprağın üzerine kurdular.*⁷⁸

Tebettülün üç derecesi vardır: Birincisi, başkalarından korkmadan, çekinmeden, Allah rızasından başka bir şey düşünmeden Allah'a yönelmek; ikincisi, nefsin arzulara kaçmasına, üns rahatlığına keşif yıldırımlarının çakmasını beklemesine fırsat vermeden tam bir azim ve irade ile Allah'a yönelmek; üçüncüsü istikameti düzelterek, Hakk'a kavuşma umuduyla Hak yolunda ilerlemektir.⁷⁹

Denilebilir ki, Hakk'a tamamiyle teveccüh eden kulun kalbinde dünya ve dünyadakilerden bir eser, bir iz kalmadığı gibi, cennet ve cennettekiler bile umurunda olmaz. O sadece ve sadece Cenâb-ı Hakkı düşünür bütün gayret ve fikri Allah rızasını kazanmak olur.

76. Meybudî, a.g.e., VIII, 424.

77. Meybudî, a.g.e., X, 274.

78. Meybudî, a.g.e., X, 274.

H. Sabır

Sabır, üzücü bir olay karşısında, kendine hâkim olmak, kızgın davranışlara girmemek, yani başa gelen elem, sıkıntı ve belalara karşı Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendini acındırmamak demektir. Sabır nefse haz veren şeylerden uzaklaşma, haramlardan sakınma ve dinî emirleri yerine getirme diye de tarif edilmiştir. Fakirin sabırlı, zengin'in şükür ehli olması lâzımdır.⁸⁰

Belayı zehire, sabrı ilaca benzeten Meybudî'ye göre, bela zehirinin ilacı sabırdır. Sabır makamı *mukarrebûn* ve *siddıkların* derecesidir.⁸¹ Yine müellif tefsirinin başka bir yerinde ise, *sabır* âbidlerin, *yakînî* âriflerin makamı olarak kaydetmektedir.⁸² Cüneyd-i Bağdadi'nin ifadesiyle, tasavvuf binası, altı haslet üzerine kurulmuştur: Birincisi *cömertlik* ikincisi *rıza*, üçüncüsü *sabır*, dördüncüsü *sîf giymek*, beşincisi *seyahat*, altıncısı *fakr*dir.⁸³ Hâce Abdullah Ensari, (ö.481/1088) "Az ye, az konuş, az uyu ve sabırlı olmayı kendine meslek edin" demiştir.⁸⁴

Alah Teâlâ kulunu sevdi mi onu hoşla gitmeyen şeylerle dener ve buna karşılık kulunu sabır göstermesi icap eder. Zira Meybudî'ye göre Allah kuluna kaza ve bela verir ta ki Allah'tan başka şeylere rağbet etmesin. Eğer belaya karşı sabrederse Allah'ın has kulu olur.⁸⁵ Nitekim Cenâb-ı Hak Kur'ân'da sabır ehlini övmüş ve sabredenlerle beraber olacağını bildirmiştir. "And olsun sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da, mal, can ve mahsullerden yana eksiltme ile imtihan edeceğiz, sabredenleri müjdele." (Bakara, 2/155) "İşte onlara, sabretmelerinden ötürü mükâfatları iki kez verilir." (Kasas, 28/54) "Muhakkak Allah sabredenlerle beraberdir." (Bakara, 2/ 153) ayetleri buna delildir.

79. Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, İstanbul, 1992, s. 199.

80. Sabır konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyri, a.g.e, s. 183; Mekki, a.g.e, I,193; Kelabazi, a.g.e., s.110; Serrac, a.g.e, s. 49; Gazali, *İhyâ*, IV, 59; Geylanî, a.g.e. s. 30; Hucviri, a.g.e., s. 118; Cürcânî, a.g.e., s. 131; Maverdî, a.g.e., s. 276-288; Kasım Ganî, a.g.e. s. 283; Seccadi, a.g.e., s. 297; Ubbâdî, a.g.e., s. 71.

81. Meybudî, a.g.e., X, 275 .

82. Meybudî, a.g.e., IX, 171.

83. Meybudî, a.g.e., IV, 419.

84. Herevî, *Suhanân-i Pir-i Herât*, s. 12.

85. Meybudî, a.g.e., IV, 382-383.

Meybudî bu konudaki görüşlerini şöyle sürdürmektedir: Allah Teâlâ mümine dünyada günahlarına kefarete olsun diye çok sıkıntı ve bela verir. Mümin bu belalara karşı sabrederse günahları af olur. Bu hususta *Keşfu'l-Esrâr*'da şu menkıbeye yer verilmektedir: Anlatılır ki Peygamberlerden biri, "Ey Allah'ım! Dünyada kâfirlere nimet ve müminlere ise bela ve dert, sıkıntı veriyorsun sebebi nedir?" diye sordu. Allah Teâlâ'dan şöyle bir nidâ geldi: "Bütün yaratıklar benim kullarımdır. Bela ve nimet benim irade ve isteğim ile olur. Mümin dünyada günah işleyince belayı günahlarına kefarete olsun diye kendisine veririm. Kâfir dünyada iyilik yapınca onun o iyiliğine karşı dünyada nimet veririm."⁸⁶ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu hususta şöyle buyurmaktadır: "*Mümin kula isabet eden hiçbir hastalık, üzüntü ya da daha küçük bir olay yoktur ki Allah o musibet ile kulum günahlarından bir kısmını silmesin.*"⁸⁷ "*Allah bir kuluna hayır dilerse, günahının cezasını dünyada verir*"⁸⁸. Abdullah Ensarî'ye göre Allah, kulu kendi dostluğuna kabul edince önce bela yükünü üzerine koyar ki bela darbesine karşı mutî olabilsin⁸⁹

Meybudî, Bakara suresinin 155. ayetinin tefsirinde özetle şunları söyler: "Allah zahir ve aşikâr bela ve musibetleri, bazen çok, bazen az, bazen hiç vermez. Bu musibetlere karşı sabretmek kolaydır. Asıl sabır mânevî musibetlere karşı sabretmektir. Zira Allah'a yakın ve dostluğuna layık olan kulun sıkıntısı daha fazla olur. Hz. İbrahim (a.s.), Hz. Eyyub (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sıkıntısı manevî sıkıntıydı. Allah'ın dostları batınî belalara karşı sabır gösterdiler mi feraset nuruna kavuşurlar, Allah'tan havf edenler masiyete karşı sabır gösterdiler mi ismet nuruna kavuşurlar *recâ* sahipleri taate karşı sabır gösterdiler mi *üns* halvetine kavuşurlar.⁹⁰ Üns, *recâ* bast halinin üstünde onlardan daha yüksek bir neşe halidir. Üns makamında bulunan bir sâlik ateşe atılsa veya kılıçla yüzüne vurulsa, bulunduğu derin hazlar sebebiyle bunu hissetmez."⁹¹

Meybudî, "*Sabır ve namazla (Allah'tan) yardım dileyin*" (Bakara, 2/ 153) ayetinin tefsirinde sabrı üçe ayırmaktadır:

1- Belalara karşı sabır, bu Allah Teâlâ'yı sevenlerin sabrıdır.

86. Meybudî, a.g.e., V, 433-434..

87. Buharî, *Marda*, 1; Müslim, *Birr*, 52; Tirmizî, *Cenâiz*, 1.

88. Tirmizî, *Zühd*, 56; İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 87.

89. Meybudî. a.g.e., IV, 382-383.

90. Meybudî. a.g.e., I. 422-423.

2- Ma'siyyetten sabır yani günahlara karşı sabır. Bu da Allah Teâlâ'dan korkanların sabıdır.

3- Taate karşı sabır: Recâ sahibi olanların sabıdır. Kul ibadet etmek için sabra muhtaçtır⁹². Zira Gazalî, "Nefis kulluktan hoşlanmaz" der.⁹³

Kul Allah'ın kendisine verdiği musibetlere karşı sabır göstermekle mükelleftir. Süfilerin nezdinde maddî musibetler önemsizdir. Asıl musibet manevî musibettir. Kul maruz kaldığı musibetlere karşı sabır gösterdi mi Cenâba-ı Hak ona mukabil kat kat mükâfatını verir.

I. Murâkabe

Tasavvuf ıstılahında Murakâbe, kulun bütün hareketlerini ve kalbinden geçenleri, Yüce Allah'ın gözetleyip, vakıf olduğunu düşünmesi ve sürekli olarak bu düşüncede kalması, feyz beklemesi, kendini kontrol etmesi demektir. Mürâkabe-i nefis: Yüce Allah tarafından denetlenmekte olduğuna inanmaktır.⁹⁴

Meybudî'ye göre, murakâbe, kulun daima kalbiyle Allah'a yönelmesi, rızasını göz önünde bulundurması ve Allah'ın her halinden haberdar olduğunu bilmesi ve daima havf halinde olmasıdır. Zira, Allah gönüller üzerinde hakimdir. Yapılan ve söylenen her şeyden haberdardır. Gönüllerdekilerin tamamını bilir ve görür. O halde kul, Allah'a yönelmeli ve rızası doğrultusunda hareket edip, daima murâkabe halinde olmalıdır.⁹⁵ Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*" (Nisâ, 4/1) Hadiste de şöyle denilmiştir: "*İhsan, görür gibi Allah'a kulluk etmendir. Zira sen Onu görmüyorsan da O seni görüyor.*"⁹⁶ *Keşfü'l-Esrâr*'da ilk beyiti Arapça ikinci beyiti farsça olarak nakledilen bu şiir murâkabe halinde olanların halini veciz bir şekilde ifade etmektedir:

91. Kuşeyrî, a.g.e., s. 60.

92. Meybudî, a.g.e., I, 421-422.

93. Gazalî, *İhyâ*, IV, 59.

94. Murâkabe, konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 191; Muhasibî, *Adabu'n-Nufus ve yelîhi Kitabu't-Tevehhüm*, s. 42; Mekki, a.g.e, I, 88; Gazalî, *İhyâ*, IV, 361; Serrac, a.g.e, s. 54; Geylanî, a.g.e. s. 195; Bahâî, Nurullah, *Risâle-i Bahâîye*, İstanbul, 1328; Ubbâdî, *Sûfinâme*, s. 142; Kasım Gani, a.g.e. s. 319; Safer Baba, a.g.e., s. 194.

95. Meybudî, a.g.e., II, 419.

96. Buharî, *İman*, 37; Müslim, *İmân*, 57.

اذا ما خلوتَ الدهرَ يوماً فلا تقل
 خلوتُ ولكن قل على رقيبُ
 يك دم زدن از حال تو غافل نیم ای دوست
 صاحب خبران دارم آنجا که تو هستی

*Bir gün yalnız kaldığımda deme
 Yalnızım. De ki beni gözetleyen biri var.
 Senin halinden bir an bile gafil değilim ey dost
 Senin bulunduğun yerde habercilerim var.⁹⁷*

Meybudî'ye göre Allah'ın birliğine inanan bir mümin, kendisini daima gözetleyen birinin olduğunu bilir. Müellif bunu şöyle bir benzetmeyle açıklamaya çalışır: Bekçinin murâkabe elbisesini giyip kendi hal ve sözlerini kontrol etmesi icap eder. Kalbini de gafletin kir ve paslarından temizlemesi lazımdır.⁹⁸ Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyurulmuştur: “Allah'ın (daima kendisini) gördüğünü bilmedi mi (o)?” (Alâk, 96/14) İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725)'ye göre, Kul, murâkabe mertebesine ancak kendini hesaba çekmek suretiyle varabilir. Önce geçmişte yaptıklarından dolayı kendini hesaba çeker, sonra da içinde bulunduğu durumunu düzeltir ve böylece doğru yolda devam eder. Cenâb-ı Hak'ın bütün hareketlerini gözetlediğine hal ve davranışlarını bildiğine, sözlerini işittiğine kesin olarak itikat ederse vuslata ermiş olur.⁹⁹

Keşfü'l-Esrâr'da murâkabe konusu ile ilgili şu menkıbe nakledilmektedir: Abdullah b. Ömer, (ö.73/692) yolculuk yaparken köle olan bir çobana rast gelir “Bu koyunlardan bir tanesini bana satar mısın?” der. Çoban: “Bunlar benim malım değil satamam” Abdullah b. Ömer: “Eğer sorarlarsa kurt kaptı dersin.” Çoban: “Peki Allah nerede?” Bu söz Abdullah b. Ömer'in çok hoşuna gider ve onu çok etkiler. Bu durum özerine köleyi ve bütün koyunları satın alır. Köleyi azat eder ve koyunları da kendisine bağışlar. Abdullah b. Ömer bu olaydan sonra bir müddet şöyle der dururdu: “Köle peki

97. Meybudî, a.g.e., II, 419.

98. Meybudî, a.g.a., X, 455.

99. Bursevi, a.g.e., II, 160.

Allah nerede” demişti.¹⁰⁰ Necmüddin Kübrâ (ö.618/1221)’ya göre, Murâkabe, makamına varan sâlik itaat ve amel-i salihle Allah’ın lütfunu arzular, *vecd, ilim, feyz* gibi ilâhî hediyeleri bekler mevcudattan yüz çevirerek Onun aşkının deryasında gark olur. Sadece Ona güvenir, Ondan yardım talep eder.¹⁰¹

Ebû Nasr Serrâc (ö.378/988), murâkabeyi *mübtedilerin* (tasavvufun ilk mertebesinde olan sâlik) murâkabesi, *mütevasıtların* (tasavvufun orta derecesinde olan sâlik) murâkabesi ve *büyüklerin* (Tasavvufun en üst mertebesine varan sâlik) murâkabesi diye üçe ayırır. Hasan b. Ali Damağânî mübtedilerin murâkabesini şöyle tarif etmektedir: Allah Teâlâ’nın kalbimizdekine muttali olduğunu bilerek, gönlümüze sahip olmaktır. Ahmed b. Ata ‘ya göre, *mütevasıtların* murâkabese, Hak’ın dışında her şeyden içtinap etmekle, fiil ve ahlakında Hz. Peygambere tabi olmaktır. Büyüklerin murâkabesi, gönlünü tamamen Allah’a bağlayıp, sadece Allah’ın korumasını dilemektir.¹⁰²

Murâkabe makamında olan kul, daima kalbini ve zihnini Cenâb-ı Hakk’ın zatına teksif eder ve Onun emirleri doğrultusunda hareket etmeye çalışır. Dünya ve dünyadakilere gönül bağlamaz.

J. Rızâ

Rızâ, sızlanmama, yakınmama, hoşnut ve memnun olmak; Allah’ın hükmüne karşı boyun eğmektir. Irak sûfileri rızayı hâl saydıkları halde, Horasan sûfileri onu makam olarak görmektedirler. Rızâ Allah’ın kulundan râzı olması bir de kulun Allah’tan râzı olması diye ikiye ayrılır. Bu iki rızâ makamına varan nefis *nefs-i marziye* ve *nefs-i râziye* derecesine ulaşmıştır. Rızâ makamında olan kul Cenâb-ı Hakk’ın hiçbir tecellisinden şikayetçi olmaz.¹⁰³

100. Meybudî, a.g.e., II, 419, Kuşeyrî, a.g.e., s. 191.

101. Necmuddin Kubrâ, a.g.e., s. 65.

102. Serrâc, a.g.e. s.55.

103. Rızâ konusunda geniş bilgi için bkz. Sülemî, *el-Mukaddimetu fi’t-Tasavvuf ve Hakikatihî*, s. 53; Kuşeyrî, a.g.e.s.192; Hucvirî, a.g.e., s.219; Gazali, *İhyâ*, III, 317; Kelâbâzi, a.g.e., 120; Mekki, a.g.e., II, 38; Geylanî, a.g.e. s.191; Serrac, a.g.e. s. 53; Kasım Ganî, a.g.e., s. 312; Ubbâdî, a.g.e., s. 88 Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul, 1977, s. 278

Meybudî, rızâyı, Allah Teâlâ'dan hiç bir şey talep etmemek şeklinde tarif etmektedir.¹⁰⁴ Ebû Süleyman Daranî (ö.215/830), “kalp bütün arzularından temizlenirse rızâ makamına ulaşır.” der.¹⁰⁵ Cüneyd Bağdadî (ö.297/909)'ye göre, rızâ makamına varanlar, ne kadar fakr u zaruret ve kötü halde olurlarsa olsunlar, ne Hakk'tan ne de halktan bir şey istemezler. Bunlar tahkik alemine ulaşmış visal şerbetini içmiş ve nefsin isteklerinden yüz çevirmişlerdir. Fakat rızâ makamına ulaşmayan kulların ellerini dergah-ı izzete açıp Hakk'tan bir şeyler istemeleri mubahtır. Bu sebeple duâ ibadet sayılmıştır¹⁰⁶.

Meybudî, Abdullah Mübarek'in rızâ konusundaki şu menkıbesini de kaydetmektedir: Bir gün Abdullah Mübarek'i ağlar halde buldular. Niçin ağlıyorsun diye sorduklarında, o şöyle cevap verdi “Bu gün Allah'tan bağış diledim sonra bu fazla olan şey nedir ki yaptım diye düşündüm. Zira O Allah'tır ben ise kulum, O kula istediğini yapar, gerekeni verir, uykuda değil ki uyandırılınsın veya habersiz değil ki haber verilsin.”¹⁰⁷

Meybudî'nin nazarında, kim rızâ gemisine binerse gam deryasından huzur sahiline ulaşır.¹⁰⁸ Rıza makamında olanlar kendi istek ve arzularını Hakk'ın muradına feda etmişlerdir. Görünüşte halk ile beraber olsalar da, hakikatte Hak ile beraberdirler. Herkes onların eteğine yapışır, fakat onların kalpleri kimseye iltifat etmez. Kendilerini Allah Teâlâ'ya emanet etmişler, başlarına gelen her şeye rıza gösterirler.¹⁰⁹ Pir-i Tarikat Abdullah Ensarî şu beyit ile rıza makamında olanların halini veciz bir şekilde ifade etmiştir:

ما را ز گلِ مفرش بود   از دستت از آتش بود
خواهی شفا خواهی الم   هرچه از تو آید خوش بود

Senin elinden ateş de olsa, bize açılmış gül olur.

*Senden gelen her şey hoştur, ister şifa, ister elem.*¹¹⁰

104. Meybudî, a.g.e., I, 760.

105. Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri*, s. 110-111

106. Meybudî, a.g.e., I, 760

107. Meybudî, a.g.e., I, 760.

108. Meybudî, a.g.e., V, 373.

109. Meybudî, a.g.e., VI, 61.

110. Meybudî, a.g.e., VIII, 74

Hız. İbrahim (a.s.) ın Şu hali, rıza makamında olanlara bir delildir. Nemrut, Hız. İbrahim'i ateşe attığı zaman Hız. Cebrâil hemen nazil oldu ve Hız. İbrahim'e Şöyle dedi: "Bir arzun var mı?" Hız. İbrahim kendisinden yüz çevirdi ve Şu ayet-i kerimeyi okudu.¹¹¹ "Allah bize yeter; o ne güzel vekildir." (Al-i İmran, 3/178)

Sûfilere göre, Rızâ makamı tasavvufta en son derecedir. İnsanın asıl yaratılış sebebi yaratıcısına ibadet etmektir. Kısacası Allah Teâlâ'ya kul olmaktır. Kulluğun neticesi de, Allah'ın verdiği her Şeye boyun eğmek ve O'ndan râzı olmaktır. Tasavvufun temelini teşkil eden usul-i aşere, kulu kemal derecesine ulaŐtırmak için en sağlam yol olarak kabul edilmektedir. Tasavvuf, bu on esasta güzel bir Şekilde hulasa edilmiştir. Tasavvufun geriye kalan esaslarının, bu on esas üzerine bina edildiği söylenebilir. Bu sebepten dolaydır ki bu esaslar tasavvufta büyük bir öneme haizdirler. Bu esaslardan sonra, tasavvufun diğer bir kısım esasları izah edilmeye çalıŐılacaktır.

II. DİĞER TASAVVUFİ KAVRAMLAR

Bütün ilim dallarında olduğu gibi, Tasavvufta da kendine has, daha çok tasavvufçuların kullandığı ve çoğu zaman diğer âlimlerden farklı anlamlar yükledikleri ıstılahlar bulunmaktadır. Tasavvuf ilminin bir özelliği olan gizlilik, ıstılahlara da yansımıŐ ve her birinin ilk bakıŐta akla gelen anlamından nispeten farklı, ikinci bir anlamı tasavvufçular arasında yaygınlaŐmıŐtır.¹¹² Meybudî bu kavramların hemen hemen tamamını kullanmış ve onlara tasavvufçuların verdiği mânâyı vermiştir. Kullandığı bu kavramların çoğunu âyet, hadis ve sûfilerin söz ve menkıbeleriyle izah etmeye çalışmaktadır.

A. Takvâ

Mutasavvıflar takvâyı, Allah Teâlâ'ya boyun eğerek azabından sakınmak; cezayı gerektiren davranışlardan nefsi uzaklaŐtırmak suretiyle korunmak; mâsivâdan sakınmak; dinin bütün hükümlerini eksiksiz ve sürekli olarak titiz bir Şekilde yerine getirmek ve

111. Meybudî. a.g.e., VI. 61-62

112. Abdullhakim Yüce. *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, İzmir, 1996, s. 112

kulun kimseden kendisini üstün tutmaması şeklinde tarif etmektedir. Takvâ helâl mübah bir de şüpheli hususlarda söz konusu olur. Yoksa farzları ifa haramları terk takvâ değildir. Takvâ sahibi olduğunu sanan kişi takvâ sahibi değildir.¹¹³

Meybudî, takvâyı Allah'ın haram kıldığı her şeyden sakınmak,¹¹⁴ kulu günahlardan alıkoyan korku, taate sahip kılan recâ, muhabbet sahibi yapan rızâ şeklinde tarif etmektedir.¹¹⁵ Ebu'l-Kasım Nasır Âbadî, ise takvâyı Allah hariç kulun her şeyden sakınması şeklinde tarif etmiştir.¹¹⁶

Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr'da, nakledilen, Hz. Ömer ve Kabu'l-Ahbar'ın arasında geçen şu konuşma takvâyı güzel bir şekilde izah etmektedir. Hz. Ömer, Kâbu'l-Ahbâr'a "Bana takvâdan bahset" dedi. Kâbu'l-Ahbâr, "Ey Ömer hiç dikenli bir yerden geçtin mi?" Hz. Ömer, "evet dedi" "Peki ne yaptın ve oradan nasıl geçtin?" Hz. Ömer, "elbiselerimi çekip ve kendimi dikenlerden koruyarak geçtim." Kâb, "İşte takvâ odur" dedi.¹¹⁷ Görülüyor ki günah ve şüpheli şeyler, burada dikene benzetilmiştir. Kul dikenli yerden geçerken kendini dikenlerden nasıl muhafaza ediyorsa öyle de günah ve şüpheli şeylerden muhafaza etmelidir. İşte takvâ budur. Meybudî'nin naklettiği şu şiir de takvâyı güzel bir şekilde ifade etmektedir:

خَلَّ الذَّنُوبَ صَغِيرَهَا وَكَبِيرَهَا فَهِيَ التَّقَى . كُنْ مِثْلَ مَا تَرَى فَوْقَ أَرْضِ الشُّوكِ بِحَذْرٍ مَا يَرَى
لَا تَحْقِرَنَّ صَغِيرَةً - أَنْ الْجِبَالَ مِنَ الْحَصَى

Günahların küçüğünü ve büyüğünü bırakmak takvâdır.

Dikenli yerin üstünde yürüten gibi ol (O) diken gördüğünde sakınır

*Küçükleri hor görme, dağlar taşlardan ve kumlardan oluşmuştur.*¹¹⁸

113. Takvâ konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyri, a.g.e. 104; Kelâbâzi, a.g.e., s. 116; Gazali, *İhyâ*, III, 53; Muhasibi, a.g.e., s. 39; Geylanî, a.g.e. s. 134; Namekî, a.g.e., s. 143; Ubâdî, a.g.e., s. 95; Muhammed Edib es-Salih, *et-Takvâ*, Beyrut, 1416, s. 19; Safer Baba, a.g.e., s. 270-271; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1995, s. 508.

114. Meybudî, a.g.e., III, 227.

115. Meybudî, a.g.e., IV, 10.

116. Meybudî, a.g.e., II, 68; Attar, a.g.e. s. 792.

117. Meybudî, a.g.e., I, 55.

118. Meybudî, a.g.e., I, 55.

Meybudî'nin ifadesiyle, *takvâ* kelimesi şu mânâlara gelmektedir: Evvela günahlardan korunmak ve şu üç hususu yerine getirmek: Birincisi kendini güvende görmemek, ikincisi, dinin kerih gördüğü şeylerden kaçınmak, üçüncüsü, Hak'tan gafil olmamaktır.¹¹⁹ “*Ey insanlar Rabbinizden korkun*” (Nisâ, 4/1) ayetinin tefsirinde Meybudî kulun takvâ kalesine girmesi gerektiğini aksi taktirde kendini günahlardan muhafaza etmesinin mümkün olamayacağını ifade ederek, takvânın da üç derecesinden söz eder: Birincisi şirkten sakınmak, ikincisi taate sığınıp bütün günahlardan kaçınmak, üçüncüsü şüpheli şeylerden sakınmak. Buna benzer bir tanım, Kuşeyrî'nin Risâlesinde ve Ruhu'l-Beyan'da görülmektedir.¹²⁰

Meybudî, takvâyı üç kısma ayırmaktadır:

1- Günaha karşı yapılan sabrın sonucundaki takvâ: Zâlimlerin takvâsıdır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının.*” (Al-i İmran, 3/131)

2- Verilen nimete karşı yapılan şükür takvâsı: Cimrilerin takvâsıdır. “*Rabbinizden korkunuz*” (Nisâ, 4/1) ayeti buna delil olarak getirilmiştir.

3- Ceza ve sevabı düşünmeksizin, sırf Cenâb-ı Hakk'ın rızâsını düşünme takvâsı: Sabıkların (manevî rütbesi yüksek olanlar) takvâsıdır.¹²¹ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Ey iman edenler! Allah'tan nasıl korkmak lazımsa öylece korkun.*” (Al-i İmran, 3/102)

Meybudî, takvâyı, “âvam ve hasların takvâsı diye de ikiye ayırır. “Yasaklanan şeylerden kaçınmak âmmın takvâsı, Hak'tan başka her şeyden kaçınmak ise hasların takvâsıdır.” der. Ayrıca takvâ çeşitlerinin Kur'ân'da çok olduğunu söyleyerek şu kısımlarını kaydeder:

- 1- Şirkten uzak durup tevhide varmak.
- 2- Nifakı bırakıp ihlâsa yönelmek.
- 3- Riyayı terk edip sıdkı yerine getirmek.

119. Meybudî, a.g.e., II, 397.

120. Meybudî, a.g.c., II, 416; Kuşeyrî, a.g.c. 107; Burscvî, a.g.c. II, 160.

121. Meybudî, a.g.e., II, 238.

4- Bidaları bırakıp sünnete ittiba etmek.¹²² Görüldüğü gibi takvâ burada dinin tasvip etmediği şeylerden sakınmak ve tasvip ettiği şeyleri yerine getirmek şeklinde özetlenmiştir.

Meybudî'nin nazarında Kul kalbini *uch, hased, kibir, riya, hırs, düşmanlık* gibi dinin yasakladığı şeylerden temizlerse muttakiler zümresine katılmış olur. Artık ruhsatlardan kaçır, şüpheli şeylerle savaşır, bir lokma bir hırkaya razı olur, dünya ve dünyadakileri terk eder, takvâ onun zadı olur.¹²³ Takvâ sahipleri Allah'ın tevfiği ile şeytanın tuzağına düşmezler. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Takvâya erenler şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca, Allah'ı hatırlayıp hemen gerçeği görürler."* (A'raf.7/201) Müellife'ye göre, Allah Teâlâ ehl-i imanın bağışlanmasını takvâya bağlamış, Allah muttaki olmayı af etmez. İnsanları Hakk'a davet edenler de, önce onlara takvâyı emretmeli, bu tebliği yaparken de sözün kişiye tesir etmesi için kavli-i lein (yumuşak söz) kullanmaları daha yerinde olur¹²⁴. Zira Allah (c.c.) Hz Musa ve Harun'nun Firavun'a bile Hakk'ı lütuf ile tebliğ etmesini emretmiştir. *"Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt alır veya korkar."* (Tâhâ, 20/44) ayeti buna delildir.

Meybudî'ye göre, *"Ey insanlar, Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun."* (Tevbe.9 /119) ayetinde Cenâb-Hak, kullarına takvâyı ve sıdkı emreder. Takvâ İslâm'ın mayesi, sıdk ise imanın kemâlidir. Takvâ Allah'a olan dostluğun başlangıcı, sıdk Allah'a olan dostluğun nişanıdır. Takvâ âbidlerin sermayesi, sıdk ise marifet nurunun nişanıdır. Muttaki batınıni temizler, zahirini şeriat nuru ile süsler, sırları Hakk'ın muhabbetinden dolar, ahiretin tamahından halî olur, kalbi dünya sevgisinden azade olur. Ne dünya ne de ehl-i dünya ile bağlılığı kalır, ukba ile de huzur bulmaz. Sadece Allah'ın rızasını düşünür.¹²⁵ Ne cennet umudu ne da cehennem korkusu için ibadet ederler. Sırf rıza-ı ilâhiyi kazanmak için ibadet ederler.

Meybudî takva konusunda kula şu tavsiyelerde de bulunmaktadır: Takvâyı kendinize sığınmak yapın, yanınızdan ayırmayın. Zira kulların hayatı, kurtuluşu, ona bağlıdır. Kurtuluşa ermek isteyen kul önce tevhid kelimesine sığınsın ve şirk olan her

122. Meybudî. a.g.e.. VII. 150.

123. Meybudî. a.g.e.. III. 46.

124. Meybudî. a.g.e.. III. 185.

şeyden sakınsın. Sonra kendini taate versin. Günahlardan sakınsın. Daha sonra da ihtiyâtı kendine sığınak yapsın ve şüpheli şeylerden yüz çevirsin. Kim sıdk ile bunları yerine getirirse, kurtuluşa erer.¹²⁶ “Kim Allah’a dayanırsa O, ona yeter. Allah, buyruğunu yerine getirendir. Allah her şey için bir ölçü koymuştur.” (Talâk, 65/3)

B. Verâ

Tasavvufta, verâyı, haram ve mekruh şeyleri terk etmekle beraber, haram ve mekruh oluşları şüpheli olanları, helâl ve mübahların ihtiyaçtan fazlasını da terk etmek zerre kadar da olsa kimsenin hakkına tecavüz etmemek, insanlara hizmet etmek, şeklinde tarif edilmiştir.¹²⁷ Hasan Basrî (ö.110/728) *Keşfu’l-esrâr*’da verâyı, kulun kendisini günahlardan muhafaza etmesi, dine uygun olmayan şeylere karşı kendine sahip olması ve gönlün alayıştan temizlenmesi şeklinde izah ettikten sonra verânın aslının ve tohumunun *zühhd* olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁸

Meybudî’ye göre, *verâ* sahibi yemede içmede ve kullanmada daireyi genişletemez, bilakis mübah olan şeylerden, mutlak helâl olanları seçer ve mutlak helâl olanların içinde de iyi şeyleri alır. Bazı sahabilerin “Biz on bab helâldan dokuzunu terk ettik şüphe korkusundan bir tanesini seçtik.”demeleri buna delildir.¹²⁹ Nitekim, “*Helal bellidir, haram da bellidir. Bu ikisinin arasında şüpheli olan şeyler vardır. Bu şüpheliler Allah Teâlâ’nın koruluğudur. Çünkü koruluk etrafında koyun otlatanın sürüleri koruluğa dalabilir.*”¹³⁰ hadisi şüpheli olan şeylerden kaçınmayı emretmektedir.

Zühhd ile tanınan Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz (ö.102/720)’in şu hali de verâ ile izah edilebilir: *Keşfu’l-Esrâr*’da nakledildiğine göre, Ömer b. Abdulaziz’in halifeliği döneminde, kendisine ganimet mallarını getirdiler. Bu malların içinde misk de vardı.

125. Meybudî, a.g.e., IV, 242.

126. Meybudî, a.g.e., II, 416.

127. Vera’ konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e s. 109; Muhasibî *Riaye* s. 41; Serrâc, a.g.e.. s. 44; Gazali, *İhyâ*, II,83; Sühreverdî, a.g.e., s. 235; Hucvirî, a.g.e. s. 116; Kasım Ganî, a.g.e. s. 270; Ubâdî, a.g.e., s. 92; Gümüştanevî, a.g.e., s. 53; Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 255

128. Meybudî, a.g.e., I, 731.

129. Meybudî, a.g.e., I, 461.

130. Müslim. *Müskat*, 107-108.

Ömer b. Abdulaziz hemen burnunu tuttu ve şöyle dedi: “Miskin faydası kokusudur bu da müslümanların hakkıdır.”¹³¹

Yine Ömer b. Abdulaziz, Hz. Ömer (r.a.) gibi devlet işi ile meşgul olduğunda, Beytü'l-malın mumunu kendi özel işi ile meşgul olduğunda ise kendi mumunu yakardı.¹³²

Sûfilerin verâ konusundaki titizliğini, zühdü ile tanınan Abdullah Kehmes'in şu sözlerinde görmek mümkündür: “Bir vakit günah işledim, şimdi kırk senedir ondan dolayı ağlıyorum.” Dostları “Ey şeyh işlediğin bu günah nedir?” Abdullah, “Bir dost ziyaretime geldi onun parası ile kızartılmış balık aldım. Dostum elini yıkamak isteyince komşunun duvarından bir parça toprak aldım ona verdim, oda onunla ellerini yıkadı. Kırk yıldır işlediğim bu günahattan dolayı ağlıyorum. Komşum da hayatta değil ki kendisinden helâllik dileyeyim.”¹³³ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şu hali de müminlere bu konuda bir örnektir. Hz. Hüseyin çocukluğunda sadaka malından bir hurmayı ağzına attı. Allah'ın Resulü: “*Ey Hüseyin ! Bu sadaka malıdır ağzından çıkar at*” dedi.¹³⁴

Yahya b. Muaz (ö.258/871) verâyı zahir ve batın olmak üzere ikiye ayırır. *Zahiri verâ*: Dilin her zaman Hakk'ı zikretmesidir. *Batın verâ* ise, kalbe mâsivanın girmemesidir.¹³⁵

Mustafa Ali et-Tahânevî Verayı dört kısımda mütalaa etmektedir:

- 1- *Vera-ı adûl*: Fetva ehlinin, dinin hükümlerine riayet etmesidir.
- 2- *Vera-ı süleha*: Haram ihtimali olan şeylerden ictinab etmektir.
- 3- *Vera-ı müttekiyan*: Helalde şüpheli olan şeylerden kaçınmaktır.
- 4- *Vera-ı siddikiyân*: Dünyalıklardan, ibadete kuvvet olacak kadar olanıyla

yetinmek şeklinde tarif edilmektedir.¹³⁶

131. Meybudî, a.g.e., III, 682.

132. Ahmed Ağrakça, *İslam'da ilk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdulaziz*, İstanbul, 1995, s. 233.

133. Meybudî, a.g.e., III, 681.

134. Buhârî, *Zekat*, 60, 57, Cihad, 80; Müslim, *Zekat*, 161. Buhârî ve Müslim Hz. Hasan olarak istihrac etmişlerdir.

135 . Kuşeyrî, a.g.e.. s. 111.

136. Tehanevî, Mustafa Ali, *Keşşafu Istilahâtî'l-Fünun*, Kalkuta, 1862, s. II, 1480.

C. Havf ve Recâ

Havf, Allah'tan, gazabından, azabından ve cehennemden korkmak veya gelecekte elde edilmesi umulan iyi bir şeyden veya başa gelmesinden endişe edilen kötü bir şeyden ileri gelen korku halidir. Sûfilerin nazarında, Allah'ın kendisinden korkmak, âşıkın maşukunu üzmesinden ve rahatsız etmesinden korkmasına benzer bir korkudur. Bu âriflerin korkusudur. Âvam ise cehenneme gireriz diye korkar.¹³⁷ Recâ ise, kulun Allah'ın lutfuna ve nimetine nail olabileceğini düşünmesi halidir. Sûfî *beyne'l-havf ve recâ* arasında yaşar. Cehennemden cennete girmeyi ümit eder. Çünkü umitsizlik hâli haramdır. Sûfilerden kimi Allah Teâlâ'dan sevap almayı, kimi de İlâhî didâr ve cemâli temaşa etmeyi umit eder.¹³⁸

Meybudî'ye göre, havf ve haşyet kalbin çırısı, nefsin dizgini, ruhun riyâzeti, Hakk'ın kamçısı ve dinin kalesidir. Havfin tohumu sabır, mayesi verâ, meyvesi kurtuluştur.¹³⁹ Havf çırının ateşine, recâ yakıtına, iman fitiline, kalp çırının kabına benzer. İçinde yakıt olmayan çıra ışık vermez, yakıtı olsa bile ateş ile yakılmadı mı yine ışık vermez. Fitili olmazsa bilindiği gibi hiç yanmaz.¹⁴⁰ Havf, imanın kalesi, hevanın ilacı, ve mü'minin silâhudur. Recâ ise kulluğun bineği ve ibadetin ihtiyacıdır. İman ve yakın kula iki kanat verir. Bu kanatlardan biri havf diğeri recâdır. Kul tek kanat ile uçamadığı gibi, müminde yalnız havf veya yalnız recâ ile din yolunda yürüyemez.¹⁴¹ Sehl Tusteri'ye göre de havf erkek, recâ dişidir. İkisinin bir araya gelmesinden iman hakikatleri ortaya çıkar.¹⁴² Denilebilir ki, burada havf ve recâ imanın birbirinden ayrılmaz bir cüz olduğu ifade edilmektedir. Meybudî, "Kendisinde havf olmayan kalp haraptır ve fitne kaynağıdır. Kendisinde havf olan kalp şek ve şüphelerden arınmıştır." der.¹⁴³ Şu halde kalbi canlandıran havftır. *Keşfu'l-Esrar*'da havf ve recânın mânâsını teyid eden şu menkıbe

137. Havf hakkında geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e.s.124; Muhasibî, *Adabu'n-Nufus ve yelihi Kitabu't-Tevehhum*, s. 52; Serrâc, a.g.e. s. 61; Gazalî, *İhyâ*, IV, 134; Gazalî, *Mukâşefetu'l-Kulûb*, s. 11; Mekki, a.g.e. I, 225; Kelâbâzî, *Taarruf*, s.115; Sühreverdî, a.g.e, s. 239; Kasım Ganî, a.g.e. s.346; Ubbâdî, *Sûfînâme*, s. 63; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.229.

138. Recâ, hakkında geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 131; Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri*, s. 24; Mekki, a.g.e, I, 213; Serrâc, a.g.e., 61; Sühreverdî, a.g.e., 240; Kasım Ganî, a.g.e. s.348; Ubbâdî, *Sûfînâme*, s. 67; Süleyman Uludağ, a.g.e. s. 430.

139. Meybudî, a.g.e., IX, 434.

140. Meybudî, a.g.e., IX, 346.

141. Meybudî, a.g.e., III, 225

142. Kelâbâzî, a.g.c. s. 116.

nakledilmektedir. Hikâye edilir ki peygamberlerden biri sahrada dolaşırken, kendisinden bolca su akan bir taşta rast geldi. Peygamber taşın önünde durdu ve küçüklüğüyle beraber kendisinden akan bol suya taaccüp etti. Allah Teâlâ taşı dile getirdi ve taş şöyle dedi: “*Yakıtı insanlar ve taşlardır.*” (Bakara, 2/24) ayetini işitince ağlamaya başladım. İşte gördüğün şu su ağlamamdır. Zira Cehennemi taş ile ısıtırlar ben hasretten ve korkudan ağlıyorum.” Peygamber, “Ey Allah’ım o taşı ateşten emin kıl” diye dua etti. “Peygambere onu ateşten emin kıldım” diye hatıftan bir ses geldi. Peygamber gitti ve bir zaman sonra tekrar o taşın yanına geldi. Taştan suyun aynı şekilde revan olduğunu gördü, yine taaccüp etti. Yüce Allah o taşı bir daha dile getirdi ve taş şöyle dile geldi: “Ey Allah’ın peygamberi evet sen bu ağlamama da hayret ediyorsun. Önceki ağlamam hasret ve havftan dolayı idi, şimdi Rabbim beni ateşten emin kıldı, bu ağlamam ise şükür ve mutluluktur.”¹⁴⁴

Meybudî’nin ifadesiyle, havf ve recânın bir üst derecesine *kabz* ve *bast*, kabz ve bastın bir üst derecesine de *heybet* ve *üns* denilir. Havf ve recâ avamın, kabz ve bast hasların, heybet ve üns hassü’l-hasların halidir.¹⁴⁵ Rehbet ve takvâ ise havf derecesinde bulunanların makamlarından birer makamdır. Bu haifler (Havf halinde olanlar) altı dereceye ayrılır:

1- Tayyipiler, bunlar *havf* içindedirler. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:“(Onlar), *kalplerin ve gözlerin (dehşetten) ters döneceği günden korkarlar.*” (Nur, 24/37)

2- Abidler, bunlar *vecel* içindedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Müminler o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir.*” (Enfâl, 8/2)

3- Zahitler, bunlar *rehbet* içindedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Gerçekten onlar hayır işlere koşarlar, umarak ve korkarak bize dua ederlerdi.*” (Anbiyâ, 21/90)

4- Âlimler, bunlar *hasyet* içindedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Kullarım içinden ancak âlimler, Allah’tan (gereğince) korkar.*” (Fâtur, 35/28)

5-Arifler, Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Onlar ki Rablerinin hasyetinden titrerler.*” (Müminûn, 23/57)

143. Meybudî, a.g.e., IV, 10, VI, 110,

144. Meybudî, a.g.e., I, 240.

145. Meybudî, a.g.e., I, 520.

6-Siddikler, ¹⁴⁶ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur. “*Allah sizi kendisin(in emirlerine karşı gelmekte) den sakındırır.*” (A’l-i İmran, 3/28)

Yukardaki satırlardan anlaşıldığı gibi, müellif havfi, kuvvetli ve zayıf oluşuna göre altı dereceye ayırmaktadır:

1- *Havf* : Allah’ın kendisinden uzak kalmaktan, onun gözünden düşürecek aykırı davranışlarda bulunmaktan duyulan korku anlamına gelen havf, tayyiblerin (iyiler) ve mübtedilerin (tasavvufa ilk adıma atanlar) korkusudur. *Keşfu’l-Esrâr*’da havf, yer yer imanın kalesi ve müminin silâhı olarak vurgulanmakta, kimde bu korku yoksa onda imanda yoktur. Kimde bu korku varsa, korkunun derecesine göre imanı yükselir denilmektedir. Şu halde havf burada iman ile eş değerde tutulduğu söylenebilir.

2- *Vecel*: Otoritesinden, cezâsından veya görmesinden korkulan zatın karşısında duyulan korku anlamında kullanılan rehbet, gönlü âgâh (gafil olmayan) olanların korkusudur. Bu korku kulu gafletten uyandırır ve ona ihlâs yolunu gösterir. Vecel havftan daha üst ve rehbetten daha aşağı bir derecedir.

3- *Rehbet*: Kötülükten kaçmayı düşünmek ve bu yöne yönelmek demek olan rehbet, İnsanı dünya hayatından alıkoyar, halktan ve dünyadan ayırır. Buna sahip olan nefsinin zararlı, bütün söylediklerini şikâyet, yaptıklarını cinayet olarak görür. Bazen kendinden geçenler gibi feryad eder, bazen ağıt yakanlar gibi ah çeker. “*Benden rehbet edin, korkunuz sizi bana yöneltsin*” (Bakara, 2/40)

4- *Haşyet*: Saygı ile karışık bir korku olan haşyet, Âlimlerin, âriflerin ve nebilerin korkusudur. Nebilerin ve âlimlerin haşyeti Allah’ın azamet ve kibriyâsındandır. Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Sizin içinizde Allah’tan en çok haşyet eden ve Ondan en çok çekinen benim.*” ¹⁴⁷

5- *İşfâk*, rehbetten sonra hasıl olur. İşfâk ne duanın önüne perde ne ferasetin önüne bend ne de recânın önüne duvar koyar. Korkanı bazen yakar, bazen okşar, bazen ister, bazen öldürür, işfak sahibi yanmaktan ah etmez, ölümden inlemez. Bu beyit işfak sahiplerinin halini veciz bir şekilde ifade eder:

146. Meybudî. a.g.e., I, 177.

147. Buhârî, *Nikâh*, 1; Müslim, *Sıyâm*, 74. 79; Ebû Dâvud, *Savm*, 36.

يا عجباً كم نُحِبُّ من قَتَلَا
كم تَقْتُلُوا نَاو كم نَحِبُّكُمْ

Siz bizi nice öldürtüyorsunuz, biz ise sizi nice seviyoruz.

*Ne acıptır ki biz bizi öldüreni seviyoruz.*¹⁴⁸

6- *Heybet*: İşfaktan sonra heybet gelir. Yukarıda kaydedildiği gibi bu siddiklerin korkusudur.¹⁴⁹

İlim ve korku arasındaki ilişkiye de deyinen Müellif, “ilimsiz havf müslüman olmayanların korkusudur. İçinde havf olmayan ilim ise zındıkların ilmidir. İlim ile beraber olan havf müminlerin, siddiklerin, fakir sahabilerin ve *Ashab-ı Suffa*’nın (Hz. Peygamberin mescidine bitişik bir meskende ilim tahsil etmekle meşgul olan sahabeler.) sıfatıdır. *Ashab-ı Suffa*’nın kalbinde hem havf, hem ilim, hem ihlâs, hem de sıdk vardı.” der.¹⁵⁰ Denilebilir ki Meybudî burada, havfi ilim ile korkmak ve zan ile korkmak şeklinde ikiye ayırmaktadır. Süfilerin üzerinde durduğu, ilim ile birlikte olan havftır. Zira, Fahrüddin Râzî (ö.606/1209) de *Mefatihü'l-Gayb* adlı tefsirinde, “meleklerin ve peygamberlerin korkusu ilim ile olan korku nev’indendir.” der.¹⁵¹ Süleyman Ateş, buna şöyle bir açıklık getirir: “Âlimler, Cenâb-ı Hakk’ın yaptıklarındaki incelikleri öğrendikçe onların Allah’a karşı olan haşyetleri artar.” demektedir.¹⁵²

Recânın zıddı ümitsizliktir. “Ümitsizlik de tembelliğin mayesidir” diyen Meybudî, şu menkıbeyi nakleder: “Adamın biri Cüneyd Bağdadî (ö.297/909)’nin huzuruna varıp dert yandı ve şöyle dedi: ‘Eğer kulluk bu ise siz onu elde etmişsiniz. Biz ne yapalım, nasıl ümitli olalım? Biz ümitsizlik içindeyiz.’ Cüneyd ise kendisine şöyle dedi: “Emirin askerlerinin hepsi emirin has dostları olamaz, emirin hayvan bakıcıları da vardır. Fakat hepsi de emirin mülkünde ve derecesine göre yaşıyor.” *Keşfu'l-Esrâr*’da kaydedilen şu şiir kimsenin kimseye hor bakmamayı ifade etmektedir.

کَر چه خویی تو سوی زشت بخواری منکر
کاندرین ملک چو طاوس بکار است مگس.

148. Meybudî, a.g.e., I. 177.

149. Meybudî a.g.e., I, 177; Seccadî, a.g.e. s. 245; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 404.

150. Meybudî, a.g.e., III. 369.

151. Râzî, a.g.e. XXVIII. 13.

152. Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, İstanbul, 1975, s. 486.

Her ne kadar iyi isen de, çirkine hor bakma

*Zira bu mülkte kara sinek tıpkı bir tavus kuşu gibi iş görür.*¹⁵³

Kısaca mümin havf ile recâ arasındaki dengeyi devamlı muhafaza etmelidir ki, recâ ile doğru yola sülûk etsin. Havf ile de eğri yola gitmesin, ne Allah Teâlâ'nın rahmetinden meyûs ne de azabından emin olsun.

D. Şükür:

Şükür, nimeti vereni düşünüp, yapılan bu lütûf ve nimetlerin makbule geçtiğini dile getirme, iyiliği yapanı övme ve o nimeti onun gösterdiği yolda kullanmaktır. Kur'ân-ı Kerim'de isim ve fiil olarak yetmiş yerde geçmektedir. Türkçede kullanılan teşekkür ve şükrân kelimeleri şükür kökünden gelmektedir.¹⁵⁴ Sûfilerin birbirlerinden az farklı olsa da şükrü bu çerçevede tarif ettikleri görülmektedir. Meselâ Hâce Abdullah Ensarî (ö.481/1088), "Allah Teâlâ'nın ahbine vefa etmek"¹⁵⁵ Ebu Bekir Şiblî (ö.334/945) ise "nimeti değil, nimeti verini görmek,"¹⁵⁶ şeklinde tarif etmektedir. *Keşfu'l-Esrâr*'da nakl edildiğine göre. Cüneyd Bağdadî (ö.297/909) ise şükrü "Allah'ın nimetlerini Allah'a isyanda kullanmamak" olarak izah eder. ve şöyle devam eder: "Eğer Allah Teâlâ'nın kendisine lutfettiği nimetleri isyanda kullanırsa, bu nimetler onu helâkete götürür." Bu sözünü teyid etmek için şu hususu da kaydeder: Padişahın biri bir köleye lütfedip kendisine altın kılıç ve kemer taktırsa, derecesini yükseltse, sonra bu köle ona âsi olursa, padişah köleye hediye ettiği kılıç ile boynunun vurulmasını emrederse, bu efendinin ona verdiği nimetini isyanda kullanmasının karşılığıdır.¹⁵⁷

Meybudî de şükür konusunda sûfilerin yaptığı izahlara paralel tanımlar yapmaktadır: Şükür, nimeti mün'imden (nimeti veren) bilmek, kendisine kullukta bulunmak, ve nimetlerini Onun yolunda harcamaktır. deyip, "*Bana şükr edin nankörlük etmeyin.*" (Bakara. 2/152) ayetinin tefsirinde, şükredenleri iki guruba ayırmaktadır.

153. Meybudî. a.g.e., III. 257.

154. Şükür konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyri a.g.e., s. 173; Muhasibi, *Adabu'n-Nufûs ve Yelîhi Kitabu't-Tevehhum*, s. 51; Kelâbâzî, a.g.e., s. 117; Gazalî, *İhyâ*, IV, 78; Gazalî, *Mukâşefetu'l-Kulûb*, s. 182; Herevî. Hâce Abdullah Ensarî, *Menâzilu's-Sâirîn*, s. 41; Ubbâdî, a.g.e., s. 86.

155. Meybudî, a.g.e., I. 460.

156. Attar. a.g.e., s. 634.

157. Meybudî. a.g.e., VIII. 757.

Denilirki “*Ona şükür ettim.*” Nimeti görmek ve itibar etmektir. Bu *ashab-ı bidayetin* (tasavvufa yeni girin sâlik) şükrüdür. “*Onu şükür ettim*” Demek ise mün’imi görmek ve zatını müşahede etmektir. Bu da *ehl-i nihayetin* (tasavvufun en yüksek derecesine varan sâlik) şükrüdür. Allah Teâlâ, kulların çoğunun ehl-i nihayetin şükrünü yapamadıklarını bildiği için şükürü onlar için kolaylaştırdı ‘*واشكروني*’ “*Beni şükür edin*” demedi, *واشكروا لي* “*Bana şükür edin*” dedi. Yani “Benim size verdiğim nimetlerin şükrünü yerine getirin ve onların kıymetini bilin.”¹⁵⁸ Abd kulluğun şartını yerine getirirse, nimetin şükrünü de yerine getirmiş olur.¹⁵⁹ Denilebilir ki burada müellif şükürün ifasını yapılan kulluğa bağlamıştır. Bazan ayakları şişinceye dek namaz kılan Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Allah, senin geçmiş ve gelecek günâhlarını bağışlamış iken böyle mi yapıyorsun?*” diyenlere: “*şükreden bir kul olmayayım mı? Buyurmuştur.*”¹⁶⁰ Zira Hz. Muâz’a da her namazın ardından: “*Allah’ım, seni zikretmek, sana şükretmek ve güzel ibadet için bana yardım eyle!*” demesini tavsiye etmiştir.

Bursevî, şükürü beden, kalb, dil ve mal ile yapılan olmak üzere dört kısma ayırmaktadır:

1- Bedenle yapılan şükür: Kulun, Hakk’ın kendisine verdiği göz, kulak, el, ayak, gibi azalarını taate kullanmasıdır.

2- Kalple yapılan şükür: Nimeti verenin Allah olduğunu bilmektir.

3- Dil ile yapılan şükür: Allah’ın vermiş olduğu sınırsız nimetlerine karşı Zat-ı Ehâdîyet’ine dil ile arz-ı ta’zimatta bulunmaktır.

4-Malla yapılan şükür: Malı, Allah’ın rızası ve muhabbeti dışından başka bir yere sarf etmemektir.¹⁶¹ Nitekim Allah Teâlâ, şöyle buyurmuştur: “*And olsun şükrederseniz elbette (nimetlerimi) artırırım ve eğer nankörlük ederseniz azabım pek çetindir.*” (İbrahim, 14/7)

Şu halde, şükür , nimetin artmasına şükürsüzlüğün de nimetin zevaline ve elden çıkmasına kulun cezalandırılmasına sebeptir. sūfî şairlerden Şeyh Sa’d-i Şirâzî

158. Meybudî. I.421.

159. Meybudî. III. 483.

160. Buharî. *Teheccüd*, 6; Müslim. *Munâfikîn*, 79.

161. Bursevî. a.g.e. X. 22.

(ö.691/1292) “Hamd O yüce Allah’a mahsustur ki, Ona ibadet yakınlığına sebep olur, Ona şükür de nimetin artmasına vesiledir,” demektedir.¹⁶²

Hamd ve şükür ayrı ayrı şeylerdir. Hamd, Cenâb-ı Hakk’a karşı kulların memnuniyet ve sevinçlerini bildirmeleridir. Şükürden daha umumî bir mânâ ifade eder. Şükür nimet karşılığı yapılır, her nimetin şükürü de kendi cinsinden olur: Malın şükürü mal, ilmin şükürü ilmi başkasına öğretmekle, sıhhatın şükürü hastaları gözetip onları ziyaret etmekle olur.¹⁶³ Meybudî göre, hamd iki şekilde yapılır: Biri nimeti görmekle, diğeri mün’imi görmekle; Nimeti görmekle yapılan hamd, Allah’ın nimetini onun rızası dairesinde kullanmakla yerine getirilir. Mün’imi görmeleri üzerine Allah’a hamd edenler, yalnız Onu iştirler yalnız Onu görürler yalnız Onu zikrederler ve yalnız Ona dost olurlar.¹⁶⁴

Şükürün ölçüsü; kanaattir, iktisattır, memnuniyetini lisan-ı hal ve kal ile ifade etmek ve rıza-i İlâhi dairesinde hareket etmek şeklinde özetlenebilir. Şükürsüzlüğün ölçüsü ise; hırstır, israftır ve memnuniyetsizliktir. Haram helâl demeyip rast geleni yemek ve keyfemâyeşa (nefsin istediği şekilde) hareket etmektir.

E. Ubudiyet ve Duâ

Tasavvufi ıstılahta ubudiyet: Kulluk, bendelik, kölelik, yaratıcıya teslim olup, emirlerini olduğu gibi yerine getirmek Elde olana râzı olmak, elde olmayana sabr etmek şeklinde tarif edilmektedir. Kısacası emr-i İlâhî ve rıza-i İlâhî dairesinde hareket etmektir.¹⁶⁵

Meybudî’ye göre abd, yalnız Allah’a kul olmalı, dünyanın ve şehvetinin kölesi olmamalı zira dünyanın ve şehvetinin esiri olursa Rabbinin abdi değil, esir olduğu şeylere kul olur. Abd, dünya şehvetinden, hatta kendisinden azad olmadıkça Hakk’a olan kulluğu

162. Sa’d-i Şirâzî. *Gülîstân*, Tahran, 1371, s. 2.

163. Hasan Kamil Yılmaz, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 174.

164. Meybudî. a.g.e., I, 30.

165. Ubudiyet konusunda geniş bilgi için için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s. 197; Gazalî, *Mukâşefetu’l-Kulûb* s. 109, 177; Ubbâdî. a.g.e. s. 215; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 542.

tam yerine getiremez.¹⁶⁶ Efendisine ihlâsla hizmet eden bir kulda en ufak bir gurur ve istiğna eserinin olması düşünülemez.¹⁶⁷ Nitekim ayette “*Yalnız sana kulluk ederiz.*” (Fatiha, 1/5) buyurulmuştur. Bu konuda hadiste de şöyle denilmiştir: “*Ona altın ve gümüşün kulu denilir.*”¹⁶⁸ O halde yalnız Allah’a abd olmayan başka şeylere de kul olabilir. Bu konuda Ebu Ali Dekkâk (ö.405/1014)da şöyle diyor: “sen kimin esiri isen onun kulu olursun, eğer nefsinin esiri isen nefsinin kulu, eğer dünyanın esiri isen dünyanın kulu olursun.”¹⁶⁹ Kulun yalnızca kalbinde Allah sevgisi olup, Rabbine abd olursa her şey ona musahhar olur. Zira her şey Allah’ın mahluku ve memurudur onun emri altında hizmet eder. *Keşfu'l-Esrâr*’da nakledilen bu şiir bunu güzel bir şekilde ifade etmektedir:

خدمت او کن مگر شاهان ترا خدمت کنند

چاکر او باش تا سلطان ترا کردد غلام .

Ona hizmet et ki şahlar sana hizmet etsin.

*Ona kul ol ki sultan sana kul olsun.*¹⁷⁰

Meybudî'nin ifadesiyle Ubudiyetin iki derecesi bulunmaktadır: Birincisi, kulluk hükmü ile yapılan ubudiyet, ikincisi, muhabbetle yapılan ubudiyet. Muhabbetle yapılan ubudiyet, kulluk hükmü ile yapılan ubudiyetten kat kat üstündür. Zira, birincisinde bir nev'i zorlama, ikincisinde ise isteyerek ve severek yapma söz konusudur. Aşık mahbûbunun arzu ve isteklerine muntazırdır. Müellif demek istiyor ki: O dostu ona bir hizmette bulunmayı teklif etsin, o da aşk ve şevkle onu yerine getirsin. Dosta yapılan hizmet hep ihtiyari olur, onda bir zorlama da yoktur ve aşık ondan bir karşılık beklememektedir. Bu sebeple ârifler ve siddikler, muhabbetle Allah'a olan kulluk vazifelerini yerine getirmektedirler. Ubudiyet hükmü ile yerine getirilen kullukta bir nev'i zorlama vardır. Zira burada hem sevap aranır, hem mükâfat talep edilmektedir. Bu âbidlerin ve bütün Müslümanların kulluğudur. Ârif ve Sıddikler Allah'a varır ve Onun

166. Meybudî, a.g.e., VIII, 424.

167. Toshihiko. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* Ankara, ts., s. 139.

168. Buhari. *Cihad*, 60, 61

169. Kuşeyrî. a.g.e. s. 198.

170. Meybudî. a.g.e. I. 179

cemâlini müşahede etmekle mutlu olur. Âbidler ise Allah'ın nimetlerine yani Cennetine vasıl olurlar.¹⁷¹ Ârif, lisan-ı hâl ile şöyle der:

فسرت اليك في طلب المعالي و سارسواي في طلب المعاش

Ben yüksek makamları talep etmek için sana geldim.

Diğerleri ise bir ücret karşılığında sana geldiler.¹⁷²

Şu halde Allah'ın has dostları ubudiyeti sırf emr-i İlâhî olduğu için ve rıza-i İlâhî kazanmak için yerine getirirler ve karşılığında ne dünyada, ne de ukbada bir şey istemezler. Yunus'un şu şiiri onların hallerine misal olarak getirilebilir:

Cennet, cennet dedikleri bir ev ile bir kaç huri

İsteyene ver sen onu, bana seni gerek seni.¹⁷³

Kulluğun sırrı duadır. Dua, bir şeyi dilemek ve istemektir.¹⁷⁴ Meybudî, “Şüphesiz “senden başka İlâh yoktur seni tenzih ederim. Ben gerçekten zâlimlerden oldum” (Enbiyâ, 21/87) “Biz duasını kabul ederek kendisini sıkıntıdan kurtardık.” (Enbiyâ, 21/88) ayetlerini tefsirinde şöyle diyor: Kulun duasında şu üç şey bulunursa duası kabul olur. Birincisi tevhid, ikincisi tenzih (Cenaba-ı Hakk'ı her çeşit kusur, noksan, şerik gibi hallerden uzak bilmek ve söylemek) üçüncüsü kusurunu itiraf etmek. Zira Hz. Yunus (a.s.) önce “Şüphesiz senden başka hiçbir ilâh yoktur” demekle duasına tevhid ile başladı, sonra “Seni tenzih ederim” demekle Allah Teâlâ'yı tenzih etti, sonra “Ben gerçekten zâlimlerden oldum” demekle kusurunu itiraf etti. Bu üç haslet içtima edince Allah Teâlâ Hz. Yûnus (a.s.) duasını kabul ettiği gibi diğer kulların duasını da kabul eder.¹⁷⁵ *Keşfü'l-Esrar*'da Haremin pîrlerinden olan Ebu Bekir Kettânî'i ile ilgili şu husus nakledilir: Kettânî, “Bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.)'ı rüyamda gördüm. Dedim, Ya Rasulallah bana kalbimi zinde tutacak bir dua öğret” Şöyle buyurdu: Günde kırk defa

171. Meybudî, a.g.e., VII, 387.

172. Meybudî, a.g.e., I, 175.

173. Yunus Emre, *Divan*, Ankara, 1991, s. 254.

174. Meybudî, a.g.e., III, 87.

175. Meybudî, a.g.e., VI, 309.

“يا االه الا انت ياا Hav” veya “Ey senden başka hiçbir ilâh 'olmayan” veya “ای حی ای قیوم” veya “Ey Hay, Ey Kayyum” diye dua et.¹⁷⁶ Meybudî duanın kabul şartlarını da şöyle sıralamaktadır:

1-Helâl lokma yemek.

2-Gafletten uzak olmak. Nitekim Resulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ gafîl kalb ile yapılan duayı kabul etmez”¹⁷⁷

3-Korku ve recâ ile dua etmek.¹⁷⁸ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ona korkarak ve umarak dua ediniz.” (A`raf. 7/56) “Rabbimize yalvara yakara gizlice dua ediniz.” (A`raf. 7/55)

Yahya b. Muâz Râzî (ö.258/871)'nin, nazarında Allah'a ibadet etmek hazinedir. Bu hazinenin anahtarı duadır. Bu kilidin dişleri helâl lokmadır. Duanın şartı tazarrudur yani inleyerek yalvarma ve yakarmadır. Anlatılır ki Hz. Âdem (a.s.) yaptığı günah karşısında yüz yıl inleyerek, yalvararak ağladı. Hz. Cebrâil “Ey Allah'ım Hz. Adem'in tazarruunu, inlemesini işitiyorsun. Özrünü kabul edecek, yarasına merhem olacak bir çare yok mu?” Şöyle bir ferman geldi: “Ey Cebrâil Âdem'i bize bırak, bu inleme ve tazarruu bilmeseydim o günahı ona yüklemeydim. Zilleti ona yükledim ki dili dua ve özür beyan etsin. Ben kulun inlemesini ve bana yalvarmasını severim.”¹⁷⁹

Keşfu'l-Esrâr'da Hâce Abdullah Ensari'nin yaptığı dualara sıkça yer verilmektedir: Ey Allah'ım! Seni tanımakla yaşıyorum, senin yardımınla mutluyum. Senin ikramınla nazlanıyorum. Senin izzetinle azizim. Ey Allah'ım! Seninle zinde olduğum için asla ölmem. Seninle mutlu olduğum için hiç üzülmem. Seninle nazlandığım için sensiz nasıl vakit geçiririm. Seninle aziz olduğum için asla zelil olmam.¹⁸⁰

İlâhî eğer başkası seni aramak ile bulduysa, ben kaçmak ile buldum. Eğer başkası seni anmakla bulduysa, ben ise seni unutmakla buldum. Eğer başkası seni istemekle

176. Meybudî, a.g.e., I, 691.

177. Tirmizî. *Daavât*, 66.

178. Meybudî, a.g.e., III, 641.

179. Meybudî, a.g.e., III, 640.

180. Meybudî, a.g.e., II, 271.

bulduysa, ben ise talebi senden buldum. Ey Allah`ım evvel sen vardın ve ahir de sensin. Her şey sensin yetir. Geriye kalan ise hevestir.¹⁸¹

Ey Allah`ım asıl keder sensiz olan mutluluktur. Senin yolunda olmayan her menzil zindandır. Senin talebinde olmayan her gönül virandır. Senin ile olan bir nefes iki dünyadan daha kıymetlidir. Bir anlık didârn yüz bin candan daha üstündür.¹⁸²

Ubudiyette işaret edilmesi gereken en önemli husus, kulluk sadece emredildiği için yapılmalı, kulluk yukarıda da değinildiği gibi hiçbir dünyevî ve uhrevî menfaat için yapılmamalıdır. Sadece Allah rızasını kazanmak için yapılmalıdır. Meyveleri ise ahirette verilir.

F. İhlâs

Tasavvufî ıstılahta İhlâs, Yapılan bütün ibadet ve işlerde hiç bir karşılık ve menfaat beklemezsizin sırf Allah rızasını esas ve gaye edinmektir. Kısacası özün söze, sözün öze uyması, riyakar ve iki yüzlü olmamaktır. Hulûs-i kalple yapılan iş ve eylem, iyi niyetli olmak, içten pazarlıklı olmamaktır. İhlâsın girmediği yerde İslâmî vasıflardan eser kalmaz.¹⁸³

Meybudî'ye göre, İhlâs, Rabbanî bir sır ve sübhanî bir özdür, kişinin güç kuvvet ve isteği ile elde edilmez.¹⁸⁴ İhlâs dostluğun neticesi, kulluğun eseridir. Kim muhabbet elbisesini giyer, kulluk hil'atına bürünürse Allah Teâlâ ona ihlâsı verir ve o da yaptığı her şeyi ihlâs ile yapar.¹⁸⁵ Burada vurgulanmak istenilen husus, ihlâs, kulun istek ve çalışması ile verilmez ihlâs, ancak sırf Allah rızası için kulluk edenlere ve kalbinde Cenâb-ı Hakk'ın sevgisinde başka hiç bir şey bulunmayanlara verilir. Nitekim hadiste, şöyle denilmiştir: Huzeyfe (r.a.) şöyle buyurdu: "Resulullah'a ihlâsın ne olduğunu sordum. Buyurdu ki: "Ben de Cebrâil'e ihlâs nedir ? diye sordum" O şöyle dedi: "Ben de Âlemlerin Rabbına

181. Meybudî, a.g.e., III, 122.

182. Meybudî, a.g.e., III, 624.

183. İhlâs konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s.207; Muhasibî, *Adabu'n-Nufus ve Yelihi Kitabu't-Tevehhum*, s. 89; Kelabazî, a.g.e. s.117; Gazalî, *İhyâ*, IV, 33; Muhasibî, *Riaye*..152; Geylanî a.g.e. s. 115; Herevî, *Menâzilu's-Sarîn*, s. 31; Safer Baba, a.g.e, s. 125-126.

184. Meybudî, a.g.e., I, 328.

185. Meybudî, a.g.e., VIII, 387.

ihlâs nedir?" diye sordum." Cenâb-ı Hakk şöyle buyurdu: "İhlâs benim sırlarımdan bir sırdır. Onu kullarımdan sevdiğlerimin kalbine emanet eder, yerleştiririm buyurdu"¹⁸⁶

Meybudî, "İyilik yaparak, kendisini Allah'a teslim edip hakka yönelen ve İbrahim'in hanîf dinine tâbi olandan daha güzel kim vardır?" (Nisâ. 4/125) ayet-i kerimenin tefsirinde Allah Teâlâ bu ayette muhsinleri ve ihlâslı ameli övmektedir. İhlâs elbisesini ilk giyen Hz. Peygamber¹⁸⁷ bu hususa şöyle buyurmaktadır: "Ameller niyetlere göredir." ¹⁸⁸

"Oysa kendilerine, dini yalnız Allah'a halis kılıp Onu birleyerek Allah'a kulluk etmeleri, emredilmişti" (Beyyine. 98/5) Meybudî'ye göre Allah Teâlâ, bu ayette ibadeti ve ibadette de ihlâslı olmayı emrediyor. Müfessir, İbadetteki ihlâsı cevherdeki renge benzetir. Renksiz olan cevher nasıl kıymetsiz bir taştan farkı yoksa, ihlâsız ibadet de faydasızdır.¹⁸⁹ Görülüyor ki burada işaret edilen husus ibadetler yapılırken hiç bir dünyevî ve uhrevî menfaat gözetilmeden sırf rıza-i İlâhî için yapılmalıdır. Meybudî, ayrıca ihlâsı kalbe düşen ateşe benzeterek şöyle der: "Bu ateş kimin kalbine düşerse, kalbinde Allah'tan başka her şeyi yakar. Eli ihlâs ipi ile bağlanan kul helâlden başka şeylere elini uzatmaz ve gözleri ile ağıyara bakmaz. Dünya ve dünya işlerinde endişesi olmaz, hırsla veda eder, cimriliği yener, hasedi kökünden söker, kibri baş aşağı çevirir, tevazu libasını kuşanır, nasihat dilini eline geçirir, kendisine şefkat gülü açılır. Bu hasletler, kulun ihlâs yolunun başına ulaştığını gösterir."¹⁹⁰ Yüce Allah, ihlâs cevherini gönül sadefine koymuştur. Bu sebepten bir kalpte ihlâsın olması için diri bir kalbe sahip olunmalıdır. Diri bir kalbe, sahip olmayan kulun kalbinde ihlâs olmaz. Meybudî, bu mânâda şu menkıbeleri de kaydeder. Büyüklerden biri şöyle anlatır: Bir cuma günü öğle namazından evvel Sehl b. Abdullah Tusterî (ö.283/799)'nin yanına vardım. Evde bir yılan gördüm.

-Korkuyorum. dedim.

-İçeri gir, yeryüzündekilerden korkan bir kimse henüz imanın hakikatına varmamıştır. dedi. Sonra bana cuma namazına gidelim mi? dedi Cuma kılınan cami ile aramızdaki mesafe bir günlüktür dedim. Elimden tuttu biraz sonra kendimi Cuma namazı

186. Zebidî. Muhammed b. Muhammed, *İthâfu's-Sa'deti'l-Muttakîn*, Beyrut. 1989, XII, 80-81.

187. Meybudî, a.g.e., II, 722.

188. Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*, 1, *İtk*, 6, *Nikâh*, 5, *Eymân*, 23; Müslim, *İmâret*, 155; Ubu Dâvud. *Talâk*, 11; Nesâî. *Tahâret*, 60.

189. Meybudî. a.g.e., II, 722.

kılınan camide buldum. Namazı kılıp dışarı çıktık, Sehl durup, camiden çıkanlara baktı ve şöyle dedi:

-*Lâ ilâhe illallah*” diyen çoktur, amma ihlâslı olan azdır.¹⁹¹

Abd, sıdk ve ihlâsla bir şeyi istedi mi Allah Teâlâ onu kendisine verir. Âriflerden biri hacca gitmeye niyetlendi. Küçük çocuğu babasına “nereye gidiyorsun” dedi. Babası: “Rabbimin evine “ dedi. Çocuk da kim evi görürse sahibini de görür zannediyordu. Çocuk babasına “Beni de beraberinde götür” dedi. Babası “Daha yaştın küçüktür” dedi. Çocuk ağlamaya başladı. Bunun üzerine babası onu beraberinde götürdü. Mikat’a vardıklarında Beytullah’a girmek için ihrama girdiler. Çocuk hayretle sordu, “Rabbim nerede?” Babası “Allah gökyüzünde” dedi. Çocuk aniden öldü ve ortadan yok oldu. Baba dehşete kapıldı, “Çocuğum nerede, çocuğum nerede?” diye bağırmaya başladı. Beytullah’ın köşesinde şöyle bir nida işitildi: “Sen ev istedin ve evi buldun o ise evin sahibini istedi ve evin sahibini buldu.” Yine gizli bir ses: “O kabirde değil, yeryüzünde değil, Cennette de değil, bilakis o Rabbinin yanında sıdk makamındadır.¹⁹²

Meybudî’nin nazarında, ihlâsın dört derecesi bulunmaktadır:

- 1-Sözde ihlâs
- 2- Fiillerde ihlâs
- 3- İbadetlerde ihlâs
- 4- Bütün manevî hal ve hareketlerde ihlâs.¹⁹³

Bu dünyada ihlâs ile ibadet eden, ahirette cehennem ateşinden kurtulur ve Allah Teâlâ’ya vasil olur.¹⁹⁴ Muhtlis her şeyin Allah’tan geldiğine hulus-i kalp ile inanır.¹⁹⁵

Keşfu ’l-Esrâr’da ihlas sahibinin nişanı şu şekilde anlatılmaktadır: İhlâs sahibi olan hasların nişanı “*Bismillah*”tır. Bu işarete sahip olan kul, Allah Teâlâ’nın himayesinde

190. Meybudî, a.g.e., X, 574

191. Meybudî, a.g.e., I, 389; Attar, a.g.e. s. 309.

192. Meybudî, a.g.e., I, 367.

193. Seccadî, a.g.e. s. 23-24.

194. Meybudî, a.g.e., I, 550.

195. Meybudî, a.g.e., IV, 23.

olur. Bu işarete sahip olmayan kul ise bir çok şeyin esiri olur.¹⁹⁶ Nakledilen bu şiir bu mânâyı teyid etmektedir:

بنده خاصِ ملک باش که با داغِ ملک
روزها ایمنی از شحنه و شبها ز عسس
هر که او نام کسی یافت از این در گه یافت
ای برادر کس او باش و میندیش ز کس

Melikin nişanı ile melikin has kulu ol

Gündüzleri bekçiden. geceleri eşkiyadan emin ol

Omun ismine dost olan bu dergâhı da bulur

*Ey kardeş omun adamı ol ve hiç kimseden endişelenme.*¹⁹⁷

Anlaşıldığı üzere, ihlâs ile ibadet eden kul ahirette cehennem azabından kurtulacağı gibi en yüksek derece olan kurbiyet-i İlâhîye'ye de vasil olur ve dünyada da huzurlu bir hayat geçirir.

G. Hayâ ve Edep

Hayâ, Kınama endişesi sebebi ile nefsin bir şeyi yapmaktan veya yapmamaktan sıkılması *Tabiî ve dinî* olmak üzere ikiye ayrılır. Mahrem yerlerin açılmasından insanın utanması *tabiî hayâ*, Allah'tan korkan bir mü'minin günah işlemekten utanması *dinî hayâ*dir.¹⁹⁸ Edeb, Hayır ve faziletlerin tamamı, en küçüğüne varıncaya kadar bütün ahlak kaidelerine uymak demektir. Kişilerdeki bir meleke olup onu kötü hal ve hareketlerden vaz geçirir. Tasavvuf bütünüyle edepten ibarettir.¹⁹⁹

Pîr-i tarikat Herevî'ye göre hayâ dinin kalesidir. İmanın mâyesidir. Nitekim hadis-i şeriflerde şöyle buyurulmaktadır: “*Haya daima hayır getirir.*”²⁰⁰ “*İmân yetmiş küsür daldır en üstünü lâilâhe illâllâh demektir, en aşağısı da yoldan, eziyet veren bir şeyi*

196 . Meybudî, a.g.e., IX, 252.

197. Meybudî, a.g.e., IX, 253.

198. Hayâ konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 214; Herevî, *Menâzilu's-Sâirîn*, s. 42; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 229;

199. Edep konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., 283; Herevî, a.g.e., s. 52; Serrâc, a.g.e., s.141

200 . Buhari, *Edeb*, 77; Müslim, *İman*, 60;

kaldırmaktır. *Hayâ da imânın bir dalıdır.*”²⁰¹ *Keşfu'l-Esrâr*'da nakl edildiğine göre, hayâ makamında olan kullar üç kısma ayrılmaktadır:

- 1- *Gafiller*, İnsanlardan hayâ ederler. Bunlar zalimlerdir.
- 2- *Akıllular*, Meleklerden hayâ ederler. Bunlar muktesidlerdir.
- 3- *Ârifler*, Allah'tan hayâ ederler. Bunlar da sâbıklardır. (Allah'a yakın olan)²⁰²

Keşfu'l-Esrâr' da kayd edildiğine göre hayâ yedi kısma ayrılmaktadır:

1- *Günahın hayâsı*, Hz. Âdem (a.s.)'in hayâsı gibi çünkü Hz. Âdem malum günahı işleyince cennetin bir köşesinden diğer köşesine kaçıyordu. Allah Teâlâ: “*Ey Âdem benden mi kaçırıyorsun?*” Hz. Âdem “Hayır Rabbî bilakis hayâ ediyorum.” demiştir.

2- *Taksîrin (görevde kusur) hayâsı*, meleklerin hayâsıdır. Çünkü melekler “*Senin şânın yücedir, sana lâyıkıyla kulluk edemedik*” demişlerdi.

3- *İclâl (ta'zim) hayâsı*, Allah Teâlâ'dan hayâ edip kanadını kapayan Hz.İsrafil'in hayâsı gibi.

4- *Kerem hayâsı*, Ümmetinden hayâ ettiği için evden çıkın diyemeyen Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayâsı gibi. “*Ey inananlar (rast gele peygamberin evine girmeyin . Ancak yemek için size izin verilir de girerseniz (erkenden gelip) yemeğin pişmesini beklemeyin. Çağrıldığınız zaman girin yemeği yiyince dağılın, söze dalmayın.*” (Ahzâb, 33/53) ayet-i kerimesi buna delildir. Bu ayetin iniş sebepleri şöyle anlatılmaktadır: Hz. Zeyneb'in düğünü sebebiyle verdiği yemeğe gelenlerden bir kısmı uzun oturmuş, Hz. peygamber hayâ ettiği için onlara kalkın diyememiş kendisi kalkıp odasından çıkmıştı.²⁰³ Abdullah İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre bazı sahabelere, zaman zaman Hz. Peygamberin evinde yemek yedirilirdi. Bunlar bazan yemekten önce gelip yemek hazırlanıncaya kadar bekliyorlar yemekten sonra da kalkıp gitmiyorlardı. Hz. peygamber (s.a.v.) bu durumdan sıkılıyordu fakat hayâsından dolayı da sahabelere “kalkın gidin” demiyordu.²⁰⁴

5- *Haşmet hayâsı*, Hz. Ali'nin hayâsı gibi. Hz. Ali Hz. Peygamberin kızı Fatma ile evli olduğu için mezinin çıkmasının dinî hükmünü Resulullah'a soramamış ve bunun sormasını Mikdad b. Esved'den istemiştir.

201. Buhari, *İmân*, 3; Ebû Davûd. *Sünnet*, 14; Nesâî. *İmân*, 16; Müslim, *İmân*, 57.

202. Meybudî. a.g.e., I, 128.

203. Meybudî. a.g.e., VIII, 81.

204. Meybudî. a.g.e., VIII, 82.

6- *İstihkâr (nefsi küçük görme) hayâsı*, Hz. Musa (a.s.) hayâsı gibi. Hz. Musa (a.s.): “Dünyevî bir ihtiyacım olunca bunu gidermek için Rabbimden dilemekten hayâ ediyorum.” demiş. Allah Teâlâ’da Hz. Musâ’ya, “Hamurunun tuzuna ve koyunlarının otuna kadar varıncaya kadar her şeyi benden iste” buyurmuştu.

7- *Hakk’ın hayâsı*, Allah Teâlâ’nın hayâsıdır. Sırat köprüsünü geçen kula mühürlü bir mektup verilir, kul açar bakar ki, içinde: “Sen yaptığını yaptın, fakat ben bu konuda aleyhinde bir açıklama yapmaktan hayâ ettim. Hadi git cennete affıma mazhar oldun” ibaresi yazılıdır.²⁰⁵

Meybudî’nin ifadesiyle edep, iman ağcıdır. Kimde edep yoksa o kişi doğru yolda değildir. Allah Teâlâ önce Hz. Peygamberi edeplendirdi sonra insanlara elçi olarak gönderdi. “*Beni Rabbim terbiye etti ve edebimi güzel yaptı.*”²⁰⁶ Hadis-i şerifi buna delildir.²⁰⁷

Meybudî’ye göre edebın dört derecesi bulunmaktadır:

- 1- *Âvamın edebi*, Zahir uzuvları edep dairesinde kullanmaktır
- 2- *Hasların edebi*, Batınî azalarını edep dairesinde kullanmaktır.
- 3- *Hassu’l-Hasların edebi*, Bütün vakitlerde edep dairesinde hareket etmektir.

Sûfilerin sefer, hareket, hâl ve durumlarına göre bir takım edepleri bulunmaktadır. Bu âdâb konusu onların şekil ve usûl bakımından ayrıldıkları, kendilerine has özel durumlarıdır. Onların üstünlükleri de edep ile bilinmektedir. Yine bu sayede sâdik sûfilerle yalancı sûfiler birbirinden ayrılmaktadır.²⁰⁸

H. Cömertlik

Meybudî’ye göre, cömertlik birinin sana yaptığı iyiliğe karşı, senin ondan fazlasını yapman, biri sana kötülük yaptığında ise, senin ona iyilikle mukabele etmendir. Civanmertlerin yolu budur. İhsan, kuru alman, yağlı vermendir. Adalet selama cevaben “*Aleykümüsselam*” demektir. İhsan ise buna “*Rahmetullahi*”yi eklemektir. Kötü yapılı

205 . Meybudî, a.g.e., I, 128. Hayânın bu makamları Kuşeyri’nin *Risâle*’sinde de hemen hemen aynı şekilde geçmektedir. Meybudî bu derecelendirmeyi Kuşeyri’den almış olabilir. Bkz. Kuşeyri, a.g.e., s. 214.

206. Keşfu71-Hafâ, I, 70.

207. Meybudî, a.g.e., VIII, 96.

208. Serrâc, a.g.e., s. 144.

birini afetmek güzeldir. Daha güzel olanı, ona bir de iyilikte bulunmaktır.²⁰⁹ Cömertliğin alameti üçtür: İhtiyacı olduğu halde vermek, karşılık almaktan korkmak, verileni az görmekle beraber sırf Allah rızası için vermektir.²¹⁰

“*Kendilerine verdiğimiz rızıkı, Allah rızası için harcarlar.*” (Bakara, 2/3) Meybudî, bu ayetin tefsirinde şunları söylemektedir: “Ehl-i hakikat, sahip oldukları her şeyi Allah rızası için harcarlar ve kendilerini kusurlu bilirler.” Müellif Ebu Bekir Şiblî (ö.334/945) ve Hz. İbrahim ile ilgili, cömertlik hususundaki menkıbeleri de nakletmektedir. Adamın biri Şiblî’nin yanına gelip şöyle dedi: “İki yüz dirhemin ne kadar zekaâtı olur.” Şiblî, “ Benim iki yüz dirhemimin zekâtını mı, yoksa kendi iki yüz dirheminin zekâtını mı soruyorsun.” Adam, “benim zekâtım başka, senin zekâtın başka mıdır yoksa? Bunu bana izah et” Şiblî, “Eğer sen iki yüz dirhemin zekâtını verirsen beş dirhemdir, eğer ben verirsem iki yüz dirhemin tamamını veririm.”²¹¹ der.

Bir rivayete göre, Hz. İbrahim’in yedi yüz bin koyunu vardı. Hz. Cebrâil, Allah’ın emriyle Hz. İbrahim’i imtihan için bir insan suretinde yeryüzüne indi, bir dağın arkasında durup, “*Ya Küddus*” diye nida etti. Hz İbrahim o sesin heybetinden kendinden geçti ve “Ey Allah’ın kulu bu ismi bir daha söyle, bir koyun sürüsünü sana bağışlarım. Hz. Cebrâil, “*Ya Küddus*” diye bir daha nida etti. Hz İbrahim bir koyun sürüsünü Hz. Cebrâil’e bağışladı. Hz. Cebrâil, “*Ya Küddus*” diye nida ettikçe Hz. İbrahim her defasında bir koyun sürüsünü kendisine bağışladı. Nihayet bütün koyunları kendisine bağışladı. Hz. Cebrâil, “Hz. İbrahim’e ben Cebrâil’im, Allah Teâlâ seni imtihan etti, imtihanı kazandın ve kendine *Halil* (dost) yaptı. Benim de bu koyunlara ihtiyacım yok sana onları iade ediyorum.” Hz. İbrahim: “Eğer senin ihtiyacın yoksa işine yaramıyorsa, geri almak da civanmertliğin şânında yoktur. O zaman bunları dağlara ve sahraya salıverelim, dünyadakiler kıyâmete kadar onları avlayıp, istifade etsinler.” Bir rivayete göre, şimdi dünyada yayılmış olan dağ koyunlarının hepsi o koyunların soyundandır. Onları avlayıp yiyen kişi de böylece Hz İbrahim’in misafiri olmuş olur ve onun sofrasından yer. İşte

209. Meybudî, a.g.e., III, 608.

210. Sülemî, *Sülemî’nin Risaleleri*, s. 62.

211. Meybudî, a.g.e., I, 56.

“Halil İbrahim Sofrası” bu sebepten dolayı darb-ı mesel olup günümüze kadar gelmiştir.²¹²

Meybudî’ye göre, mal ve mülk infâk etmek güzeldir, fakat hakikat meydanında ruhunu vermek gibi olmaz.²¹³ Görülüyor ki Meybudî, burada mal ve mülkte cömertlik yapılabileceği gibi, asıl cömertlik kulun hakikat yoluna ruhunu ve hayatını bağışlamasıdır. Aslında gerçek cömertlik, malı da canı da Allah Teâlâ yolunda harcamaktır.²¹⁴ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Sevdiğiniz şeylerden Allah için harcamadıkça iyiliğe ulaşmazsınız.” (Âl-i İmran, 3/92) Müellif, “insan sevdiği şeylerin bir kısmını Allah İçin harcarsa, Allah’ın iyilik ve nimetlerine, hepsini harcarsa, Allah’a vasıl olur.” der. ve cömertliğin üç derecesini kaydeder:

1- *Sehâ*; Malın bir kısmını infâk (dağıtmak) etmektir.

2- *Cûd*; Hiç karşılık beklemeden, severek isteyerek, malının çoğunu infâk etmek ve zaruret miktarını kendine bırakmaktır. Cûd, aynı zamanda lâıyk olsun olmasın herkese yapılan iyiliktir denilmektedir.²¹⁵

3- *İsâr*; Malının hepsini infâk edip çoluk çocuğunu Cenâb-ı Hakk’a ısmarlamaktır. Cömertlikte, Hz. Ömer (r.a.) cûd, Hz. Ebubekir, isar makamındadır.²¹⁶

Sûfilere göre cömertlik sadece malda olmaz. Cömertlik mal ile yapıldığı gibi beden ve ruhen de yapılmaktadır.

I. Acz ve Fakr

Fakr kulun, Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını, kendisinin ise daima Cenâb-ı Hakk’a muhtaç olduğunun şuurunda olması ve aynı zamanda kendisinin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığını, her şeyin gerçek sahibinin Allah (c.c.) olduğunu bilmesi,²¹⁷ ve Allah’tan başka, mâsivâdan hiçbir şeye kalpte yer vermeyerek sahip olunan şeyleri

212. Meybudî, a.g.e., I, 376.

213. Meybudî, a.g.e., I, 580.

214. Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvuf Mes’eleleri*, İstanbul, 1997, s. 33

215. Sülemî, *Sülemî’nin Risâleleri*, s. 26

216. Meybudî, II,206; Hz. Ebubekir (r.a.) ın isâr hasleti ile ilgili menkıbesi için bkz. Meybudî,a.g.e., II, 207.

217. Herevî, *Menâzilu’s-Sâirin*, s. 56.

Hakk'ın rızasına sunmaktır.²¹⁸ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız Allah ise ganidir ve övgüye lâyıktır.*” (Fâur. 3515) “*Allah ganidir, siz fakirlersiniz.*” (Muhammed. 47/38)

Pîr-ı tarikat Herevî de, “Ey Allah'im sensiz hiçbir iş yapamayız. Sen güç ve kuvvet vermesen yapabilecek kabiliyetimiz yoktur” der.²¹⁹

Abdurrahman Câmî (ö.892/1492)'nin nazarında Fakr, iki türdür, birincisi *fakr-ı surî* (maddi fakirlik), ikincisi *fakr-ı manevî* (manevi fakirlik) dir. Maddî fakirlik, kişinin ihtiyaç duyduğu mala ve mülke sahip olmamasıdır. Manevî fakirlik, kulun kendisinde varlık görmemesi, mutlak surette kendini Hakk'a muhtaç görmesidir. Tasavvufta esas olan manevî fakirliktir. Bu makama sahip olan kul kendini hiçbir şeye malik görmez, asıl mal sahibi olarak yaratıcıyı bilir. Mal mülk sahibi olsalar bile bunlara gönül bağlamazlar. Ebu Abdullah el- Mukri'nin dediği gibi gerçek fakirlik, her şeye sahip olduğu halde hiçbir şeyin esiri olmamaktır.²²⁰

Manevî fakirlik dediğimiz yani kulun kendini mutlak surette Hakk'a muhtaç görmesi, fakiri de zengini de kapsar. Bu anlamıyla fakir malı olmayan değil, Allah'a karşı acizliğini itiraf eden derviş mânâsına geldiği bilinmektedir. Bu sûfiler malın ve servetin var oluşuyla yok oluşunu müsavî görürler. Zira asıl dervişler bunlardır.²²¹ Meybudî'ye göre, dünyanın melikleri ve şerefileri dervişlerdir.²²² Halleri sahabelerinkine benzer, Allah'ın hükmü üzere hareket ederler. Kalpleri Allah Teâlâ'nın marifetine, ruhları Muhabbet üzerine huzura kavuşmuş, sırları *rüyetin* intizarında kalmış, rıza makamındadırlar.²²³ Kendilerini Cenâb-ı Hakk'a öyle adanmışlar ki, kalpleri ne kendilerine ne başkalarına ne de ticarete meyletmezler. “*Kendilerini ne ticaret, ne de alışveriş, Allah'ı anmaktan, alıkoyamaz.*” (Nür.24/37) “*Allah yolunda kapanıp kalmışlardır. Yeryüzünde gezip dolaşmazlar. Bilmeyen, utangaçlıklarından dolayı onları zengin sanır.*” (Bakara. 2/273) ayetleri ve “*Fakirler, zenginlerden beş yüz sene önce Cennet'e*

218. Fakr konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 271; Herevî, *Menâzilu's-Sâirin*, s. 56; Kelâbâzî, a.g.e., Taarruf, s. 112; Serrâc, a.g.e., s. 47; Sühreverdî, a.g.e., V, 23, 235; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1984, s. 93.

219. Meybudî, a.g.e., I, 36.

220. Camî, Abdurrahman, a.g.e., s. 268.

221. Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 40.

222. Meybudî, a.g.e., I, 736.

gideceklerdir. Bu senelerin her biri yarım ahiret gününe denktir.”²²⁴ hadis-i şerifi buna işaret etmektedir.

Meybudî “*Onları simalarından tanırsın.*” (Bakara. 2/273) ayetini tefsirinde dervişler için şöyle diyor: “Her göz dervişleri görmez, her sır onları tanımaz, onları gören ve tanıyan hem “*basiret-i nübüvvet*” hem “*basiret-i hakikate*” sahiptir. “*Basiret-i nübüvvet*” Ehadiyetin nurudur. “*Basiret-i hakikat*” ezeliyet şimşegidir.”²²⁵ Ebu Muhammed Murtaşı (ö.322/933)’ye göre, dervişler fakr ve inkisarları ile dervişlik hakikatını tanır ve sırrını bilirler. Can ve gönül ile dervişliği kabul ederler, onun bir zerresini dünya ve ahirete satmazlar.²²⁶ Dervişler tarikatın padişahlarıdır. Zira, heves ve hevâlarının esiri değillerdir. Heves ve hevâlarının esiri olanlar hiçbir zaman gerçek padişah olamazlar, diyen Meybudî, Hz. Ali’nin şu menkıbesini nakleder: Hz. Ali bir derviş grubu ile karşılaştı, onların gözlerindeki heybeti görünce şöyle dedi: “Şayet bu dünyada bir padişah varsa, bu dervişlerden başkası olamaz zira bu dervişler hevâ ve heveslerini ayaklar altına almışlar ve böylece bütün fitnelerden beri ve huzur-ı kalb ile yaşarlar. Kendi hevâ ve heveslerinin esiri olan zahiri padişahlar, her nereye adım atsalar, sadece orada toz kaldırırlar. Tarikat padişahları olan dervişler ise, her nereden geçerlerse yollarındaki taşlar inci olur.”²²⁷

Meybudî’nin ifadesiyle, dervişlerin hal ve hatırını soran, onlara şefkat gösteren, ihtiyaçlarını temin edenler, dervişlerin de kendilerini sevdiği kişiler Allah’ın dostu olurlar. Hz. Dâvud (a.s.)’a vahiy geldi ki “Ey Dâvud bana yakın ve dost olmak istiyorsan dervişlerin halini sor, gönlü kırıklara şefkat göster, onlara bir lokma, ekmek ve su ver, onlara yaklaş ki onlar seni sevsinler. Ey Dâvud benim onlardan haberim var. Onlara dost olanları kendime dost edinirim.”²²⁸

Dervişler bu dünyada her ne kadar biçare olsalar da ahiret aleminde manevî dereceleri çok yüksek ve “*Cennet-i me’vâ*”nın ve “*Cennet-i âla*”nın melikleri olurlar. Bu gün fakir, elbiseleri eski, yüzleri solgun, kalpleri dert doludur, yarın ise “*Darü’s-selam*”ın

223. Meybudî, a.g.e., I, 760.

224. Tirmizi, *Zühd*, 37; İbn Mace, *Zühd*, 6.

225. Meybudî, a.g.e., I, 761

226. Meybudî, a.g.e., I, 762.

227. Meybudî, a.g.e., II, 81.

(cennetin ikinci tabakası) azizleri “*Darü'l-makam*”’ın reisleri olurlar.²²⁹ Şu halde dervişler her ne kadar bu geçici dünyada maddî açıdan fakir olsalar bile manen zengindirler ve âhirette de en yüksek manevî mertebelere nail olurlar. Yezid b. Mez’ur şöyle dedi: Evza’î’yi rüyamda gördüm. Ona şöyle dedim: “Bana amellerin en hayırlısından haber ver, ta ki onu yerine getireyim. Evza’î: Hiç âlimlerin derecesinden daha yüksek bir derece görmedim yalnız dervişlerin dereceleri âlimlerinkinden daha yüksektir.”²³⁰ Meybudî şunu da kayd etmeden geçemez. Zenginler fakirlere minnet etmemelidir. Belki dervişten minneti kabul etmelidir. Niçin dervişe minnet ediliyor.? Ne o dervişe veriyor ne de derviş ondan alır O, Allah’a (c.c.) verir Allah da dervişe ihsan eder.²³¹

Hace Abdullah Ensârî Herevî, gerçek dervişler olduğu gibi sahte dervişlerin de olabileceğine işaret ederek sahte dervişleri şöyle vasf etmektedir: Şimdi renkleri ve utançları fazla olmayan bir grup ortaya çıkmıştır. Bir ev ve isimleri, bir yemeleri ve tuzakları bulunmaktadır. Lamba ve kandilleri var. Yüksek sesle şarkı söylerler. Saray ve dükkânları var. Sofra kurup semâ yapıp raks ediyorlar. Hücrede itikâfâ giriyorlar, tekkede toplanıyorlar. Bunlar teheccüdsüz ve teşehüdsüz bir gruptur. Kimi sûf giymiş, kimisi saçını tıraş etmiş şarkı söylüyor. Kolları çok geniş elbiseleri var. Sır ehli gibi elbiselerinin kollarını kısaltmışlar. Başkalarının mallarına el uzatıyorlar. Gece gündüz kerâmetten söz ediyor ve sabaha kadar gafil olarak uyuyorlar. Binlerce hevâ dolu gönül evleri bulunmaktadır. Fakirlik sorası ile övünmezler. Hepsi insanlara karşı dervişler gibi giyinip hareket ediyorlar. Dış görünüşlerine bakınca sûfi zanedersin. Yok yok bunlar yalancı ve sahtekârdılar. Düşünceleri karınlarını doldurmaktır.²³²

Fakrın zıddı olan gurur hakkında ise Meybudî şöyle demektedir: “Ey alimler ve âbidler aman ha! Kendi ilim ve ibadetlerinizle gururlanmayın. İblis ilim ve ibadeti ile gururlandığı için bu hale düştü.”²³³ Mumşad Dinaverî, bir kısım âlimlerin nakl ettiğine göre, “Hz. Adem’in günahı hırsından, Oğlu Kâbil’in günahı hasetten, İblisin günahı

228. Meybudî, a.g.e., III, 516.

229. Meybudî, a.g.e., X, 13.

230. Meybudî, a.g.e., X, 27.

231. Meybudî, a.g.e., I, 736.

232. Herevî, *Resâil*, s. 76

233. Meybudî, a.g.e., IV, 39.

kibirten kaynaklanmaktadır.” Çünkü hırs hasarete, hased zelillige, kibir ise ihanete ve lanete sebep olur.²³⁴

Sûfilere göre, asıl olan fakirlik maddi fakirlik değil, manevi fakirliktir yani kulun kendisini Cenâb-ı Hakk’a karşı fakir ve aciz olarak görmesidir.

j. Kabz ve Bast

Kabz, darlık, sıkıntı, ruhun üzüntülü, dertli, endişeli olma halidir. Bu cezayı gerektiren manevî bir halin kalpte peyda olmasıyla meydana gelir. Bast ise neşe, sevinç, rahat ve huzur hali, ruhun feyz, kalbin ilham alma halidir. Bast, mükâfat umuduyla sâlikin gönlünde manevî bir halin peyda olmasıyla oluşur. Kabz ve bast, recâ ve havf hallerinden üstün heybet ve üns hallerinin altında yer alan manevî hallerdir. Herkesen kabzı, bastı oranında; bastı da kabzı oranındadır.²³⁵

Meybudî’ye göre, kabz ve bast Allah Teâlâ tarafından sâlike verilen bir haldir. Zira Allah (c.c.) birinin kalbine darlık ve sıkıntı verir, bir diğerine neşe ve sevinç verir.²³⁶ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:”*Allah kısar da açar da.*” (Bakara. 2/245) Elmalı Hamdi Yazır’ın nazırında, Sâlik, kabz halinde iken, meyus olmamalı, bast halinde iken de azıtmamalı, her iki halde de Allah’a teslim olup rızâsını beklemelidir.²³⁷ Kuşeyrî’nin ifadesine göre Sâlik bazen kabzın sebebini tayin edemez. Kalbinde bir sıkıntı bir darlık olur fakat onu meydana getiren şeyin sebebini bilmez. Kabz sahibi kabz halinin ortadan kalkması için zoraki hareketlerle veya iradesi ile def etmeye çalışması, kabz halini daha da fazlaştırır. Yüce Allah’a teslim olup rızâsını beklerse, kabz hali kısa zamanda ortadan kalkar. Bazen bast sebebi de bilinmeyebilir, bu durumda da salik sükûneti muhafaza edip bast halinin geçmesini beklemelidir.²³⁸ Kabz hali kulu Allah’a ilticaya, bast hali ise kulu şükre sevk eder. Kabz ve bast aynı zamanda kulun “*beyne l-havf ve recâ*” dengede kalması içindir.²³⁹

234. Meybudî, a.g.e., III, 106.

235. Kabz ve Bast hususunda geniş bilgi için bkz. Meybudî, I,519; Kuşeyrî, a.g.e. s.58; Hucviri, a.g.e. s. 448; Ubbâdî, a.g.e. s.191; H. Kamil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.168-169.

236. Meybudî, a.g.e.,I, 664.

237. Elmalı Hamdi Muhammed Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul, 1935, I, 823.

238. Kuşeyrî, a.g.e. s. 58.

239. Şadi Eren. *Tasavvuf Bahçesi*, İstanbul, 1996, s. 39.

Meybudî, kabzı gece karanlığına, bastı da gündüzün aydınlığına benzetmektedir. Kabz ve bast gecenin gündüzü takip ettiği gibi birbirlerini takip ederler. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur.”*Allah günün aydınlığını karanlık geceden çıkardı, karanlık gecenin karanlığını günün aydınlığından ortaya çıkardı.*” (Zümer. 39/5) Allah (c.c.) marifeti kalbin siyah noktasına, görmeyi de gözün siyah noktasına koydu. Anlaşıyor ki Meybudî burada geceden sonra gündüz olacağı gibi kabzdan sonra bastın geleceği, bastan sonra da kabzın gelebileceğine işaret etmektedir. Zira Allah(c.c.)’ın gücü herşeye yeter. Kabz halinde salık inleyip sızlar, bast halinde savınç ve neşe içindedir. Pîr-i Tarikat Herevî (ö.481/1088) bu konuda şöyle der: “Ey Allah’ım eğer inleyip sızlansam da hoştur. Zira o hali bana sen verdin. Eğer sana karşı nazlansam da güzeldir. Zira onu da bana veren sensin.”²⁴⁰

Meybudî, “*Sana doğan aylardan sorarlar.* (Bakara.2/189) ayetinin tefsirinde, ayın fazlalaşması ve azalmasını da âriflerin kabz, bastına ve sevgililerin heybet ve ünslerine işaret ettiğini belirttikten sonra “ Kabz ve bast Allah (cc) in has dostlarının hali, havf ve recâ mübtedilerin (tasavvufa yeni girmiş sâlik) hali, heybet ve üns hassü’l-hasların halidir.” der.²⁴¹

K. Heybet ve Üns

Heybet, korku ve saygı hallerini birden uyandıran bir hal, Allah’a yakın olmanın meydana getirdiği endişe hissi, ona yakın olmaktan mahrum olma endişesi ve Allah’ın celâl müşahedesini seyr etmekten haz duymak şeklinde tarif edilmektedir. Üns ise, alışmak, dost olmak, samimi olmak, cana yakın olmak, sevenin sevgilisi ile hemdem olması, korkmadan ona yaklaşması, sohbetinden haz alması ve sâlikin Allah’ın cemâlini düşünerek kalbin ferahlanması halidir.²⁴²

240. Meybudî, a.g.e., I, 113.

241. Meybudî, a.g.e., I, 519.

242. Heybet ve Üns hakkında, geniş bilgi için bkz. Kuşeyri, s.60; Serrac, a.g.e. s.64; Kelâbâzî, a.g.e. s.125; Hucvirî, a.g.e. s. 490; Sühreverdî, a.g.e., s. 246; Ubbâdî, a.g.e. s. 197; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 54; H. Kamil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 211.

Zünnûn Mısıri (ö.245/859), “Üns, sevenin sevdiğinden rahatlıkla her istediğini ve arzuladığını istemesidir.” demiştir.²⁴³ Hz. İbrahim, “*Ya Rabbim bana ölüleri nasıl dirilteceğini göster.*” (Bakara. 2/260) ve Hz. Musa’nın, “*Rabbim bana görün sana bakayım*” (A`raf. 7/143) demeleri buna delil olarak getirilmiştir. Meybudî, “hakikat erbabının görüşüne göre, burada Hz. Musa (a.s.) açık bir şekilde rü’yet talebinde, Hz. İbrahim,(a.s.) remz ile rü’yet talebinde bulunmuş ve Allah’ın kelâmını duymak istemiştir” der.²⁴⁴ Görülüyor ki Hz. İbrahim ve Hz. Musa âhirete olabilecek şeyleri dünyada istemişlerdir.

Muhammed Gazalî (ö.505/1111) halk ile beraber olmaktan sıkılmak hep zikir ile meşgul olmak ve zikrin halvetinden kendinden geçmeyi üns alameti olarak kaydeder. Zira bu makamda olan salik halkın içine karışsa bile, toplumun içinde yapayalnız biridir. Görünüşte halk ile beraber, manen Hak ile beraber olur.²⁴⁵ Aynı görüşlere sahip olan Meybudî, “salik üns makamında iken dil zikirde, kalp tefekürde, ruh ise nazda olur.” der.²⁴⁶

Meybudî’ye göre heybet ve üns, kabz ve basttan daha üstün bir haldir. Heybet, kabzın, üns de bastın üstün bir derecesidir. Üns hassü’l-hasların, sabikûnun mertebesi, ve sevgililerin dostluğudur. Üns makamında olan sâlik tasavvufun son derecesine ulaşmış, ateşin ortasında olsa bile haberi olmaz, ateş onu yakmaz.²⁴⁷ Cüneyd Bağdadî (ö.297/909), Serî Sakatî (ö.257/870)’nin şöyle dediğini duydum: “Sâlik öyle bir hale ulaşır ki, kılıç ile yüzüne vurulsa, acısını hissetmez.”²⁴⁸ der. *Keşfu’l-Esrâr*’da bu mânâyı teyid eden şöyle bir menkıbe anlatılır: Ebu Hafs Haddâd (ö.265/878) demirci idi. Son derece gür bir ateş yakmış, demiri de ateşin içine koymuştu. Ebu Hafs’ın yanından geçen biri, bir ayet okudu, şeyh o ayetin tesiriyle kendinden geçti ve üns haleti onda peyda oldu. Elini ocağa soktu, körükte kızdırılan sıcak demiri çıkardı. Bu durumu gören çırağı: “Usta bu ne hal ne yapıyorsun? kızgın demiri eline almışsın,” dedi Bu durumdan sonra usta kendine geldi

243. Sühreverdî, a.g.e. s. 246.

244. Meybudî, a.g.e., I, 717-718.

245. Gazalî, *İhyâ*, IV, 313

246. Meybudî, I,718.

247. Meybudî, I,520.

248. Kuşeyrî, a.g.e. s. 60.

ve ondan sonra o sanatı bıraktı ve şöyle dedi: “Kaç defa sanatı bıraktık, fakat tekrar başladık bu sefer de sanat bizi bıraktı.”²⁴⁹

Üns ibadet ve muhabbetin meyvesidir. İtaat eden herkes ünsiyet eder, isyan eden de Allah Teâlâ’dan uzaklaşır.

L. Sekr ve Sahv

Sekr sarhoş olmak, kendinden geçmek, eşya arasındaki farkları görmemek, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, hayrı şerden, sevabı gûnahtan ayırtedememek, bütün zahiri ve batınî kayıtlardan azade olmak ve Hakk’a teveccüh etmek halidir. Sekrin zıddı olan sahv ise uyanma, kendine gelme, aklın başta olma hali şeklinde tarif edilmektedir. Genel olarak vecd ehlinin sıfatı olarak bilinen sekr, gaybet haline benzemekle birlikte bazen gaybetten ileri derecede olabilir. Sekr halinde olan sâlikin bazen şer’î hükümlere aykırı söylediği sözlere “şatahat” veya “şathiyyat” denilmektedir.²⁵⁰

Meybudî’nin hocası sayılan Herevî, eğer mest olmanın ne olduğunu bana sorarlarsa derim ki: “Mest olmak, temyiz kabiliyetini kaybetmektir yani eşyanın arasındaki farkı görmemektir. Mest halinde ne yokluğun varlıktan, ne de varlığın yokluktan, ne elin ayaktan, ne ayağın elden haberi olur. Sekrân (sekr halinde olan sâlik), kendini dosttan, dostu kendinden ayırtedemeyen ve tanımayandır. Yalnız akli başında olmayan herkes sekrân değildir. Mest olmak basit bir sıfat ve ayıplanacak bir şey değildir. Kimde sekr hali peyda olursa onda akıl kalmaz.” Herevî, ardından bu mânâyı ifade eden şu şiiri inşad eder:

مست توام از جرعه و جام آزادم
مرغ توام از دانه و دام آزادم
مقصود من از کعبه و بتخانه توئی
ورنه من از این هردو مقام آزادم

249. Meybudî, a.g.e., I, 520; Attar, a.g.e. s. 391.

250. Sekr ve Sahv hususunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s.71; Kelâbâzi, a.g.e. s. 135; Hucvirî, a.g.e. s.230; Sühreverdi, a.g.e. s. 253; Ubbâdî, a.g.e. s. 204.

Senin sarhoşunum, içki ve kadehten azadeyim

Senin kuşunum, tane ve tuzaktan azadeyim.

Ka'be ve puthaneden maksadım sensin.

Ve eğer ben bu her iki makamdan azade değilsem.²⁵¹

Sekr vecd ehline has olduğu bilinmektedir. Sâlik Allah Teâlâ'nın cemâl tecelisini müşahede edince sekr hali kendisinde peyda olur, ruhu manevî haz almaya başlar, kalbi ise mest olur. Bazen sekr hali gaybet halinden daha kuvvetli ve uzun sürebilir. Sekr halinde olan sâlik bazen de şer'î hükümlere karşı aykırı söz ve davranışlarda bulunabilir.²⁵² Bilindiği gibi, sekr halinde olan sâlik bu davranışlarından mesul değildir.

Meybudî," Vecde giren sâlik bazen sevgi deryasında gark olup, hiçbir şey yemez ve içmez." dedikten sonra Ebu Bekir Şiblî (ö.334/945)'nin şu vecd halini nakl eder: "Şiblî yedi gün vecde girdi, hiç bir şey yemedi içmedi. Sevgi deryasında gark oldu, kendinden geçti ve şöyle dedi: "Rabbimin zikri benim taamım, senası nefsimin libası, nefsimden haya etmem ise içeceğimdir. Nefsim, kalbime feda, kalbim ruhuma feda, ruhum Rabbime feda." Vecd hali sona erince ona "yedi günü hiç yemeden, hiç içmeden nasıl geçirdin." diye sorduklarında O şöyle cevap verdi: "Sevgilinin zikrinde olan, yiyeceği ve içeceği nasıl hatırlar."²⁵³

Herevî'nin ifadesiyle, ârifin cennetteki hissesi üç şeydir . *Sema' kulağın hissesi*, şarap dudağın hissesi, didâr gözün hissesidir. Semâ, vecd sahiplerinin, şarap aşıkların, didâr muhibblerin nasibidir.²⁵⁴

Yine Herevî'ye göre, sahv halinde olan sâlik dinî ve dünyevî vazifelerini yerine getirir. Sahvın derecesi sekre göredir. Sahvı Hak ile olanın sekri de Hak ile olur. Sekrine nefis arzusu karışmış olanın sahvına da karışır. Sahvı düzgün olan sâlik, sekr halinde Allah Teâlâ onu kusurlardan muhafaza eder. Sekr halinin temsilcisi Beyazîd-i Bistamî

251. Herevi, *Resail*, s. 129.

252. Kuşeyri, a.g.e. s. 71-72.

253. Meybudî, a.g.e., V, 208.

254. Meybudî, a.g.e., X, 311-312.

(ö.262/875), sekri sahvdan üstün tutmuş, sahv halinin temsilcisi sayılan Cüneyd Bağdadî (ö.297/909) de sahv makamını sekrden üstün saymıştır.²⁵⁵

M. Aşk, Muhabbet ve Dostluk

Aşk, aşırı sevgi; muhabbet insan kalbinin zevk aldığı şeye meyl etmesi; dostluk ise, yakınlık, ahbaplık şeklinde tarif edilebilir. Tasavvufta çoğunlukla sevgi, hub, muhabbet ve dostluk diye çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Sevginin en son mertebesi aşktır. Mutasavvuflar genel mânâda aşkı *hakiki* ve *mecazî* olmak üzere iki türde incelerler. Üzerinde durdukları aşk ise *aşk-ı hakiki*dir. Buna ilâhî aşk da denilmektedir. Bu dereceye varan kulu Allah Teâlâ sever, kul da Allah'ı sever. *İlâhî aşk* tevhid ehli için; *mecazî aşk* avam içindir.²⁵⁶

Meybudî, özellikle sevgi temasını en çok işleyen Ebu'l-Hüseyn Nurfî (ö.295/907), Rabiâtü'l-Adeviyye (ö.185/801), Serî Sakatî (ö.257/870), Ebu Bekir Şibli (ö.334/945), Bayezid Bistamî (ö.262/875), Cüneyd Bağdadî (ö.297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921), Pîr-i Herât Hâce Abdullah Ensarî Herevî (ö.481/1088), gibi meşhur sûflerin söz ve menkıbelerine çokça yer verdiği görülmektedir. Bu sûflerin genel olarak aşk, aşık ve maşuk kelimeleri yerine hub, muhabbet, habib ve mahbûb kelimelerini kullandıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Meybudî'nin muasırları sayılan Abdülkerim Kuşeyrî (ö.465/1072), Ali b. Osman Hucvirî (ö.470/1077) gibi sûfler de eserlerinde aşk kelimesine ya hiç yer vermemişler ya da çok az kullanmışlardır. Allah sevgisini hub ve muhabbet kelimeleri ile izah etmeye çalışmışlardır. Tasavvuf tarihinde aşk kavramını ilk defa muhabbetten ayırıp, inceleyen Meybudî'nin muasırı Ahmed el-Gazalî (ö.520/1126) olduğu ifade edilmektedir.²⁵⁷

255. Hucvirî, a.g.e., s. 230-231.

256. Aşk, muhabbet ve dostluk, konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 157; Mekkî, a.g.e., II, 99; Serrâc, a.g.e., 57; Kelâbâzî, a.g.e., s. 128; Herevî, *Menâzilu's-Sairîn*, s. 71; Gazalî, *Mukâşse-fetu'l-kulûb*, s. 38; Geylânî, a.g.e., s. 23; Sühreverdî, a.g.e., s. 242; İbn Arabî, el-Fütuhât, II, 143; Aziz Nesefî, *İnsanu'l-Kâmil*, s. 112; Abdalbâki Gölpinarlı, a.g.e., s. 30-32.

257. Hasan Kâmil Yılmaz, *Aşk. D.İ.A.*. İstanbul, 1991. IV. 12.

Hucvirî de, Allah'a duyulan sevginin muhabbet kavramıyla ifade edilmesi gerektiğini düşünmekte, bunun yerine aşk kelimesinin kullanılmasının caiz olmadığını ifade etmektedir.²⁵⁸

Sûfilerden bazıları ise, aşkı şöyle tarif etmişlerdir: Ebu Ali Dekkâk (405/1014), Muhyiddin İbn Arabî (ö.638/1240) ve Aziz b. Muhammed Neseî (700/1301)'ye göre aşk, aşırı sevgi yani sevgide sınırı aşmak demektir.²⁵⁹ Gazalî'ye göre, Allah'ı tanıyan onu sever, mârifeti ziyadeleştikçe sevgi artar, işte bu sevgiye aşk denilir.²⁶⁰ Aşk, halî ve vicdanî bir meseledir. Mevlânâ Celâleddîn Rumî (ö.672/1273), "Biri aşıklık nedir diye bana sordu. Benim gibi olursan anlarsın" dediği ifade etmektedir. Mevlânâ şöyle devam ediyor: "Kalem çarçabuk yazıp gidiyordu. Aşk konusuna gelince dayanamayıp şak etti. Akıl ise aşk meselesinde çamura batmış merkep gibi âciz kaldı."²⁶¹ Anlaşıldığı gibi, aşk mevzusu kalbi bir meseledir akıl bu konuyu kavrayamaz. Herevî ise bu paralelde "aşk kanın ateş ile karışımıdır" şeklindeki tanımlamayı yapar.²⁶²

Mutasavvıflar, "*Ben gizli bir hazineydim. Bilinmeyi istedim ve mahlukatı yarattım.*"²⁶³ hadisini ve "*Allah onları, onlar da Allah'ı severler.*" (Mâide, 5/54) ayetini delil göstererek, muhabbetin önce Hakk'tan zuhur ettiğini ve bütün alemin îcadına sebep olduğunu ifade ederler.

Belirtildiği gibi Meybudî aşk, muhabbet ve dostluk konusuna çokça yer vermiştir. Kendisine göre, melekler kullukla, insanlar, ubudiyet ve muhabbetle şereflenirler. Bedenin gıdası yemek olduğu gibi kalbin gıdası da mârifet ve muhabbettir. sonra Zünûn Mısri (ö.245/859)'nin şu şiirini nakletmektedir:

شراب المحبة خير الشراب و كل شراب سواه شراب .

Muhabbet, şarabı en hayırlı şaraptır.

258. Hucvirî, a.g.e, s. 400.

259. Kuşeyrî, a.g.e. s.318; İbn Arabî. a.g.e. II, 143; Neseî, a.g.e., s. 114.

260. Gazalî, *İhyâ*, IV, 272.

261. Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 78.

262. Meybudî, a.g.e., I, 60.

*Diğer şaraplar serap gibidir.*²⁶⁴

Meybudî “Allah müminlerin velisidir.” (Bakara. 2/257) ayet-i kerîmenin tefsirinde Allah Teâlâ, üç cihetle müminlerin dostu ve yardımcısı olduğunu şu şekilde açıklar:

1- Müminlere hidayet veren odur. Allah müminlerin Rabbıdır. Onları küfürden korur, doğru yolu gösterir ve doğru yola iletir. Tevhidin delillerini kendilerine gösterir ki, doğru yolu bulsunlar.

2- Müminlerin yardımcısı Allah’tır. İşlerini doğrultur, kâfirlere karşı onlara yardım eder.

3- Taatlarına karşı mükâfat verir. Az amellerine karşı, kendilerine çok sevap ve mükâfat verir.²⁶⁵

Sûfilere göre hakikî sevgi, Allah ve peygamber sevgisidir. Hadis-i şerifte, “Sizden biri beni anasından, babasından, evladından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş sayılmaz.”²⁶⁶ Buyurulmaktadır. Meybudî, bu hadisin açıklamasında “Kim kendi malını mülkünü, çoluk - çocuğunu, anne - babasını Allah’tan ve Resulünden daha çok severse onun İslamiyet’ten bir hissesi yoktur ve iman hakikatından da nasibi olmaz.” Deyip, bu hususta şöyle bir menkıbe nakleder: Ahmed Dimeşki, bir gün anne ve babasının önünde oturmuştu. Anne ve babası: “Ey Ahmed kaybol nereye gidersen git. Biz seni Allah’a bağışladık.” Ahmed hasret göz yaşlarını döktü, Kâ’be’ye doğru yola koyuldu ve şöyle dedi: “Ey Allah’ım şimdiye kadar bir annem, bir babam vardı. Şimdi ise senden başka kimsem yok.” Şam’dan çıktı Kâ’be’ye vardı. Orada tam yirmi dört sene kaldı. Bir gün anne ve babasını ziyaret için Şam’a döndü. Eve gelip kapıyı çaldı. Annesi: “Kim o dedi” Ahmed, “Oğlunuz” Annesi: “Bir oğlumuz vardı onu Allah’a bağışladık. Bizim artık Ahmed ve Mehmed ile işimiz kalmadı” deyip kapıyı açmaya bile ihtiyaç duymadı.²⁶⁷

Meybudî, “De ki Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin.” (Al-i İmran.3/31) ayetini tefsir ederken, dostluğun üç derecesinin olduğunu söylemektedir:

1- *Heva*, bedenın sıfatıdır ve nefis ile kâimdir.

263. Aclunî. a.g.e., II, 132.

264. Meybudî.a.g.e., VII, 126.

265. Meybudî, a.g.e., I,702-703.

266. Buhari, *İmân*, 8.

267. Meybudî. a.g.e., IV, 106.

2- *Muhabbet*, kalbin sıfatı ve kalp ile kâimdir.

3- *Aşk*, ruhun sıfatıdır. Aşk aşığın, aşık ise belanın sığınağıdır. Ayrıca aşk, aşığın azabı, aşık ise belanın azabıdır. Ruhun sıfatı olan aşkı de üç dereceye ayırır:

1- *Doğruluk*, âriflerin aşkıdır.

2- *Sarhoşluk*, şaşkınlığın aşkıdır.

3- *Yokluk*, aşkıta fânî olanların aşkıdır.²⁶⁸

“Âşk yolunda gerçekten Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921) gibisi çıkmadı.” diyen Meybudî’nin aşkı ıstırap ve elem şeklinde işleyen Hallâc’ın ve Hacı Abdullah Ensarî’Herevî (ö.481/1088)’nin izini takip ettiği görülmektedir. Aşkı ızdırap ve elem şeklinde işleyen Meybudî, bu mânâyı teyid eden şu menkıbeyi de kaydeder: Bişr Hafî (ö.277/8419, “Bağdat pazarında dolaşıyordum. Birine bin kamçı vurdular ah bile demedi. Ondan sonra hapishaneye götürdüler. Ben de arkasından gittim ve sordum: Niye sana bin kamçı vurdular? “Aşk tutkunluğundan” dedi. “Peki niye ah bile demedin?” Dedi: “O anda maşûkum beni seyrediyordu. Maşûkun müşahedesiyile öyle kendimden geçmişim ki inlemeye takat getiremedim.” Dedim: “Eğer maşûkun müşahedesinde isen nasıl kendindesin .” Nara attı ve kendini dağıttı ve şöyle dedi: “Evet aşk gerçek olunca, bela ni’met rengine bürünür.”²⁶⁹

Aşkı elem ve ıstırap şeklinde işleyen Abdullah Ensarî Herevî, bu hususta şu veciz sözleri serdetmektedir: “Ya Rabbî bulunmuş olanı arıyorum, gören gözlerle söylüyorum. Kimim var ne arıyorum, kimi göreyim ne söyleyeyim, bu arayıp bulmanın aşığıyım , bu sözün esiriyim, Allah’ım kendim ettim, kendim buldum, ateşi kendi kendime artırdım. Dostluktan feryat ettim kalb ve ruhu zora saldım. Ey merhamet sahibi şimdilik boğulmak üzereyim, elimden tut, boğuluyorum.”²⁷⁰ Herevî, ayrıca aşkın gam ve eleminden memnuniyetini şöyle dile getirir: “İlâhî içilen yeri biliyorum. Amma, gam ve kederimi ortadan kaldıracak kimseyi bulamıyorum. Gönlüm susuz bir damla su arzular inliyorum. Sucu susuzluğumu gideremiyor. Deryayı buluncaya kadar binlerce çeşme ve ırmaktan geçtim. Ben deryayı istiyorum. Aşk ateşinde boğulanı gördün mü? Ben onun gibiyim sen

268. Meybudî, a.g.e., I, 351.

269. Meybudî, a.g.e., I, 423.

270. Meybudî, a.g.e., II, 95.

deniz içinde olup susayanı gördün mü? işte ben oyum çölde kaldım şaşkınlım feryadıma ulaş gönülsüzlüğün elinden ah u figân içindeyim.”²⁷¹ deyip bu mânâda şu şiiri inşad eder:

اکنون باری بنقد دردی دارم   کان درد بصد هزار درمان ندهم

Bir derdin ızdırabına mübtela olmuşum

*Zira o derdi yüz bin dermânâ değışmem.*²⁷²

Yine Herevî’ye göre, dostluğu kabul etmek rızadır. Dostluk suyunu fazlalaştıran vefâdır, dostluk hazinesinin mâyesi hep nurdur, dostluk ağacının mâyesi hep mutluluktur. Her kim dosttan dostluk mükâfatını ararsa nankördür. Asıl dostluk, Allah’ın dostluğudur, geriye kalan her şey boştur. Mevlâ’ya en yakın menzil dostluktur, hep mutluluk meyvesini veren ağaç, dostluktur. Ünsiyet nergisinin bittiği türbe dostluktur. Her nur yağdıran bulut dostluktur. Zehiri şeker olan şarap, dostluktur. Toprağı hep misk u amber olan yol, dostluktur. Çiçeği hep bal olan şarap, dostluktur. Dostluğun işareti ezeldir. Dostluğun izi ebedidir. Cennet memleketi dostluk ağacının bir dalıdır.”²⁷³ Herevî sözlerine şöyle sürdürür: “Ey Allah’ım! mutluluk bağından bir nesim estir, gönlü feda ettim, dostluk hazinesinden bir koku buldum. Padişahlıkla âlemin başına nida ettim. Hakikat maşrıkindan bir şimşek parladı. Gölün suyunu az zannettik tasavvur etmedik. İlâhî! Sensiz olan mutluluk kederdir. senin yolunda olmayan menzil zindandır. Seni talep etmeyen kalp virandır.”²⁷⁴ Denilebilir ki, asıl mutluluk ancak Allah’a dost olmakla elde edilir.

Kesfu’l-Esrar’da her fırsatta şiirlerine yer verilen Senai de aşkın elem ve ızdırabını şu mısralarla dile getirir:

زین بیش مزب تو ای سنائی غم عشق
 کاوآره چو تو بسند، در عالم عشق
 بیذیر تو پند و گیریک ره کم عشق
 کنز آب روان گرد برآرد غم عشق

271. Meybudî, a.g.e., III, 779.

272. Meybudî.a.g.e., III, 795.

273. Meybudî, a.g.e., III, 155.

*Bundan böyle aşkın gamından söz etme ey Senâî
Zira aşk âleminde senin gibi avareler vardır
Sen öğüdü kabul et ve aşkın altında bir yol tut
Zira akan su, aşkın gamını toplar durur.²⁷⁵*

Meybudî, “Dostluktaki gam ve keder kalbi mâsivâdan temizler.” Deyip şu menkıbeyi nakletmektedir: Davûd (a.s.): “Ey Allah’ım uzuvları su ile yıkadığımda temizlenir. Kalbî ne ile yıkayayım ki senden başka her şeyden pak olsun.” Dedi. Bu suale şöyle bir ferman cevap olarak geldi: “Kalbi gam ve hasret suyu ile yıka.” Dedim “Ey Allah’ım bu gam ve kederi nerede bulabilirim.?” Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “Bu kederinizi biz göndeririz.”²⁷⁶

Meybudî’nin ifadesiyle dostluk, hayret verici bir iş ve şaşılacak bir yoldur. Dünyada öldürülmüş bir insan için katile kısas ya da diyet uygulanır. Dostluğun usulünde ise kısas ve diyet maktûl üzerine vaciptir. Bu konuda Herevî’nin şu sözlerine yer verir: Herevî “Ben dostluğun öldürülmesinde kısasın olduğun ne bileyim? Ben dostluğun kıyamete kadar olduğunu nereden bileyim ve dostluğun öldürülmesinde diyet istemek farzdır. Subhanallah, Subhanallah bu ne iştir, bu ne iştir, kavmi yaktı, kavmi öldürdü”²⁷⁷ deyip bu konudaki hayretini ifade etmektedir

Allah’ın dostları her zaman mutlu ve sevinçlidirler, gam ve kederden uzak, fazilet ve ni’met içinde, sonsuz keremin olduğu sevgi bahçesinde, mutluluk kadehleri her an ellerinde dolaşır.²⁷⁸ Dostluk bir sırdır. Dostluk sahifesinde öyle nakışlı bir hat var ki, aşıklardan başkası tercüme edemez. Dostluk halvethanesinde, dostlar arasında öyle bir sır vardır ki aşıklardan başkası onun sırrını bilmez.²⁷⁹

Meybudî, “Allah dostlarının birbirlerini de sevmeleri gerekir” deyip şu menkıbeyi de kaydeder Ebu İdris-i Hevlânî, Muaz’a “Ben seni seviyorum” dedi Muaz şöyle dedi: “Müjdeler olsun ki ben Allah’ın Resulün’den şunu işitmişim”: “Kıyamet gününde Arş-ı

274. Meybudî. a.g.e., III. 624.

275. Meybudî, a.g.e., II, 95; Senâî-i Gaznevî Hekim Abdulmecid, *Divan*, ş.y., ts.. s. 1150.

276. Meybudî, a.g.e., I, 710.

277. Meybudî, a.g.e., I, 479-480.

278. Meybudî, a.g.e., II, 356.

Mecide kürsüler konulacak. Yüzleri ayın on dördüncü gecesinin parlaklığı gibi parlayan bir grup, bütün insanlar kıyamet dehşetinden korku içinde iken onlar emniyet içinde olurlar. Allah'ın Resulü'ne "Bunlar kim?" diye soruldu. Şöyle cevap verdi: "Allah için birbirlerini seven kullar." Müfessir Mücahid b. Cebr (ö.103/721) ise bu konuda şöyle dedi: "Allah'ın dostları birbirlerine karşı gülümsediklerinde, günahları tıpkı ağaçların yaprakları gibi dökülür. Nihayet Allah'a tertemiz bir şekilde kavuşurlar. Kıyamet gününde Allah Teâlâ'nın şemsiyesi altında emniyet içinde bulunurlar."²⁸⁰

Sûflere göre, fanî şeyler sevimye ve aşık olunmaya lâyık değildir. Fânî şeylere aşık olanlar, daha sonra bunların üzerindeki fenâ ve zevâl damgasını görüp onlardan yüz çevirirse bâkî mahbûbu bulabilir. Böylece mecazî aşk , hakiki aşka dönüşebilir.

N. Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Ma'rifet

Tasavvufî istilahta şeriat, zahirî hükümler, fıkıh kaideleri, hukukî kurallar, insanın bedeni ve dünyası ile ilgili dinî hususlar, hakikatın dış yüzü, kulluğun gereğini yerine getirmek demektir. Hz. Peygamberin sözü şeriat, davranışları tarikat, yaşantısı hakikattir. Tarikat, Hakk'a ermek için bir takım kuralları bulunan yoldur. Hakikat, Kalbin daimi surette Allah'ın huzurunda bulunması, İlahî âlemde müşahede edilen fakat ifade edilmeyen gerçekler. Keşf ve ilham yolu ile bilinen gerçekler, Hakk'ın sâlikten vasıflarını alarak yerine kendi vasıflarını koymasındır. Ma'rifet ise keşf ve ilhâm ile hasıl olan bilgi, manevî ve iç tecrübe ile öğrenilen ilim mânâlarına gelmektedir.²⁸¹

Şeriat, tarikat, hakikat ve marifet beden, kalp ve ruh gibi birbirini tamamlar. Meybudî, "Şeriat nedir? Hakikat nedir?" sorusuna şöyle cevap vermektedir: Şeriat çıra, hakikat onun nurudur. Şeriat bend, hakikat nasihattir. Şeriat niyaz, hakikat nazdır. Şeriat zahir rükûnler, hakikat batınî gerçeklerdir.²⁸² Yine Meybudî'ye göre şeriat, mabudun

279. Meybudî, a.g.e., I, 152.

280. Meybudî, a.g.e., II, 83.

281. Şeriat, tarikat, hakikat ve ma'rifet konusunda geniş bilgi için bkz. Kelâbâzî, a.g.e., s. 69, 151; Kuşeyri, a.g.e., s. 41, 82, 311, 363. Muhasibi, *Riaye*, s. 74; Serrâc, a.g.e., 35; Hucvirî, a.g.e., 341; Muhammed Ali Aynî, a.g.e., s. 179, 192 Süleyman uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 215, 347 492, 510.

282. Meybudî, a.g.e., II, 740.

varlığını ikrar, kendisi ile amel etmek ve ihlâstan ibarettir.²⁸³ Hakikat, şeriatsız olmaz, şeriat de hakikatsız olmaz.²⁸⁴ Şeriat bedeni, tarikat kalbi, hakikat ruhu aydınlatır.²⁸⁵ Hakikat şeriata göre tendeki ruh gibidir, ruhsuz beden neye yararsa, hakikatsız şeriatta öyledir. Şeriat, bütün yapılanların içinde toplandıkları “*beytü’l-hadim*”dir. Binası hizmet ve ibadet ile örülmüş, hakikat ise, içinde âriflerin olduğu “*beytü’l-haram*”dır. Binası hürmet ve müşahede ile örülmüştür.²⁸⁶ Şeriatın temiz saydığı şey temiz, pis saydığı şey, pistir. Asıl yol şeriatın gösterdiği yoldur. Asıl çıra şeriatın yaktığı çıradır.²⁸⁷ İlk sûfilerin hemen hemen tamamı, sonraki mutasavvıfların ise büyük ekseriyeti şeriata ve zahiri ahkâma bağlılık göstermişlerdir.²⁸⁸ Görülüyor ki Meybudî, de sûfilerin büyük ekseriyeti gibi, önce şeriatta uymak gerektiğini ifade edip, şeriat ve hakikatı ruh ve bedene benzeterek, birbirinden ayrılmalarının mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Genelde bütün mutasavvıfların baş vurdukları ve dayandıkları ana kaynak Kur’ân-ı Kerim ve sünnettir.²⁸⁹

Sûfilerin genel olarak ilmi, ilm-i zahir ve ilm-i batın diye ikiye ayırdıkları bilinmektedir.²⁹⁰ Şeriat ilmini zahir, tarikat, hakikat ve marifet ilmini de batın sınıfına dahil ederler. Meybudî, şeriat, tarikat, ve hakikat ilminin öğrenilmesi hususunda şu görüşleri kaydetmektedir: Şeriat ilmini hoca öğretir, çalışmak ile elde edilir. Tarikat ilmini pîr öğretir. Hakikat ilmini ise Allah Teâlâ öğretir. Her kim şeriat ilminde üstadının etkisinin olmadığını zannederse zındıktır. Her kim, tarikat ilminin pîr olmadan tesirle olacağını kabul ederse fitnecidir. Her kim hakikat ilminin Cenâb-Hak’tan başkası tarafından öğretildiğini iddia ederse mağrurdur. Hakikat ilmine varmak için önce şeriat ilmini öğrenmek gerekir.²⁹¹ Şeriat ilmi sonradan öğrenilir. Hakikat ilmi bulunur. Şeriat ilmi telkin iledir. Hakikat ilmi, yakînin nurundandır, Sâlik, hakikat ilmini Allah Teâlâ’nın nuru ve kalbin ufku ile öğrenir. Zikir ehli, Kur’ân ehlidir. Kur’ân’ın mânâsına bakar ona göre hareket eder. Allah (c.c.) onların kalplerini hikmet nuru ile aydınlatır ve mârifet

283. Meybudî, a.g.e., III, 774--775.

284. Meybudî, a.g.e., IV,11.

285. Meybudî, a.g.e., X, 62.

286. Meybudî, I, 468-469.

287. Meybudî, III, 26.

288. Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1990, s. 24 (Süleyman Uludağ’ın Takdiminden)

289. Mustafa Tahralı, “*Mevlânâ ve İbn Arabî üzerine Söyleşi*,” *İslâm Dergisi*, yıl, 14, sy., 160, İstanbul, 1996, s. 3.

290. Mehmed Ali Ayni, a.g.e. s. 187.

291. Meybudî, a.g.e., III, 774-775

çırasını kalplerinde yakar.²⁹² Şu halde Meybudî'ye göre hakikate varmak için önce şeriatı öğrenip, ona göre hareket etmek gerekir.

Meybudî'nin ifadesiyle ma'rifetin esası dörttür: Birincisi, Allah'ı bilmek ,İkincisi şeytanı bilmek , üçüncüsü nefsi bilmek, dördüncüsü herşeyi Allah için yapmayı bilmek.²⁹³ Ma'rifetin alameti, ağlamak, duâ ve rızadır. Ağlamak cefeya karşı, duâ ataya karşı rıza kazaya karşı olur. Ma'rifet davasında bulunan sâlikte bu üç haslet olmazsa o davasında sadık değildir ve ârifler zümresinden sayılmaz, civanmertlerin arasında yeri olmaz.²⁹⁴ İsmail Hakkı Erzurumî de ma'rifet alametlerini şöyle sıralamaktadır:

- 1- Mâsivâya karşı muhabbet beslememek
- 2- Az yemek, az içmek, az konuşmak
- 3- Hakka tevekkül, teslim ve rıza
- 4- Halka karşı güzel ahlakla, tevazu, yumuşaklık ve güler yüz göstermek.²⁹⁵

Keşfu'l-Esrar'da ma'rifetin yeri âriflerin kalbi olarak gösterilmektedir. Burası şehvet ile harap olur. Burayı harap eden de zâlimdir. Malik b. Dinâr (ö.131/748), Basra'da kırk yıl kaldı Basra'nın taze hurmalarından ölünceye kadar hiç yemedi. Kendisine niçin yemediği sorulduğunda O şöyle dedi: "Şehvet sahibi, Rabbî tarafından sevilir mi? Gönlünü alâka duyduğu şeylerden temizleyenin, kalbi abad olur; kendisi de ârifler zümresine dahil olmuş olur.²⁹⁶ Meybudî, "Güneş doğduğu zaman." ayetini tefsir ederken şöyle bir teşbihte bulunur. "Güneş dünyayı aydınlattığı gibi mârifet nuru da kalpleri aydınlatır. Güneş dünyayı aydınlatır ki insanlar yaratıklara bakıp Allah'ı görsünler, mârifet nuru kalpleri aydınlatır ki Allah (c.c.) onlara baksın.²⁹⁷

Meybudî'nin Pîşva-yı ehl-i hakikat dediği Hâce Abdullah Ensarî Herevî , marifeti âvamın ve ve hasların mârifeti olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Âvamın marifeti işitmek, hasların marifeti ayandır.²⁹⁸ "Elçiye indirilen (Kur'ân)ı dinledikleri zaman, tanıdıkları gerçekten dolayı gözlerinin yaşla dolup taşıdığını görürsün. Derler ki "Rabbimiz

292. Meybudî, VI,221, I,552.

293. Hüseyin Aydın, a.g.e., s. 131.

294. Meybudî, a.g.e.,III, 214.

295. İsmail Hakkı Erzurumî, a.g.e. I, 438.

296. Meybudî, a.g.e., I, 330.

297. Meybudî, a.g.e, V, 653.

298. Meybudî, a.g.e., III, 215.

inandık bizi şahitlerle beraber yaz!”(Mâide.5/83) ayeti âvâmın marifeti, “O size ayetlerini (delilerini) gösterecek siz de bunları tanıyacaksınız. ”(Neml. 27/93) ayeti hasların marifetine delil olarak getirilmiştir.

Sûfilere göre şeriat, tarikat, ma’rifet ve hakikat bir bedenın azaları gibi birbirinden ayrılmayan bir bütündür. Sâlik şeriat kuralarına göre hareket eder, tarikat adabını yerine getirirse ma’rifet ve hakikata nail olabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KEŞFU'L-ESRÂR'DA ULUHİYET VE SEYR U SÛLÛK

I. ULUHİYET

Ulûhiyyet konusu, İslâm dini başta olmak üzere bütün dinlerin önemli meselelerinden biridir. Allah'ın zat, sıfat ve fiil noktalarından birliği, çeşitli usullerle ispatlanmaya çalışılmıştır. İslâmî ilimlerden “*kelâm*”ın temel gayesi, İslâmî açıdan bir tevhîd akidesini ortaya koymaktır denebilir. Bu konuda mutasavvıflar da değişik görüşler ortaya atmışlardır.¹

Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*'da ki tasavvufî görüşlerine yer verilirken, başta tefsirini genişlettiği Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088) ve diğer bir kısım mutasavvıfların düşüncelerine de yer verilmeye çalışıldı. “*Tevhîd, Esmâü'l-Hüsna, Fenâ, Bekâ, Cem', Fark, Rü'yet*” gibi Cenâb-ı Hak ile direkt alakalı meseleler Uluhiyet başlığı altında incelendi.

A. Tevhîd

İlk sufilerin üzerinde en çok durdukları mesele tevhîd idi. O dönemde kelâmî münakaşaların temelini tevhîd teşkil ediyordu. Mu'tezile, tevhîdin akıl yolu ile bulacağını savunuyor, sufiler ise tevhîdin akıl yolu ile değil, vahiy ve ilham yolu ile, duyu ve sezgi gücüyle bulunacağını inanmaktaydılar. Sufilere göre “Hakk'ı, Hak'tan başkası bilemez, hiçbir şey onu idrak edemez. Zira her şeyde bir noksanlık vardır, eksikler O kemâli nasıl idrak edebilirler.”²

İslâm âlimlerine göre tevhîd; bir kılma, birleme, Allah'ın gerçek tek olup, her türlü ortak ve benzerden münezzehe olduğuna inanmak, bilgi ve delillerle Allah'ın birliğini tasdik etmek, Allah'ın birliğini kabul edip, Allah'tan başka bir varlık olmadığına, Allah'ın zatını aklın tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrit etmek, Allah'tan başka hiçbir varlıkta fiil, sıfat ve zat bulunmadığına inanmak, Allah'tan başka, hiçbir müessir-i hakiki kabul etmeyip bütün sebepleri reddetmek,

1. Abdülhakim Yüce, a.g.e., s. 153-154.

2. Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 493.

Allah'ın sıfatını mutlak kabul edip, başkasının sıfatını reddetmek veya her türlü kuvvet ve kudretin Allah'ın her şeye şamil olan kudretinde gark ve her türlü ilmin Allah'ın ilminde yok olduğunu bilmek, Allah'ın da varlığında yok olup, Allah'ın zatından başka hiçbir varlık, fiil ve sıfat tanınamaktır. Kısacası bir bilme, bir görme halidir.³

Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsirinden anlaşıldığına göre, tevhîd konusunda sufilerle aynı görüşü paylaştığı söylenebilir. Meybudî'ye göre tevhîd; Allah Teâlâ'nın birliğini dil ile söylemek ve kalp ile tasdik etmektir.⁴ Tevhîd yedi asumanda ve yedi zeminde hazır ve nazır olan Allah Teâlâ'nın eşsiz ve benzersiz olduğuna inanmaktır. Zira, Cenâb-ı Hak zatında benzersiz, yücelikte nazirsiz, sıfatta eşsiz, ayıplardan pak, noksanlardan münezzehtir. Büyüklükte her şeyden yücedir. Her şey âciz, kendisi kâdirdir. Her şey cahil, kendisi her şeyi bilendir. Her şeyin eşi var, kendisi eşsizdir. Her şey noksan O ise noksanlardan münezzehtir. Ezelden ebede kadar doğurmamıştır ve doğmamıştır.⁵ Nitekim hadis-i şerifte şöyle denilmiştir: “*Kim Allah'tan başka ilâh olmadığına Allah'ın bir ve şeriksiz olduğuna ve Muhammed'in onun kulu ve Resûlu olduğuna, keza Hz. İsa'nın da Allah'ın kulu ve elçisi olup, Hz. Meryem'e attığı bir kelimesi ve kendinden bir ruh olduğuna, keza cennet ve cehennemin hak olduğuna şehâdet ederse, her ne amel üzere olursa olsun Allah onu cennetine koyacaktır.*”⁶

Meybudî'nin Pîr-i tarikat diye vasıflandırdığı Abdullah Ensarî Herevî (ö.481/1088) gerçek tevhîd, Allah Teâlâ'yı bir tek olarak bilmek değildir. Geçek tevhîd, bir tek olarak bilinen Cenâb-ı Hak ile olmak, ondan başka her şeyden uzak olmaktır.⁷

3. Tevhîd konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s. 298; Serrâc, a.g.e. s. 28, 348; Kelabâzi, a.g.e. s. 31; Herevî, *Menâzilu's-Sâirîn*, s. 110; Hucvirî, a.g.e. s. 356; el-Mekkî, a.g.e. II, 85; Gazalî, *Mecmu'u Resâil*, s. 108; Namikî, a.g.e., s. 75; Maturidî, *Kütübü't-Tevhîd*, s. 3; Câmî, a.g.e., s. 169; Geylânî, a.g.e., 224; Nesefî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 149; Nesefî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, s. 37; Nihat Keklik a.g.e., s. 23; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 65; Tahsin Yazıcı, “*Tevhîd*” İ.A. İstanbul, 1986. XII/1, 214-215.

4. Meybudî, a.g.e., VI, 309.

5. Meybudî, a.g.e., III, 455.

6. Buharî, *Enbiyâ*, 47; Müslim, *İman*, 46, Tirmizî, *İman*, 17.

7. Meybudî, a.g.e., II, 396, IV, 267.

Meybudî, “Yerin ve göklerin yaratılışını düşünürler” (‘Al-i İmrân, 3/191) ayet-i kerimenin tefsirinde, “Allah Teâlâ’nın zatını tefekkür etmemek gerekir, zira insan Cenâb-ı Hak’ın zatını kavrayamaz. Zatının gerçek mahiyeti insanın hafsalasına sığmaz ve insan Allah Teâlâ’nın zatını kavramaktan âcizdir. İnsan oğlu, Yüce Allah’ın sanatına bakıp tefekkür etmelidir.”⁸ der.

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gecenin ve gündüzün değişmesinde, insanların faydasına olan şeyleri denizde taşıyıp giden gemilerde, Allah’ın gökten su indirip onunla ölmüş olan yeri dirilterek üzerine her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için (Allah’ın varlığına ve birliğine) deliller vardır.” (Bakara, 2/164) Meybudî ayet-i kerimenin tefsirinde ise, Cenâb-ı Hak bu ayette mahlukata yol gösteriyor ki, mahlukat asumandaki ve zemindeki eşsiz sanatına nazar etsin ve sanii tanısın ve eşsizliğini ikrar etsin.⁹ İbn Atâ’ya göre, âvam masnuât ile Allah Teâlâ’yı tanır. Cenâb-ı Hak’ın has dostları ise, sıfatı ile; Peygamberler ve hassu’l-haslar, Cenâb-ı Hak’ı zatı ile tanır. Şu halde âvam sanata bakar, sanattan sâni’e ulaşır.¹⁰ Şu şiir bunu veciz bir şekilde ifade etmektedir.

فَانظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى الْآثَارِ

إِنَّ آثَارَنَا تَدُلُّ عَلَيْنَا

Eserlerimiz bize şahitlik ediyor

*Bizden sonra eserlerimize nazar ediniz.*¹¹

Hucvirî ise kâinattaki bütün eserlerin sâni’e şahitlik ettiğini şöyle ifade etmektedir: “Tevhîd, bir şeyin vahdaniyetine ve birliğine hükmetmektir. Ehl-i sünnet, Allah’ın vahdaniyetine hakikaten hükmetmiştir. Zira onlar bu âlemde lâtif ve hoş bir sanat eseri ve hayret verici güzellikte bir fiil görmüşler, bir çok güzel şeyleri müşahede

8. Meybudî, a.g.e., II, 396.

9. Meybudî, a.g.e., I, 441.

10. Meybudî, a.g.e., I, 441.

11. Meybudî, a.g.e., I, 352, III, 780, V, 207, IX, 344.

etmişler, bu kadar sanatlı eserlerin kendi kendine vücuda gelmesinin imkansız olduğuna inanmışlar ve bu eserlerin yokluktan vücuda gelmeleri için bir fâilin mevcudiyetini zaruri görmüşlerdir. Yani âlem, arz, semâ, güneş, ay, deniz, kara, dağ ve sahra, şekilleri, hareketleri, sükunları, ölümleri ve hayatları ile bir fiile ihtiyaç göstermektedir. Bütün bunların bir yaratıcılarının olması zaruridir. Bunların iki veya daha fazla yaratıcıya da ihtiyaçları yoktur. Zira ustaları birdir, kâmilidir, haydır, âlimdir, yücedir, kadirdir, ortakdan da beridir.”¹²

Has kullar, sıfattan mevsufa ulaşır; Hassu’l-haslar, isimden müsemâyâ ulaşır. Peygamberler ve siddîkler, Cenab-ı Hakk’ı masivâ ile değil, onu onunla tanır, Ondan ona bakarlar. ¹³ “*Rabbini görmedin mi gölgeyi nasıl uzattı*” (Furkan. 25/45) ayet-i kerimesi buna işaret etmektedir. Burada işaret edilen, Cenâb-ı Hakk’ın sanatını görmek için gölgeye (sanatta) bak denilmemiş, sanatı görmek için önce sani’e bak denilmiştir. Kısacası, sanatan sani’e değil, saniden sanata bakmak gerektiğine işaret edilmektedir.¹⁴

Hakiki tevhîde, akıl, delil veya kul kendi gayretiyle değil, ancak vahiy ve ilham yolu ile varılabilir görüşünü kabul eden pîr-i tarikat Herevî, bu meyanda şöyle diyor: “Yaratılanlarla Allah Teâlâ’yı tanıyan miskin, nimet için seven zavallı, kendi cehd ve gayretiyle arayan boşa kürek çeker, yaratılanlarla tanıyan, korku ve tamah ile ona kulluk eder. Onu onunla arayan aramaksızın bulur.”¹⁵ Bu konuda Abdullah Ensarî Herevî ile aynı görüşü paylaşan Meybudî şöyle diyor: “Seni kim bilir, seni sen bilirsin, seni kimse bilmez, seni senin bilmen yeter. Ey kendi senâsına layık, Ey kendi ‘atâsının şükürünü yapan, kul bizzat senin hizmetinden aciz, kendi iktidarıyla seni sena etmekten aciz. Ey kerem sahibi! Senin dermanı olduğun derdin esiriyim. Ben, senin zatın hakkında ne bilirim, ben ‘O’yum dediğin için sen ‘O’sun diyorum.”¹⁶

12. Hucvri. a.g.e., s. 359.

13. Meybudî. a.g.e., I, 441.

14. Meybudî. a.g.e., I, 441.

15. Meybudî. a.g.e., III, 639.

16. Meybudî. a.g.e., I, 30.

Ebu Bekir Vasitî ise şöyle diyor: “insanlar ona giderler, ârifler ondan gelirler. Eğer biri ben delil yolu ile Allah Teâlâ’yı tanıdım derse, sen ona söyle delili nasıl tanıdın? Evet Allah Teâlâ’yı delil ile tanımak mümkün değil. Hz. İbrahim (a.s.) yıldız, ay, kamer, güneş gibi delilleri gördü, fakat sonunda hepsini attı ve tevhîdin cemalini ayan gözü ile gördü¹⁷ ve şöyle dedi: “*Ey kavmim, ben sizin (Allah’a) ortak koştuğumuz şeylerden uzağım*” (En’âm, 6/78)

Meybudî, “*Onlar bilgice onu kavrayamazlar.*” (Tâhâ, 20/110) ayetinin tefsirinde de insanın yalnız başına ve kendi aklıyla Allah Teâlâ’yı bulmasının mümkün olmayacağını ifade eder.¹⁸ Yine Meybudî’ye göre, tevhîd ve şehadet makamı Allah Teâlâ’nın sığınak, emniyet ve huzur yeridir. Kul zünnar (Hıristiyan rahiplerin veya puta tapanların bellerine bağladıkları rükua manî olan kuşak) bağlasa, bin yıl puta secde etse, ateşperest dahi olsa, tevhîd ve şehadet yaygısının üzerine ayak bastı mı ceza ateşinden emin olur ve en büyük rıdvâna müstehak olur.¹⁹

Avarifu’l-Mearife kayd edildiğine göre, kulun iç âlemi şüphelerden arınmış, İslam’ın emirlerine teslimiyeti ve bağlılığı tam, kendisini kötülüğe sevk ve tahrik edecek bir duygu olmadığı zaman, gerçek tevhîde ulaşmış olur.²⁰

Meybudî, “*Allah’tan başka ilah olmadığını bil.*” (Muhammed, 47/19), ayet-i kerimenin tefsirinde, tevhîd kelimesinin dinin esası ve mayesi, İslam dininin en büyük rüknü, imanın kalesi, ehl-i imanın şiarı, cennetin de anahtarı olduğunu belirttikten sonra “Bu kelimeyi söylemeyen ne Müslüman olur ne de dünyada, ne de âhirette selâmet bulur” der.²¹ Herevî ise bu hususta şöyle diyor: “İlahî ne seni tanımaksızın mutluluk var, ne de seni bulmaksızın hayat var. Sensiz yaşamak ölüm, senin ile yaşamak ise ebedi dirliktir.”²²

17. Meybudî, a.g.e., III, 410.

18. Meybudî, a.g.e., I, 127.

19. Meybudî, a.g.e., III, 831.

20. Sühreverdi, a.g.e., s. 54.

21. Meybudî, a.g.e., IX, 171.

22. Meybudî, a.g.e., IV, 36.

Meybudî'ye göre, esasta iki çeşit tevhîd vardır: *Tevhîd-i İkrâr* ve *Tevhîd-i Marifet*. Tevhîd-i İkrâr, avamın tevhîdi; Tevhîd-i Ma'rifet ârif ve siddîklerin tevhîdidir. Tevhîd-i İkrâr dil ile söyleyip kalb ile tasdik etmektir. Tevhîd-i İkrâr dilde zahir olur Tevhîd-i Marifet ruhta zahir olur, Tevhîd-i İkrâr sahibinin menzili dünya, arzusu cennettir. Tevhîd-i İkrâr sahibi cennete gider. Tevhîd-i Marifet sahibinin menzili cennet, arzusu Mevlâ'dır. Tevhîd-i Marifet sahibi dosta ulaşır.²³ Tevhîd, Allah Teâlâ'yı söz ve amelde birlemektir. Söz ile birlemek avâmın tevhîdi, amelde birlemek hasların tevhîdidir. Avamın tevhîdi şeytanı kovar, günahları temizler, gönlü ferahlatır. Âriflerin tevhîdi Allah Teâlâ'dan başka ilgi duyulan her şeyden alâkayı keser, huyları temizler, hakikatlara ulaştırır. Avamın tevhîdi, Yüce Allah'ı zatında bir tek olarak, sıfatta temiz olarak, isimde ezeli olarak göstermeye şahadet etmek demektir. Zira ondan başka bir ilah yoktur. Yeri ve göğü ondan başkası yaratmamıştır, zat ve sıfatta bütün mahlukattan yüce, ezeli ve ebedidir. Allah Teâlâ, kadir ve eşsiz, bütün günahlardan münezzehtir, ne yer, ne uyur, ne de vasf edilir.²⁴

Benzer şekilde Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088) de esasta tevhîdi avamın ve havâsın tevhîdi diye ikiye ayırmaktadır. Avamın tevhîdine "*semi tevhîd*"; hasların tevhîdine "*ariflerin ve siddîklerin tevhîdi*" deyip, şöyle devam eder: "Semi' tevhîd ile cennete ulaşılır, Cenâb-ı Hakk'ın azabından muhafaza olunur. Semi' tevhitten uzak kalan herkes, zelil ve zebûn olur, şirke düşer, Yüce Allah'ın mağfiretinden mahrum kalır. Âriflerin ve siddîklerin tevhîdine sahip olan kişi, dil ile ikrar etmeye ihtiyacı yok, tevhîd zaten kendi halidir. Ârif Allah'ın nuru ile Allah'ı tanır. Muvahid âllah'ı kurburu ile tanır. Bu tevhîdi nasıl anlatayım zira ayan olan bir şeyi anlatmak buhtandır. Bu tevhîd halktan değil, Hakk'tandır."²⁵

Herevî *Muhabbetname* adlı risalesinde ise tevhîd konusunda şu görüşleri ileri sürmektedir. "Tevhid mezhep ve yoldan başka bir şeydir. Bir olan kendi birliğine layıktır. Kulun varlık sahibi olması tevhide ortaklıktır. Tevhid vahdete illettir. Tevhidin bir çok sıfatı bulunmaktadır. Avâmın tevhidi işitmekten ibarettir. Havâsın tevhidi

23. Meybudî, a.g.e., VIII, 440; II, 509.

24. Meybudî, a.g.e., II, 506-507.

bilmektir. Hassu'l-Hass'ın tevhidi görmektir. Dervişin tevhidi var olmak ve yok olmaktır.²⁶

1- *Hakk'ın Hakk içi n tevhidi*, Allah'ın kendisinin bir ve eşsiz olduğunu bilmesinden ibarettir.

2- *Hakk'ın halk için tevhidi*, Allah'ın bir ve eşsiz olduğun insanlara bildirmesidir.

3- *Halkın Hakk'ı tevhidi* İnsanların Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu dile getirmeleridir.²⁷ Abdulkerim Kuşeyri (ö.465/1072), Ali b. Osman Hucvirî (ö.470/1077) de tevhîdi üç kısma ayırmaktadırlar.

Ebu Nasır Serrâc'ın *luma* adlı eserinde ise tevhîd çeşitleri *avâmın tevhîdi*, *ehl-i hakaikin zâhiri tevhîdi*, *havvâssın Tevhîdi* olarak zikredilmektedir.²⁸

Meybudî, “*De ki Allah'tan başkasına mı dost olayım?*” (En'âm, 6/14) ayet-i kerimenin tefsirinde de Hak'ın şehadeti üç kısımdır: Avamın şehadeti, hasların şehadeti, hasu'l-hasların şehadeti; avamın şehadeti. Allah Teâlâ'ya ortak koşmamak; hasların şehadeti, müşahedeye girme, hassu'l-hasların şehadeti, yakınlık canibinden sohbet nesimidir.²⁹ Ehl-i işaretin lisanında isticâbet iki türdür. Biri “*isticâbet-i tevhîd*”, diğeri “*isticâbet-i tahkîk*” tir. İsticâbet-i tevhîd, Allah Teâlâ'nın bir olduğunu söylemek; Tahkîk isticâbeti, ariflerin tevhîdi yaşamalarıdır. Tevhîd sâlikin sıfatı, tahkîk meczubların halidir. Tevhîd Halil'in, tahkîk Habib'in sıfatıdır.³⁰

Şirk üzerinde de duran Meybudî, “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını dilediğini bağışlar. Allah'a ortak koşan da gerçekten*

25. Meybudî, II, 507-508

26. Herevî, *Resîl* s.138.

27. Kuşeyri, a.g.e., s. 298; Hucvirî, a.g.e., s. 357.

28. Serrâc, a.g.e., s. 30.

29. Meybudî, a.g.e., III, 321.

30. Meybudî, a.g.e., IV, 35.

büyük bir günah işlemiştir.” (Nisâ. 4/48) ayet-i kerimenin tefsirinde, şirki, avamın ve havassın şirki diye ikiye ayırır. Avâmın şirki başka, havassın şirki başkadır. Avamın şirki en büyük şirk, Havassın şirki en küçük şirktir. En büyük şirk, Allah Teâlâ’ya eş ve ortak koşmak ya da ona benzer ve arkadaş olduğunu bilmek ya da yaratılan şeylerden birini ona benzettir. Küçük şirk yani havassın şirki, amelde riyâkar olmak ve ihlası terk etmektir.³¹

Görüldüğü gibi Meybudî, diğer sufiler gibi, Hakiki tevhîde akıl ve istidlâl yolu ile değil, ancak vahiy, tecrübe ve ilham yolu ile varılabileceği görüşünü benimsemektedir.

B. Allah’ın İsim ve Sıfatları

Sufilere göre varlık âleminin her ferdi bir ilâhî ismin görüntüsüdür. Bu isimler adeta sonsuzdur. Bu sonsuz isimler Allah hakkında bize bilgi verebilir. Bu isimler içinde İsm-i A’zam denilen gizli bir isim bulunmaktadır. Herkes bu ismi bilmez. Esmâ-i Hüsnâ, Allah Teâlâ’nın evsâfını ifade eden en güzel isimler demektir. Bunların bazıları zat, bazıları sıfat ismidir. Allah’ın bütün isimleri mukaddestir. Bu sebeple mü’minler, Allah’ın isimlerini “*el-Esmâu’l-Hüsnâ*” (en güzel isimler) adıyla toplayıp bir ibadet gibi kemal-i huşu ile zikretmektedirler. Tasavvufta ise sâlik, şeyhin verdiği Allah’ın isimlerinden birini belli zamanda, çekilmesi gereken sayıda çeker. Bu şekilde Allah’ı isimlerle zikretmeye “*esmâ zikri ve esmâ çekmek*” adı verilir.³²

Meybudî’ye göre, Yüce Allah’ın kitap ve sünnette değişmeyen pek çok isim ve sıfatları vardır. Cenâb-ı Hak bu isimler ile anılmakta ve bu isimlerle tanınmaktadır.

31. Meybudî, a.g.e., II, 546.

32. Allah Teâlâ’nın isim ve sıfatları konusunda geniş bilgi için bkz. Serrâc. a.g.e., s. 88; Mâturidî, *Kütübü’t-Tevhid*, s. 65-67; Ahmed Avni Konuk *Fusûsu’l-Hikem Şerhi*, İstanbul, 1987, s. 15; Seccâdî, a.g.e., s. 41; Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s. 203; Nihat keklik, a.g.e., s. 65; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 110; Ali Osman Tathıs, *Esmâü’l-Hüsnâ Şerhi*, İstanbul, 1972, s. 24-25; Safer Baba, a.g.e., s. 58; Abdülbâki Gölpınarlı, a.g.e., s.120; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 176.

Varlık âleminin her bir ferdi bir ilâhî ismin görüntüsüdür.³³ Meybudî, Allah'ın isim ve sıfatları konusunda, Hâce Abdullah Ensârî Herevî(ö.481/1088)'nin fikirlerini de nakletmektedir. Ensârî, sıfatlar bahsinde, Allah Teâlâ ne buyurmuş ve Hz. Peygamber'den ne işitilmiş ise onu kabul etmek gerektiğine inanır. Herevî'ye şöyle soruldu. “Biz Allah'ın sıfatlarını tanıdık ve öylece yaydık, diyenlere ne dersin?” Herevî, “Böyle bir sorunun sorulması dahi uygun değildir. Biz Allah'ın sıfatlarını duyduk ve öylece yaydık diye sorulması gerekir. Zira isim ve sıfatlar, tanınmaz, ancak duyularak öğrenilir. Yani *ma'kûl* (akla dayalı) değil akıl ile bilinmez, *mesmu'* (duyulan) dır. *Mesmu'* başka bir şey, *ma'kûl* başka bir şeydir. Bizler isim ve sıfatları öğrenme konusunda sadece işitme ile yetiniyoruz. Bu konudu, bilinenin dışına çıkarsak yanılırız. Allah ve Resûlü ne dedi ise onu kabul ediyoruz. Kendi fehm, vehim ve görüşlerimiz bu konuda âciz kalır. Bu sebeple *iz'ana* boyun eğdik, duyulanı kabul ettik ve teslim yoluna girdik.³⁴

Yine Herevî'nin ifadesiyle, Eğer Allah (c.c.) kendi isim ve sıfatlarını bize bildirmeseydi, kul kendi bilgisi ile Allah'ı nasıl senâ edeceğini, bilemez, akıl ile de Allah'ı tanıyamazdı. Zira kul kendi aklıyla Allah'ın isim ve sıfatlarını idrak etmekten âcizdir.³⁵ Herevî, “ Kitap ve sünnete kulak ver, Allah Teâlâ ne diyorsa, sen de onu söyle. O, sıfat ve isimlerim var dedi ise, sen de var de, yok dediği şeye de sen yok de. Eğer Allah Teâlâ, o isimlerin ve sıfatların nasıl olduğunu söylememiş ise, biz de söyleyemeyiz. Hangi isim ve sıfatları belirtmiş ise, biz de onlarla Allah Teâlâ'yı zikrederiz.”³⁶

Meybudî, “*En güzel isimler Allah'ındır. O halde Ona (güzel isimlerle) dua edin*” (A'râf, 7/180) ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle diyor. “Allah Teâlâ'nın isimleri vardır. Bu isimler aynı zamanda Allah'ın sıfatlarıdır. Kâinat Allah'ın en güzel isimlerinden ibarettir. Yüce Allah'ın kendisi için söylemediği isim ve sıfatları ona izafe etmek ve

33. Meybudî, a.g.e., II, 9.

34 -Meybudî, a.g.e., III, 282.

35. Meybudî, a.g.e., III, 808-809.

36. Meybudî, a.g.e.,III, 809.

kendisi için söylediği isimleri noksanlaştırmak, insanı dinden çıkarır. Cenâb-ı Hakk'ın isimlerini eksiltenele "ehl-i temsil", Cenâb-ı Hak'ın isimlerini fazlalaştıranlara "ehl-i ta'til" denilmektedir." Kendisi, "Allah misal vermekten haya etmez." (Bakara. 2/26) ayet-i kerimesinin tefsirinde şu fikirleri keydetmektedir: "Allah Teâlâ'nın, pak, makbul, sermedî, isim, sıfatları var ve bu sıfatlarla kendini metheder. Ayrıca bu isim ve sıfatlarla kendi mesajını, açık bir şekilde mahlukata bildirmektedir." ³⁷ "Kullarım sana benden sorar" (Bakara, 2/186) ayet-i kerimesinin tefsirinde ise, Allah Teâlâ'nın sıfatları ile insanlara yakın olduğunu söyleyip şunu kaydeder. Cenâb-ı Hak, Tur dağında Hz. Mûsâ (a.s.)'a şöyle buyurdu: "Seninleyim, ve senden sana, bedeninden, ruhundan, şah damarından, sözlerinden, sana daha yakınım. Ey Mûsâ! İlim ile sana yakınım." ³⁸

Meybudî'nin nazarında yaratıcının isimleri olduğu gibi, mahlukatın da isimleri vardır. Yalnız mahlukatın isimleri eğreti, yapmacık ve mecazidir. Cenâb-ı Hakk'ın isimleri ise kadîm ve ezelidir. Onun doksan dokuz ismi var ve o isimler ile bilinir. ³⁹ İsimleri Kur'ân-ı Kerîm'de ve sünnette çoktur hepsi de büyük, ezeli, pak ve temizdir. Allah Teâlâ'nın bütün isimlerinin manaları "Allah, Rahman, Rahim" isimlerinde cem' edilmiştir. ⁴⁰ İbn Arabî'ye göre, Rahman ismi varlığın asıl kaynağıdır. Allah Teâlâ zatı itibariyle bütün varlıklara tecelli eder. Allah Teâlâ'nın bütün varlıklara tecellisi ise onun rahmetidir. Cenâb-ı Hak ilk olarak zatı ile tecelli etti. Onun bu tecellisi Rahman ismidir. Sonra sıfat ve en sonunda ef'âl ile tecelli etti. Yani kesret, birlikte ilk önce bi'l-kuvve olarak, daha sonra da bi'l-fiil olarak görüldü. İşte Allah'ın bütün bu tecellileri onun rahmetidir. Allah rahmetiyle, bütün varlıklara hayat bağışlamıştır. Bu sebeple Allah'ın rahmeti bütün âlemi istiva etmektedir. Şu halde Allah'ın rahmeti olmasaydı varlıklar vücuda gelmezdi. ⁴¹

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah ism-i şerifi iki bin beş yüz altmış üç yerde geçmektedir. ⁴² Meybudî, Allah'ın isimlerinden birinin gizli olduğunu ve bunun da İsm-i

37. Meybudî, a.g.e., I, 127.

38. Meybudî, a.g.e., I 105.

39. Meybudî, a.g.e., III, 809.

40. Meybudî, a.g.e., I 28.

41. İbn Arabî, *Fusûs*, s. 177.

42. Meybudî, a.g.e., X, 125.

A'zam olduğunu söylemektedir.⁴³ Meybudî'nin fikirlerine benzer düşünceler Razi'de de görülmektedir. Razi'ye İsm-i Azam gizli olmakla beraber, “Allah” lafzının İsm-i Azam olma ihtimali kuvvetlidir. Zira müştak olmayan ve âlem olan tek isim budur.⁴⁴ Bu isimde bulunup, öteki isimlerde bulunmayan hususiyetler vardır. Bunların bazıları şöyle sıralanabilir:

1- Bu isim, Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de geçen ilk ismidir. Bilindiği gibi, ilk ayet besmeledir. Kur'an-ı Kerim'de de ilk önce zikredilmiştir.

2- Allah ism-i şerifi, Cenâb-ı Hakk'ın zat-ı sübhanisine mahsus ism-i alemdir. Alemler, ancak tek olarak müsemmalarını bildirir, bu sebepten, bu ism-i şerif mecaz yoluyla da olsa, Allah'tan başkasına verilmez. Öteki isimler mesela: *Reşid*, *Halim*, *Hasib* gibi isimler, mecaz olarak başkalarına da ad olarak verilebilir.

3- Müslümanlığın anahtarı, imanın temeli olan kelime-i şهادet ancak bu ism-i şerifle hasıl olur.

4-Allah ism-i şerifinin hem lâfzında, hem manasında cem' vardır. Lafzındaki cem' de bu ismi teşkil eden harfler birer birer kaldırılırsa, mana bozulmaz ve yine Cenâb-ı Hakk'a delâlet eden bir ism olarak kalır. Meselâ baştaki hemze kaldırılırsa “*Lillah*” kalır bu da Allah'a tahsis edilmiş bir isimdir. Nitekim “*ve lilâhi cümûdu's-semâvâti ve'l- arzi*” (*Göklerin ve yerin askerleri Allah'ındır*) (Fetih, 48/4) buyrulmaktadır. Tekrar birinci lâm kaldırılırsa “*Lehu*” şeklinde kalır bu da Allah'ın bir ismidir. “*Lehu makalidu's-semâvâti ve'l-ardi*” (*Göklerin ve yerin anahtarları Allah'ındır.*) (Zümer, 39/63) “*Lehu'l-mülk ve lehu'l-hamdu*” *mülk Allah'ındır ve hamd de onadır.*” (Teğabun, 64/1) ayet-i kerimeleri buna delildir. İkinci lâm kaldırıldığında “*Hu*” kalır bu da Allah'a delâlet eder. Nitekim “*Kul hu ve'l-lahu ahad*” (*De ki, O Allah birdir*) (İhlâs, 112/1) ayet-i kerimesi bunu teyid etmektedir.⁴⁵

Meybudî'ye göre, müşriklerin *Lât*, *Uzâ*, *Menât* gibi taptıkları putlarının isimlerini Allah Teâlâ'nın bazı isimlerinden türetmişlerdir. Meselâ: *Lât* ismi *Allah*

43. Seccâdi, a.g.e., s. 43.

44. Râzi a.g.e., I, 115.

45. Serrâc, s. 88; Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s. 203; Ali Osman Tatlısu, a.g.e, s. 24-25.

isminden, *Uzâ*, Cenaba-ı Hakk'ın *Azîz* isminden, *Menât*, Cenaba-ı Hakk'ın *Mennân* isminden izafedir.⁴⁶

Cenaba-ı Hakk'ın iki türlü sıfatları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi zatî sıfatlar, ikincisi de fiilî sıfatlardır. Zata taalluk eden sıfatların belli başlıları şöyle sıralanabilir: 1- *Hayat*, 2- *Semi'* (işitmek), 3- *Basar* (görmek), 4- *Kudret*, 5- *ilim*, 6- *İrade*, 7- *Kelâm*. Bunların dışındaki bütün sıfatlar fiilî sıfatlardır.⁴⁷

Sâlik, şeyhin verdiği Allah'ın belirli bir ismini, muayyen zamanda, çekilmesi gereken sayıda çeker sufi'nin manevî derecesi yükselince çektiği isim çoğaltılır. Yahut bir üst derecede çekilecek isim kendisine verilir. Bu isim, Sabah namazından sonra veya تنها bir yerde veya gece yarısından sonra zikredilir. Zikir sonucu cezbeye düşen sâlik'e "*Esması başına sıçramış, Esmâsı üstüne sıçramış, Esmâyı üstüne sıçratmış*"; sâlik'in bu haline de "*Esmâ yangını*" denilir.⁴⁸

C. Fenâ ve Bekâ

Fenâ, sözlükte yok olma, yokluk, geçip gitme; tasavvuf ıstılahında, fenâ, kulda her türlü kötü huyların, davranışların yok olması, kulun kendi sıfat ve vasıflarından çıkması, fiilini görmemesi, Allah'ın kendisinden istediği şeyde baki olması, kendi hallerinden geçip, Allah ile baki olması ve aynı zamanda fenâ halde olduğunu bilmemesidir. Bekâ ise lugatte, devam, sebat, evvelki hal üzere kalma mânâsında kullanılmaktadır. Tasavvuf ıstılahında bekâ her türlü iyi huyların ve davranışların kulda kalması, beşeri sıfatlardan arınıp, Allah'ın sıfat ve vasıflarıyla mücehhez olma halidir. Sâlik önce kendisinden fânî olur, sonra Hakk'ı gördüğü için Hakk'ın sıfatından fânî oluyor. Nefsinden fânî olan Hak ile bâkî olduğu gibi Allah'tan fânî olan da Allah ile bâkî olur. Allah'tan fânî olma haline *fena fillah* Allah'ta baki olma haline *beka billah* Bu halde bulunanlara *fânî fillah, bâkî billah* denir.⁴⁹

46. Meybudî, III, 801.

47. İbrahim Düzen, a.g.e, s. 107

48. Abdülbaki Gölpınarlı, a.g.e., s. 120-121.

49. Fenâ ve Bekâ konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 67; Kelâbâzî, a.g.e, s. 142; Herevî,

Riyazet ve ibadet ile bu derecelere ulaşılır. Yalnız şunu da kaydetmek gerekir ki, sufilere fenâsı, Budistlerin Nirvanası gibi sadece kendini yok etme değil, aynı zamanda Allah ile olmayı gerektirir. Zaten sufilere *fenâ* bir bakıma ebedî var olma, ebedî yaşamaya kavuşma demektir.⁵⁰

Meybudî *Keşfu'l-Esrâr*'da *fenâ ve bekâ* konusunda kendi görüşlerini kaydettiği gibi bir bu kavramları kullanan sûfilerin de görüşlerine yer vermektedir. Kendisi *fenâ ve bekâ* hakkında tasavvuf ehlinin şu sözlerini nakletmektedir: "Civanmertelerin ve Hak dostlarının hayatları üç şey üzeredir. Zikir üzere olan hayat, marifet üzere olan hayat, beden üzere olan hayat. Zikir üzere olan hayatın meyvesi ünstür. Marifet üzere olan hayatın meyvesi huzur ve sükundur. Beden üzere olan hayatın meyvesi ise fenâdır. Bu fenâ dediğimiz şey hakikatte bekâdır. Zira kendisinden fani olmayan, Rabbi ile baki olamaz.⁵¹ Şu halde denilebilir ki kul, vücudunu yaratıcısına feda etmedikçe bekâ derecesine vasil olamaz. Çünkü bekâ, fenâdadır.

Herevî'ye göre, fenâ, kişinin benliğinden kurtulması; bekâ Hakk'ın hakikatına bağlanmasıdır.⁵² Yani Allah ile o kadar meşgul olur ki nihayet *benlik* şuurunu kaybeder. O şuurunun yerine Allah kaim olur.⁵³ "Ben kulumu sevince onun gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum"⁵⁴ hidis-i kudsisi buna delil olarak getirilmektedir. Bu konuda Meybudî şu şiiri de nakletmektedir:

تا تو مرد صورتی از خود نبینی راستی

مرد معنی باش و گام از هفت کردون در گذار .

Sen suret (şekil) insanı olduğun sürece kendinden doğruyu bulamazsın.

Menâzilu's-Sairin, 104-105; Câmî, *Nefâhatü'l-Üns*, s. 128; Serrac, a.g.e, s. 427, 433; 'Ubbâdî, a.g.e, s. 206; Kasım Ganî, a.g.e, s. 374

50. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 206.

51. Meybudî, VII, 285.

52. Meybudî, I, 60.

53. Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 227.

54. Buhârî, *Rikâk*, 38.

*Mana adamı ol da yedi iklim (dünya) den adımını dışarı at.*⁵⁵

Meybudî, fenâ ve bekâ konularını şu ayetler ışığında değerlendirmektedir. “Nefislerinizi öldürün” (Bakara, 2/54) Bu ayet-i kerîmede zahir-i hitap her ne kadar Ben-i İsrail’e ise de, batinî hitap tarikat civanmertlerinedir. Yani Yüce Allah şöyle buyurur: “Ey tarikat civanmertleri nefislerinizi mücahede kılıcı ile öldürün ki bize vasıl olabilesiniz” Civanmertlerin nefislerini öldürmeleri Ben-i İsrail’e göre daha zordur; zira onlar nefislerini bir defa öldürüp kurtuluşa ererken, civanmertler her saat, her an nefislerini mücahede kılıcı ile öldürürler. Zira Allah Teâlâ’ya varmak için ilk önce nefsi katletmek gerekir.⁵⁶ Kendisi bu hususa şu şüiri delil olarak kaydeder:

مر کشته عشق رادیت دیدار است   کر کشته دست رادیت دینار است

El ile öldürmenin diyeti dinardır.

*Aşk ile öldürmenin diyeti ise didârdır.*⁵⁷

“O, henüz boyunduruk altına alınmamış bir sığırdır. Yeri sürmez, ekin sulamaz. Salma (çifte koşulmamış), hiç alacası yok.” (Bakara, 2/71) Meybudî’ye göre bu ayet-i kerime fenâ makamında olanlara işaret etmektedir. Temizdirler ve paktırlar, kendilerini zelil etmemiş, Allah’tan başkasına dost olmamış, sebeplere bağlanmamış, şehvet duyguları onları kendilerine esir etmemiş, kendi ihtiyar ve iradelerine göre hareket etmiyor, Allah’ın iradesinde fânî olmuş, mabud olarak birini tanırlar, maksud, meşhud, mevcut olarak da birini bilirler.⁵⁸

“Hani siz bir nefis (adam) öldürmüştünüz.” (Bakara, 2/72) Kim mana cihetiyle nefisini öldürse, baki nimetlere, ebedi cennetlere varır. Allah Teâlâ, Mûsâ’nın kavmine, ölülerini diriltmek için, diriye öldürmelerini emretti. Diri olan nefsi mücahede kılıcı ile öldürmek gerekir ki kalb müşahede nuru ile dirilsin. Kimin kalbi müşahede nuru ve ruh

55. Meybudî, a.g.e., III, 822.

56. Meybudî, a.g.e., I, 197.

57. Meybudî, a.g.e., I, 198.

58. Meybudî, a.g.e., I, 230.

ünsü ile diri olursa, kendisinde asla ölüm olmayan, fenânın yol bulamayacağı mutlu bir hayata kavuşur.⁵⁹

“Onu görünce(gözlerinde) büyüler, ellerini doğradılar Allah için, hâsâ bu insan değildir; bu kerîm bir melektir.” (Yûsuf, 12/31) Kuşeyrî, bu ayet-i kerîmenin tefsirinde şöyle diyor: “Eğer Mısır kadınları kendilerinden geçmeseydiler ellerini keser miydiler? Onu görmenin sarhoşluğu ile her şeyi unutarak böyle yaptılar ve böyle söylediler. Yûsuf’u gören böyle kendinden geçerse, Allah Teâlâ’yı gören nasıl olur?”⁶⁰

Fenâ ve bekâ kavramlarını çok kullanan Herevî bu konuda şu sözleri zikretmektedir: “Allah’ım, o günü nasıl bulalım ki o gün bizim için sen vardın ve biz yoktuk ? Eğer iki cihanı verme karşılığında o günü bulursak mutluyuz ve eğer bizim yokluğumuz ve yalnız senin varlığıyla o günü bulacaksak razıyız.”⁶¹

Meybudî, fenâ ve bekâ kavramlarına yer veren Hallâc-ı Mansur (ö.309/921)’un fikirlerine de yer vermektedir. Hallâc-ı Mansûr bir gün çölde dolaşırken İbrahim Havvas’ı gördü. Kendisine “ Ey İbrahim kırk yıl yıldır şu yola sıkı bir şekilde sarılmışsın, bu mânâda senin için en çok itimad edilen şey nedir?” İbrahim Havvas “Benim için tevekkül yolu en fazla itmad edilen yol olmuştur,” dedi. Hallâc “ömrünü bânının umranı için zayi ettin, tevhiddeki fenâ nerede kaldı?” dedi.⁶² Aynı sözleri nakleden Hucvirî bu sözleri şu şekilde açıklamaktadır. “Tevekkül, senin Hak ile olan muamelen ve Allah’a olan itimadda bânının sıhhatli oluşundan ibarettir. Biri ömrünü bânını ve içini tedavi ile geçirirse, zâhirini tedavi etmek için bir ömür daha gereklidir. Böylece iki ömür harcanmış olur da henüz ondan Hakk’a vusûla dair bir eser görünmemiş olur.”⁶³

59. Meybudî, I,238-239.

60. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 43-44.

61. Meybudî.a.g.e., I, 36.

62. Meybudî, a.g.e., V, 247.

63. Hucvirî. a.g.e., s. 258.

Ebû Nasr Serrac (ö.378/988)'a göre bazı sûfiler fenâ meselesinde hataya düşmüşlerdir. Sûfilerin düştükleri hatayı Serrâc şöyle dile getiriyor: "Bazı Bağdatlılar kendi vasıflarından geçince Allah'ın vasıflarına girer" düşüncesinde yanıldılar. Bu hata onları hülûle veya Hıristiyanların Mesih inancına götürür. Tasavvufun bazı ileri gelenleri tarafından "vasıflarından geçip Hakk'ın vasıflarına girme" şeklinde ileri sürülen fenânın gerçek mânâsı şudur: Kulun iradesi, Allah Teâlâ tarafından kendisine bir ihsandır. Kulun vasıflarından Cenâb-ı Hakk'ın vasıflarına çıkması da, kendi iradesinden Allah Teâlâ'nın iradesine çıkmasıdır. Bunda yanılanlar, gizli kalmış bir manayı anlayamamışlar, Hakk'ın vasıflarını Hak sanmışlardır ki, bu küfürdür. Çünkü Allah Teâlâ kalbe girmez, giren imandır.⁶⁴ Yine Serrac'ın şöyle devam etti görülmektedir: "Bazıları beşeriyetin beden ve cüsseden ibaret olduğunu, yemeği ve içmeği terk etmekle beşeriyetin yok olup İlâhî sıfatlarla sıfatlanabileceğini zannederek yemezler, içmezler. Bu sapık cahiller, beşeriyetle beşeriyetin ahlâkını ayırmaktan âcizdirler. Zira beşeriyet, hiçbir zaman beşerden zail olmaz," deyip şu temsili getirir: "Nasıl ki siyah renk siyahtan, beyaz renk beyazdan ayrılmıyorsa" Fakat insanın ahlâkı hakikat nurlarının tesiri ile değişebilir. Beşeriyetin sıfatları beşeriyetin aynısı değildir. Fenâdan söz edenler, insanın kendilerini ve amellerini görmekten geçip bunu Allah Teâlâ'nın kendinde yaptığını görmek suretiyle baki olmayı kastediyor."⁶⁵

Fenâ konusunu, gönül ve canı Hakk'ın huzurunda konuşturan Hâce Adullah Ensari'nin *Keşfu'l-Esrâr'da* kaydedilen şu orijinal sözleriyle bitirelim: "Ezelde canla gönül arasında bir kıssa cereyan etmiştir ki o zaman henüz ne Âdem ne Havva ne su ne çamur vardı. Hak hazırды ve hakikat hasıl. "Biz onların hükümlerini görüyorduk." (Enbiyâ. 21/5) Bir kıssa ki o açıklıkta bir olay kimse işitmemiştir. Gönül soruyordu, can da müftî cevaplıyordu. Gönül arada vasıta idi. Can da biliyordu. Gönül telaşlı, telaşlı candan bin mesele sordu. Can hepsine bir çırpıda cevap verdi. Ne gönül sormaktan usandı, ne can cevap vermekten. Ne soru amelden idi, ne cevap sevaptan. Gönül ne sorduysa can açıkça cevap verdi. Gönül aydınlandı. Eğer dinlemeğe gücün yetiyorsa dinle, eğer gücün yoksa inkâra koşma, sus:

64 . Serrâc, a.g.e, s. 433.

65. Serrac, a.g.e, s. 427.

Gönül : Vefâ nedir fenâ nedir bekâ nedir ?

Can : Vefâ dostluk hatırasını korumaktır, fenâ kendinin kendiliğinden kurtulmaktır. Bekâ, Hakk'ın hakikatine bağlanmaktır.

Gönül : Bigâne kimdir, çalışan kimdir, âşina kimdir ?

Can : Bigâne koşandır, çalışan yolda kalandır, âşina da okuyandır.

Gönül : Ayan nedir, sevgi nedir, naz nedir ?

Can : Ayan kıyamettir, sevgi kan karışmış ateştir, naz niyazın elini tutmuştur.

Gönül : Daha da söyle.

Can : Ayanı beyan kötü şeydir. Sevgi gayretle arkadaştır. Nerede naz varsa kıssa uzun olur.

Gönül : Artır artır.

Can : Ayan olan izah istemez. Sevgi uyumuşu sırla tutar ve dost elinde nazla okşanan asla ölmez.

Gönül : İnsan kendi kendine bu hale ulaşabilir mi ?

Can : Ben bunu Hak'tan sordum, Hak dedi ki: Beni bulmak, benim yardımımıla olur. Bana kendi kendine ulaşacağını sanmak cinayettir.

Gönül : Biraz müsaade et, aklım başımdan gitti.

Can : Şimdi uyumuşa su verilir mi ? Parmak kulağa tıkalı iken kevser sesi işitilir mi ?

Can ve gönül arasında geçen bu konuşma birden kesildi, Hak söz aldı. Can ve gönül dinlemeğe başladılar. Konuşma devam etti, söz yüceldi, mekân yükseldi, söz işitilmez oldu. Artık ne gönlün nazdan haberi kaldı, ne canın lûtuftan. Gönül kerem avucunda, can harem civarında. Ne gönülden nişan kaldı, ne candan eser. Yokluk varlığında kerem oldu. Baştan başa tevâhid kıssası işte böyledir.⁶⁶ *'Ben onun kulağı olurum, benimle işitir.'*⁶⁷ söyle , bu nasıldır

66. Meybudî, a.g.e., I, 60.

67. Buhari, *Rikâk*, 38.

D. Cem' ve Fark

Cem' lugatte, toplanmak, bir araya getirmek; dikkat ve iradeyi bir noktada yoğunlaştırmaktır. Tasavvuf ıstılahında ise cem' ruh, İlâhî güzelliği seyre dalınca, zat-ı İlâhî nurunun galebesi karşısında eşyayı birbirinde ayıran aklın nuru söner, böylece kul her şeyi Allah'tan bilerek kendini ve halkı yok, Halık'ı var görür ve onunla beraber olur. İşte bu hale cem' denilir. Daha sonra zatın yüzüne izzet perdesi çekilip ruhun zattan uzaklaşarak halk âlemine dönmesi ve Hak ile mahluk arasındaki ayrımın yeniden ortaya çıkma hali tefrikadır.⁶⁸

Meybudî'ye göre, kuldan sadır olan olağan şeyler farktır. Cenâb-ı Hakk'tan kula gelen olağanüstü şey ise cem'dir. Fark *tekvîn* (değişme)ehlinin sıfatı, cem' ise *temkîn* (huzur ve sükûn) ehlinin sıfatıdır. Hz. Mûsâ (a.s.) tekvîn makamında idi. Zira Allah Teâlâ kendisi ile konuştuğu zaman halden hale girip değişiyordu. Hatta öyle ki, hiç kimse yüzüne bakamazdı. Mustafa (s.a.v.) temkîn makamında idi. Allah Teâlâ kendisine görüldüğü ve kendisi ile konuştuğu esnada kendisinde değişiklik olmaz, aynı minval üzere kalırdı. Mûsâ (a.s.) fark ile olan münasebeti neticesi "*Onu, özel konuşmak için (kendimize) yaklaştırdık.*" (Meryem, 19/52) idi. Mustafa (s.a.v.) cem'in kendisi idi Cem' ile olan makamı⁶⁹ "*Sonra yaklaştı (yere doğru) sarktı*" (Necm, 52/8) ayeti ile ifade edilmektedir.

Meybudî'nin tefsirini genişlettiği Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088)'nin nazarında cem'in hakikatı birliğin belirtisidir. Birlik ise dostluk alâmetidir. Fark ikiliğin belirtisidir. İkilik yabancılıktır. Mumda olan her ışık, cem'in eseridir. Mum da ateşsiz nur olmaz. Ateşsiz mumun mecliste işi yoktur. Bu tarikat topluluğudur ve yolu hakikattir.⁷⁰

Meybudî, "*Attığı zaman sen atmadın Allah attı*" (Enfâl, 8/17) ayet-i kerimenin tefsirinde, "*attığın zaman*" farktır. "*Allah attı*" cem'dir . Görülüyor ki, burada Cenâb-ı

68. Cem' ve Fark konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e,s. 64; Herevî, *Menâzil*, s. 108; Serrac, a.g.e., s. 431; Kelâbâzî, a.g.e, s. 138; Hucvirî, a.g.e. s. 324; Hasan Kamil Yılmaz, "*Cem*" *DİA*, VII,278.

69. Meybudî, a.g.e., II, 93.

70. Herevî, *Resâil*, s. 135.

Hak “*sen attın*” fiilini kendine, “*Allah attın*” fiilini Hz. Peygambere nisbet etmiştir. Fark ubudiyetin sıfatı, cem’ rububiyetin sıfatıdır. Fark cemsiz olmaz ve cem’de farksız olmaz. Cem’siz olan, mutlak fark, kaderiye fikrini benimseyenlerin görüşüdür. Fark ve cem’ görüşünü beraber kabul edenler sünî düşünceye sahip olanlardır. Gerçek de odur.⁷¹ Cem’ ve fark birbirini izleyen aydınlık ve karanlık gibidir, cem’ ortaya çıkınca fark kaybolur; fark ortaya çıkınca cem’ kaybolur. “*Ancak sana kulluk ederiz*” (Fâtiha, 1/5) ayet-i kerimesi farka, “*Ancak senden yardım dileriz*” (Fâtiha, 1/5) ayet-i kerimesi cem’e işaretler. Tasavvufta cem’ ve farkın birlikte bulunma hali gerçek tevhid olarak kabul edilmiştir⁷²

Cem’ ve Fark fikrinin temsilcisi Ebû Abbas Seyyârî olmasından dolayı bu görüşe “*Seyyariyye*” adı da verilmiştir. Cem’ anlayışını ilk benimseyen mutasavvıflar, Bayezid-i Bistâmî (ö.262/875), Ebu Hafs Haddâd (ö.265/878), Ebu Bekir Şiblî (ö.334/945) ve Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.283/896)’dir.⁷³

Herevî’ye göre cem’in üç mertebesi vardır:

1- *Cem’-ı ilm*: Hakikatın saliki tamamen kaplamasıdır. Bu dereceye ulaşan sâlik, mâsivâdan hiçbir şey idrak edemez.

2- *Cem’-ı vücud*: Sâlikin kendi maddî varlığından sıyrılarak, Hakk’ın varlığına ulaşmasıdır.

3- *Cem’-ı ‘ayn*: Kulun Hakk’ın zatında tamamen fani olmasıdır.⁷⁴

E. Vahdet-i Vücûd

İlk sufiler, vahdet-i vücudun olmadığı görüşüne sahiptirler. Vahdet-i vücûdun ilk temsilcisinin İbn Arabî olduğu tasavvuf kaynaklarında belirtilmektedir. İslâm tasavvufunda ilk defa “*ene’l-Hak*” diyen ve Meybudî’nin “gerçekten aşk yolunda

71. Meybudî. a.g.e., IV, 24.

72. Hasan Kamil Yılmaz, “*Cem*” *D.İ.A.*, VII, 279.

73. Hucviri, a.g.e, 330-331.

74. Herevi, Hâce Abdullah Ensârî, *Menazilu’s-Sairîn*, s. 109.

Hüseyin Mansur (ö.309/921) gibisi çıkmadı”⁷⁵ dediği Hallac-ı Mansur’un hülûl veya panteizme taraftar olmadığını Lous Massignon da ispat etmiştir. Hallac’ın şu sözleri kendisinin vahdet-i vücûdu değil fenâyı anlattığını göstermektedir:

“Rabbim kıdemini benim hadesime verdi. Benim hadesimi kendi kıdeminde mahvetti. Benim, Kadimin sıfatından başka bir sıfatım kalmadı. O sıfatta konuşuyorum. Halk tamamen hades olduklarından hadesten konuşuyorlar. Ben kıdemden konuşunca beni inkâr ediyorlar. Küfrüme şehadet ediyorlar. Beni öldürmeye çalışıyorlar.”⁷⁶ Bu sözde fenâ var, fakat vahdet-i vücûd yoktur. Zira halkın ve kendisinin aslında hades olduğunu söylemektir. Yine Hallac diğer bir sözünde şöyle demektedir: “Her heykel ve suretten görünen O’dur. Fakat hiçbir dokunma ve karışma olmadan” Bu söz hülûlü bertaraf etmiştir. Bir gün Hallac çarşıda ağlayarak diyormuş ki: “Beni Allah’tan kurtarın çünkü o beni kaptı, beni bana döndürmüyor. O huzura riayet etmeğe de güç getiremiyorum”. Hallac talebelerinden birine de şöyle yazmış: “Allah Teâlâ, nefsiyle kaim tek zattır. Kıdemiyile başkasından ayırdır. Rububiyetiyle masivasından tektir. Ona hiçbir şey karışamaz.”⁷⁷ Hallac’a göre: “İlâhiyyetin beşeriyete, beşeriyetin ilâhiyyete karışacağını zan eden kâfirdir.”⁷⁸

Keşfu ’l-Esrâr ve Uddetu ’l-Ebrâr’da vahdet-i vücûd konusu işlenmemiştir. Daha önce ele alındığı gibi Meybudî fenâ meselesine genişçe yer vermektedir.

75. Meybudî, II, 356.

76. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 214. (L. Massignon, *Ahbarü’l-Hallac*, s. 21 den)

77. L. Massignon, *Ahbarü’l-Hallac*, s. 22-29 dan (Süleyman Ateş, a.g.e,s. 214)

78. L. Massignon, *Ahbarü’l-Hallac*, s. 47 den (Süleyman Ateş, a.g.e, s. 214.)

F. Rü'yetullah

Rü'yet, İlahî tecellileri bu dünyada, ruh âleminde kalb gözü ile temaşa etmek ve bazı ayet ve hadislerin delâletiyle Allah Teâlâ'nın kıyamet günü, kendine inananlar tarafından görüleceği inancından ibarettir.⁷⁹

Kur'an-ı Kerîm'de rü'yetin vuku bulacağına delâlet eden ayetler nazil olmuştur. "Yüzler var ki o gün ışıl ışıl parlar" (Kıyâmet, 75/22) "Rabbine bakar" (Kıyâmet, 75/23) ayetleri, Kur'an-ı Kerim'de rü'yetin ahirette olacağına en açık bir surette delâlet eder. Ehl-i sünnet âlimlerinin tamamı bu iki ayeti delil göstererek müminlerin Cenâb-ı Hakk'ı ahirete görecekleri mânâsını içerdiğini ifade etmişlerdir.⁸⁰ İbn Abbas, "Müminler apaçık bir şekilde hicapsız olarak Rablerine bakarlar" der.⁸¹ Şu halde müminler ahirette Cenab-ı Hakk'ı ayan beyan göreceklerdir. Ehl-i sünnet görüşüne mensup müfessirler ayetleri bu manada tefsir ettikleri gibi, aynı manayı teyid eden hadislerde rivayet edilmiştir.⁸²

Meybudî, rü'yet kelimesi yerine farsça rü'yet manasını ifade eden "didar" kelimesini de kullanır.⁸³ "Cennet Rü'yetullah ile güzeldir.⁸⁴ Ahiretin güzellikleri de cennet ve rü'yetullahtır.⁸⁵ Müminlerin cennette en büyük mutlulukları Allah Teâlâ'nın cemalini müşahede etmektir"⁸⁶ demekle Onun ehl-i sünnet müellifleriyle aynı görüşü paylaştığını görülür. Yine Meybudî şeyhi sayılan Pîr-ı Tarikat Herevî, "Mukarrebler ve Allah Teâlâ'nın has dostları onun rü'yet-i cemalini bir lahza temaşa etmeyi bile cennetin nimetlerine değişmezler"⁸⁷ demekle aynı görüşü benimsediğini açık bir şekilde ifade etmektedir.

79. Rü'yet meselesi hakkında geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s. 320; Serrac, a.g.e. s. 428; Hucvirî, a.g.e. s. 427; Kelâbâzî, a.g.e. s. 44, 171; Ubbadî, a.g.e., 175; Ma'îrî. Ebû Ali Zeynuddîn Ali, *Sirâcu'l-Kulûb ve İlâcu'z-Zunûb*, Beyrut, 1310, I, 250; Matûridî, *Kıtabu't-Tevhîd*, s. 77-85; Ubbadî, a.g.e. s. 175; Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadîste Rü'yet Meselesi*, Ankara, 1974, s. 7.

80. Bursevî, a.g.e, VIII, 393.

81. Meybudî, a.g.e X, 305.

82. İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Hâdî'l-Ervâh*, II, 71.

83. Meybudî, a.g.e., I, 197.

84. Meybudî, a.g.e., I, 27.

85. Meybudî, a.g.e., I, 550.

86. Meybudî, a.g.e., IV, 281.

87. Meybudî, a.g.e., VIII, 250.

“İyi iş, güzel amellerde bulunanlara iyilik ve bir de ziyade vardır. Onların yüzlerine ne bir toz ve ne de bir zillet bulaşır. Onlar cennet ehlinden olup orada daimidirler.” (Yûnus, 10/26). Ehl-i sünnet görüşünü benimseyen müfessirler, buradaki ziyade'nin Allah'a nazar mânâsına geldiğini ve bu ayeti, Hak Teâlâ'nın kıyamet günü müminler tarafından görüleceğini ispat eden bir delil olarak kabul etmişler ve bu delili aklî yönden de teyid ve takviye etmişlerdir.⁸⁸ Taberî, ziyade, kelimesinin Allah'a nazar etmek manasına geldiğini, Ebu Bekr es-Siddîk, Amir ibn Sa'd, Said İbn Nimrân Huzeyfe, Ebu Mûsâ el-Eş'arî, Ubeyy İbn Ka'b, Ka'b İbn Uca, İbn Abbas, Ali İbn Ebî Talib, Katâde, Abdurrahman İbn Ebi Leylâ ve Ebu İshak, Mücahid gibi birçok sahabiden değişik isnadlarla nakletmiştir.⁸⁹

İmam-ı Şafii Hazretleri'ne göre, “Hayır, hayır doğrusu onlar o gün Rablerini görmekten mahrumdurlar.” (Mutaffifin, 83/15) ayet-i Kerîmesi Allah Teâlâ'nın dostalarının kıyamet gününde kendisini göreceklere dair açık bir delilidir.⁹⁰

Rû'yet konusunda, Hz. Peygamberden Kur'an ayetlerini tefsir ve teyid eden bir çok hadis de nakledilmiştir. Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte: “Bazı kimseler Hz. Peygamber (s.a.v.) : Ya Rasûlallah, Kıyâmet gününde Rabbimizi görür müyüz? “diye sordular. Hz. Peygamber'e (s.a.v.): ‘Bedir gecesi ayı görmek için itişip kakışır, birbirinize zarar verir misiniz? dedi. “Hayır yâ Rasûlallah, diye cevap verdiler. Hz. Peygamber ‘tekrar bulut yok iken güneşi görmek için birbirinize zarar verir misiniz?’ diye sordu. Onlar yine ‘hayır yâ Rasulullah’, dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: İşte bedir gecesi ayı, ve bulutsuz günde güneşi rahatça gördüğümüz gibi Rabbimizi göreceksiniz.”⁹¹ Müslim'in naklettiği bir hadiste de Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Cennet ehli cennete girdiği zaman, Allah Teâlâ onlara şöyle hitap eder: ‘Başka bir şey istiyor musunuz? Size ziyade edeyim.’ Onlar da derler ki: ‘Yüzümüzü ağartmadın mı, bizi cehennemden kurtarıp cennete sokmadın mı?’ Bunun

88. Talat Koçyiğit. *Kur'an ve Hadiste Rû'yet Meselesi*, s. 47; Talat Koçyiğit. *Hadisçilerle Kelâmçılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1989, s. 176.

89. Taberî Muhammed b. Cerir, *Tefsiru'l- Taberî Camiu'l-Beyan an Tevili'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988, XI, 104-108.

90. Meybudî, a.g.e., X, 416.

91. Muslim, *îmân*, 299.

üzerine perde kalkar ve Rabblarını görürler ki o zamana kadar onlara bundan daha tatlı bir şey verilmemiştir. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) İyi iş, güzel amellerde bulunanlara iyilik ve bir de ziyade vardır.”⁹² Ayet-i kerimesini okudu. Meybudî, şu hadis-i şerifi de kaydeder: “Cenetliklerin derecesi en düşük olanları bahçelerine, işlerine, nimetine, hizmetçilerine ve koltuklarına bin yıllık mesafeden bakanlardır. En üstünleri de Allah’ın yüzüne sabah, akşam bakanlardır.”⁹³ Resûlullah (s.a.v.) bunu dedikten sonra “ Öyle yüzler var ki o gün parlayacaktır, Rablerine bakacaklardır.” (Kıyâmet, 75/22-23) ayetlerini okudu.

Ehl-i sünnet görüşüne mensup âlimler, Allah Teâlâ’nın ahirette müminler tarafından görüleceği fikrini ileri sürerken, önderliğini mutezilenin yaptığı havaric ve bazı mürcie fırkaları ise Cenâb-ı Hakk’ın ahirette görülmeceğini ve görülmesinin imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁴ “Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte bizimle buluşmağa gelip de Rabbi onunla konuşunca ‘Rabbim, bana görün, sana bakayın!’ dedi (Rabbi) buyurdu ki ‘Sen beni göremezsin lakin şu dağa bak, eğer o yerinde durursa, sen de beni göreceksin’ Rabbi dağa görününce onu darmadağın etti ve Mûsâ da baygın düştü.” (Arâf, 7/143) Mutezilenin ayet-i kerîmedeki “*leb*” kelimesi, nefyin sonsuzluğunu ifade eder” sözü asılsızdır. Batıl olduğunu Cenâb-ı Hakk’ın Yahudilerin sıfatı hakkındaki “Hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir” (Bakara. 2/95) ayetinde geçen “*Len*” kelimesi delâlet eder. Zira onlar kıyâmet gününde ölümü temenni ederler ve derler ki “*Ey Mâlik, Rabbin bizim işimizi bitirsin(bizi yok etsin)*” (Zuhruf, 43/77) ve “*Keşki onunla(ölümle) her iş olup bitseydi*” (Hâkka. 69/27) Bu ayette, Mûsâ (a.s) nun görme arzusuna karşı Cenâb-ı Hak “*beni göremezsin*” demişse de bu ‘beşer gözü ile dünyada göremezsin, yoksa ahirette de göremezsin’ demek değildir. Zira Eğer rü’yet imkansız bir şey olsaydı. Hz. Mûsâ böyle bir talepte bulunmazdı. Çünkü bir peygamber için, Allah Teâlâ üzerine caiz olmayan şeyleri istemek mümkün olmaz. Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ’nın görme isteğine karşı daimilik ifade etmeyen mânâda “*len terâni*” (beni göremezsin demiş, katiyyet ve devamlılık ifade eden manada “*lâ terâni*” (beni hiçbir zaman ebediyen göremezsin) veya “*lestu bi- mer’iyyin*” (ben görünücü değilim) “*lâ*

92. Müslim, *İman*, 297.

93. Tirmizî, *Cennet*, 17.

tecîzu rü'yeti" (görünmem caiz değildir, imkânsızdır) dememiştir. Her iki mânâ arasında fark vardır ve bu da Allah Teâlâ'nın dünyada değil, ahirette görüleceğine delâlet eder.⁹⁵

İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725), âlimlerin, Allah'ın dünyada görülmesinin mümkün olamamasının hikmetleri hususundaki görüşlerini şu şekilde nakleder:

1- Dünya, din ve Allah düşmanlarının yurdu ve kâfirlerin cennetidir.

2- Eğer, dünyada müminler Allah'ı görüp, kâfirler görmezse, bu durumda, kâfirler, Allah'ı görebilseydim, kesinlikle ona karşı kulluğumu yerine getirir ve ibadette bulunurdum, diye itiraz edebilirlerdi.

3- Gerçekten görülmeyene karşı duyulan özlem, görülen için duyulan özlem gibi değildir. Görülmeyen daha çok aranır ve arzu edilir.

4- Dünya geçim yeridir. Eğer insanlar dünyada Allah'ı görebilselerdi, bu sebeple iş ve güçlerini bırakıp sürekli Allah'ı görmek arzu ederlerdi. O zaman da dünyadaki sosyal hayat bozulurdu.

5- Bu rü'yet meselesi baş gözüyle değil, kalp gözüyle olacaktır ki, melekler de müminlerin kalplerinin saf ve parlaklığını müşahede etsinler.

6- Dünyada görülmemesinin sebebi, Allah Teâlâ'nın yüceliğinin takdir edilmesi içindir. Zira yasaklanan her şey yücedir.

7- Cenâb-ı Hakk'ın bu dünyada görülmesinin mümkün olmaması, Allah Teâlâ'nın kullarına olan merhametindedir. Çünkü insanlar bu dünyada kıskanç olarak yaratılmıştır. Şayet Allah bu dünyada görülebilseydi, müminin kalbi, başkası da görebilecek diye çatlardı. Bu tıpkı, Hz. Mûsâ (a.s.)'ın Allah'ı görmeyi istemesi üzerine, dağın bunu kıskanarak paramparça olmasına benzer.⁹⁶

Şu halde mutasavvıflara göre, insanın beşer olarak dünyada Cenâb-ı Hakk'ı görmesi mümkün değildir. Ancak ahirette görebilir. Kur'an-ı Kerim'de varid olan ayetler ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edilen hadisler bunu teyid etmektedir.

94 -Talat, Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, s. 7.

95. Meybudî, a.g.e., III, 727 ; İbn Cevzi Ebu'l-Ferec a.g.e., II, 55; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar arasındaki Münakaşalar*, s. 174.

96. Bursevî, a.g.e, I, 141.

II. SEYR U SÛLÛK VE KAVRAMLARI

A. Seyr u sülûk

Seyr u sülûk, lugatte yola girmek, yol tutmak, yol almak demektir. Tasavvuf ıstılahında ise, bir mürşide intisâb eden salikin, nefsini fenâ huyların hepsinden temizleyip, buna karşı ilim, hilm, haya, rıza ve adalet gibi iyi huylarla tezyin etmesidir. Kısacası mürîdin dervişliğe başlayışından vuslatını, tasavvufî yolculuğunu tamamladığı mevkiye kadar yaptığı mânevî ve kalbî yolculuğa verilen isimdir. Hak yolda yürüyenlere *sâir*, *sâlik*, veya *seyyâr* denilmektedir. Sâlik, nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu manevî yolculukta mesafe kateder. Seyr u sülûkun gayesi şahsi arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini ilâhî irâdenin hâkimyeti altına sokması, bu suretle başkasına rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan derecesine varmasıdır. Tasavvufta manevî yükseliş için ferdi gayret esas olmakla beraber, terbiye metotları fertlerin karakter yapılarına göre farklılık arz etmektedir.⁹⁷ *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* 'da seyr u sülûk konusu geniş bir şekilde ele alınmış ve incelenmiştir.

Meybudî "*Allah yolunda hicret edenler*" (Hac. 22/58) ayet-i kerimenin tefsirinde, iki türlü seyr ve seyahat olduğunu söylemektedir. Kendisine göre, bunlar zahirî sefer, manevî seferdir. Zahirî sefer, sâlikin kendi şehir ve evine veda etmesidir. Meybudî sâlike muhâcir de demektir. Manevî sefer, sâlikin, dünya, ahiret ve bütün aleme veda

97. Seyr u Sülûk konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s. 288; Gazalî, *Mecmûu Resâil*, s. 47, 101; Ubbadî, a.g.e. s. 248; Neseî. *Kitabu'l-İnsânî'l-Kâmil*, s. 84; Neseî. *Keşfu'l-Hakaik*, s. 119; Seccâdî, a.g.e., s. 245; M. Ali Aynî, a.g.e., s. 229; Tehanevî, a.g.e., II, 686; Mehmet Ali Aynî, a.g.e., s. 226; Abdalbâki Gölpinarlı, a.g.e., s. 306; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 287; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 209; Dilaver Selvî, *Kur'an ve Tasavvuf*, İstanbul, 1997, s. 285; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 147; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 467; Mustafa Tahraî, s. 21-36; "Mevlanâ ve İbn Arabî Üzerine Söyleşi," *İslâm*

etmesidir. Zahir hicrette yol azığı, yiyecek ve içeceklerdir. Manevî seferde, ise yol azığı Allah'ın lütuf azığıdır. Zahir hicrette, menzil mağara; batın hicrette ise menzil sâlikin kendi ihtiyarını terk etmesidir. Zahir hicret Mekke'den Medine'ye; manevî hicret nefsin ızdırabından, kalbin sakinleşmesine kadardır.⁹⁸ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Gerçek muhâcir, Allah'ın nehyettiği şeylerden uzaklaşan kimsedir.”⁹⁹ Meybudî, bu hadis-i şerifi tefsir ederken Hz. Peygamberin şöyle dediğini kaydeder: “Sâlik, cefâ mahallesinden safâ yoluna hicret eden, vefâyı kendine rehber edinen, kötülüğü ve kötülerini bırakıp, iyiliğe ve iyilere bağlanan, şeriatın yasak ettiği şeylerden sakınan, gönlü hüznü ve pişmanlık ile dolan, gözlerinden hasret göz yaşları akan kimselerdir.” Meybudî şöyle devam eder: Bu kimselerin mükâfatı hem dünyada hem ahirete verilecektir. Dünyadaki rızıkları halâvet ve ma'rifet; ahiretteki mükâfatları ise Cenâb-ı Hakk'ın rü'yeti cemâlini müşahede etmektir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah onları en güzel bir rızıkla besleyecektir” (Hac. 22/58) Sâlikler, ahirette izzet perdesinin altına getirilip, bütün arzuları yerine getirilir, *Rıza hil'atı* kendilerine giydirilir ve kendilerine, “Benim için çektiğiniz eziyetlerin hepsini bilirim, benim yolumda çektiğiniz sıkıntıları hesaplarım, gözlerinizden akan göz yaşları görüyorum.” diye nida edilir. O esnada Hz. Dâvud (a.s.) ‘a “Dâvud kalk kendi hoş sesin ile dostlarımızı *lütuf Bostan*’ında misafir et” denilir. Meybudî bunu şu sözlerle ifade eder: “Sübhanallah o nasıl bir sofradır? O nasıl bir davettir? O Rahman'ın ziyafetidir. Mürîd murâda kavuşmuş, kuş yuvasına doğru uçmuş, ezeli dost perdeyi kaldırmış, işte Rab ve kul, kul ve Rab.”¹⁰⁰

Meybudî'ye göre zahir hicret iki sebep için yapılır:

- 1-Kendi vatan, memleket, mal ve çocuklarından ayrılıp ilim tahsil etmeye gitmek.
- 2- Mal, mülk ve para kazanmak için vatan, memleket ve çoluk çocuğundan ayrılmak.

Dergisi, yıl, 14, sy., 160, İstanbul, 1996.

98. Meybudî, a.g.e., VI, 407.

99. Buhârî, *İman*, 4, 5; Ebû Dâvud, *Cihad*, 2.

100. Meybudî, a.g.e., VI, 408.

Manevî sefer, nefisten kalbe kalbten sırta, sırdan ruha, ruhtan Hakk'a ulaşmak için yapılır.¹⁰¹

Mutasavvıflar manevî seyri dört mertebede açıklamaktadırlar.

1- *Seyr ila'llah*: Hakk'a doğru yürümektir. Sâlik Hakk'ı tanıyınca yani "*fenâ fillah* haline varınca bu yolculuk tamamlanmış olur.

2- *Seyr fi'llah*: Hakk'a yürümektir. *Seyr ila'llah* bittikten sonra başlar ve sonsuza dek devam. Sâlik Hakk'ın sıfatları ile vasıflanarak ve Allah'ın ahlakıyla ahlâklanarak en yüksek mertebeye ulaşır.

3- *Seyr maallah*: Sâlikin her vasıl olduğu derecede Allah ile olan seyridir. Bu seferin sonu *aynu'l-cem* derecesinde bütün ikilikler zâhiren ve manen yok olmuş olur.

4- *Seyr anillah*: Bu seyrin en yüksek derecesi olup Hakk'tan tekrar halka dönmeyi ifade etmektedir. Buna fenâdan sonra bekâ, cem' den sonra fark da denilmektedir.¹⁰²

Niyaz ve naz seferinden de söz eden Meybudî, niyaz seferi Hz. Muhammed'in, küffarın elinden kurtulmak için Mekke'den, Medine'ye hicret etmesi, naz seferi ise Ümm-i Hanî'nin (Hz. Peygamberin amcası Ebû Talib'in kızıdır. Hz. Peygamber bu hanımın evinden miraca çıkmıştır.) evinden, *Mescid-i Aksa*'ya, oradan dünya asumanına kadar, dünya asumanından *Sidre-i Münteha*'ya, oradan da *Ka'b-ı Kavseyn Evedna*'ya kadar yükselmesidir.¹⁰³

Meybudî, "*Mûsâ uşağına demişti ki, "Durmayıp ya iki denizin birleştiği yere varacağım veya uzun bir zaman yürüyeceğim."* (Kehf, 18/60) ayet-i kerîmenin tefsirinde şu fikirleri öne sürer: Hz. Mûsâ (a.s.)'ın dört çeşit seferi var. Biri *sefer-i hereb* (kaçma seferi), "*Sizden korkunca aranızdan kaçtım.*" (Şuarâ, 26/21" ayet-i kerîmesi buna delildir. İkincisi *sefer-i taleb* (arama isteme seferi), nitekim ayet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur: "*Oraya gelince o mübarek yerdeki vâdinin sağ kıyısındaki ağaçtan kendisine şöyle seslendi: 'Ey Mûsâ, âlemlerin Rabbi Allah benim, ben'*" (Kasas, 28/30) üçüncüsü sefer-i

101. Meybudî, a.g.e., I, 581.

102. Cürçânî, a.g.e., s. 119.

tareb (sevinç seferi), zira Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: “*Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte bizimle buluşmağa gelip de Rabbi ona komuşunca*” (A`raf, 7/143) Dördüncüsü *sefer-i ta`b* (meşakkat ve zorluk seferi), “*Andolsun ki, bu yolculuğumuzdan (epey) yorgunluk çektik` dedi*” (Kehf. 18/62) ayet-i kerimesi bunu belirtmektedir.¹⁰⁴

Meybudî'ye göre, Mûsâ (a.s.)'ın dördüncü seferi olan *Sefer-i ta`b*, müridlerin bidayetteki riyâzet ve meşakkat seferine işaret etmektedir. Müridler bu seferi, nefsi, huyu, kalbi ıslah etmek için yaparlar. Nefsin ıslahı, onu şikâyetten şükre sevk etmek, gafletten uyandırmak, anlamsız ve boş şeylerle meşgul ettirmemek gibi üç şeyle olur. Huyun ıslahı da, huyu sıkıntıdan sabra, cimrilikten cömertliğe, ödül beklemekten affa sevk etmek gibi üç şeyle olur. Kalbin ıslahı da, kalbi helâkten emniyete, umutsuzluktan recâyâ, sıkıntıdan huzura sevk etmek gibi üç şeyle olur. Nefs, huy ve kalbi ıslah etmek için de şu üç şeyi yerine getirmekle olur:

- 1- İlme ittiba etmek
- 2- Helâl yemek
- 3- Virde mülâzemet (sımsıkı bağlanmak)¹⁰⁵

Nefis, huy ve kalbi ıslah etmenin de üç çeşit mükâfatı vardır:

- 1-Sır, Cenâb-ı Hak'ın itla'ı ile süslenir.
- 2-Ruh, sermediyet muhabbetiyle yanar.
- 3-Sâlik ledunnî ilme vasıtasız kavuşur.¹⁰⁶

Meybudî'nin nazarında kim sıfatlarını mukaddes şeriatta feda ederse, yani şeriat dairesinde hareket edip onunla vasıflanırsa, hakikat ilminin sırları gönlüne nakşedilir. Nitekim ayet-i kerîmede şöyle denilmiştir: “*Ona katımızdan bir ilim öğretmiştik*” (Kehf. 18/65) Bu ilimden söz eden de muhakkiktir. Muhakkik kendisine bildirileni söyler, sözlerinde nur vardır. Zira en büyük nurdan bir şimşek gönlünde parlamış, marifet çırası

103. Meybudî, a.g.e., I, 194-195.

104. Meybudî, a.g.e., V, 726.

105. Meybudî, a.g.e., V, 726-727.

106. Meybudî, a.g.e., V, 727.

kalbinde yanmıştır. Allah (c.c.) Hz. Hızır (a.s.)'a keramet vermiş, zira kendisine gemi, gulâm, ve duvar işi ayan olduğu gibi gayb sırları da aşikâr olmuştur.¹⁰⁷

Manevî terbiyede ilk hedef, farzları eda ve haramlardan kaçınmak, sonra nâfile ibadetleri yapmaktır. Sülûkta elde edilecek en güzel netice, kulun bütün iradesini Hakk'ın iradesinde fânî etmesi ve kulluk vazifesini ihsan makâmında yerine getirmesidir.¹⁰⁸

B. Bey'at

Bey'at, lugatte her hangi bir satış akdinin, el sıkma ile tamamlamasını ifade eder. Tasavvuf ıstılahında ise bey'at (inâbe, intisab, el alma, el verme, tarikata girme) müridin, mürşidine sadık ve bağlı kalacağına kendisine kayıtsız şartsız teslim olacağına, haramlardan kaçıp, helâl ve hayırlara sarılacağına, günahlardan tevbe ve bir daha yapmayacağına dair söz vermesi ve buna Allah'ı, Resûlunu ve mürşidi-i kâmilî şahid tutması anlamına gelmektedir.¹⁰⁹

Tasavvufta bey'atın temeli, Hz. Peygamberin İslâm'a girmek isteyen kişilerden, cihad ve hicret gibi önemli faaliyetlere katılacak sahâbilerden bey'at almasına dayanmaktadır. Ebû Zur'a, Ubâde b. Sâmit (r.a.)'ın bey'at hususunda şöyle dediğini haber vermiştir: *"Biz, Resûlullah (s.a.v.) Efendimize darlıkta, genişlikte, sevinçli ve kederli hallerimizde her emrini dinleyip itaat etmek üzere, ehli olan birisi iş başına gelince, (hak üzere gittiği sürece) kendisiyle çekişmemeye, her nerede olursak olalım Hakk'ı söylemeye ve Allah için Allah yolunda hiçbir kınayanın kınamasından korkmayacağımıza dair bey'at ettik"*¹¹⁰

107. Meybudî, a.g.e., V, 727.

108. Dilaver Selvi, a.g.e., s. 290.

109. Bey'at konusunda geniş bilgi için bkz. Sühreverdî, a.g.e., s. 79; ; Huart, "Bey'at" md. *İ. A.*, İstanbul, 1986, II, 582-583; M. Ali Aynî, a.g.e., s. 222; Dilaver Selvi, a.g., s. 257; Safer, Baba, a.g.a, s. 28.

110. Buhârî, *Ahkâm*, 43; Müslim, *İmâre*, 41-42; Nesâî, *Bey'at*, 1-5.

Hız. Peygamber (s.a.v) erkeklerden bey'at alırken elini uzatır, ashâbla el ele tutuşurdu. İkinci Akabe bey'atında, ashab geceleyin bir ağacın altında, Hız. Peygamber ile el ele tutarak bey'at etmişlerdir.¹¹¹ Rasulullah, kadınlardan ise sözlü, elin üzerine bir bez parçası sararak, kaptaki suya el batırarak, kapı veya pencere arkasından sözlü olarak, kadın vekil tayin ederek, ortaya bir bez parçası uzatıp ucundan tutarak gibi değişik şekillerde bey'at almıştır.¹¹² Nitekim hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: "Hız. Aişe anlatıyor: 'Resûlullah (s.a.v.) kadınlarla biatı sözle yapıyor ve şu ayette belirtilen şartları koşuyordu' : 'Allah'a hiçbir şeyi eş tutmamaları, hırsızlık yapmamaları, zinâ etmemeleri, evlâtlarını öldürmemeleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düziip getirmemeleri, herhangi bir iyilik konusunda sana âsi olmamaları. (Mümtehine, 60 /12) Hız. Peygamber (s.a.v.)'in eli, hiçbir kadının eline asla değmedi. Malik olmadığı kadınlar, bu şartları kendi sözleri ile ikrar edince Hız. Peygamber (s.a.v.): 'Artık gidin sizinle biat ettik' derdi." ¹¹³

Aralarında çok az farklılıklar bulunmakla beraber, bütün tarikatlarda bey'at gayesi ve yapılış şekli itibariyle hemen hemen aynıdır. Tarikate girmek isteyen kişi, önce kendisinin meşrebine uygun bir mürşid arar, bulduğu şeyhe baş vurur, istihare yapar, şeyh de kendisine müracaat eder tâlibin tarikata girmeye ehil olup olmadığını araştırır. Olumlu bir sonuca varduktan sonra bey'at gerçekleşir. Bey'at sırasında tâlib gusül abdestiyle şeyhin huzuruna varır, diz çökerek oturur. Genellikle diz dize oturan şeyh ve tâlib Mûsâfaha eder gibi el ele tutuşurlar. Şeyh tâlibe önce bütün günahlarından tevbe ve istiğfar etmesi için telkinde bulunur. Ardından üzerinde İlâhî Hak, kul hakkı var ise, bunları eda etmesini öğütler. Mürîd şeyhinin söylediklerini dinler ve bunları yerine getireceğini, kendisine talim ve telkin edilenlere riâyet edeceğine dair Allah adına söz verir. Ve "Allah'ı Rab, Hız. Muhammed'i peygamber, Kur'ân'ı rehber ve şeyhini mürşid kabul ettiğini" ifade ederek şeyhinin mürîdleri arasına katılıp sohbetlere

111. İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kubrâ*, Beyrut, ts., I, 222; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidaye ve Nihâye*, Beyrut, ts., III, 158; Asım Köksal, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1997, VI, 41.

112. Kadınların bey'atı konusunda geniş bilgi için bkz. İbn Kesir Ebu'l-Fidâ İsmail, a.g.e., IV, 318; İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 5-7; Alûsî, Şihabüddin Mahmûd, *Ruhu'l-Meânî*, Beyrut, 1987, XIV, 81; Râzî, a.g.e., XXIX, 267.

113. Buhârî, *Talâk*, 2; Müslim *İmârât*, 88.

katılmaya başlar. Bey’atta bazı tarikatlarda hırka, bazılarında sikke giydirilir. Kadınların bey’atı elle tutuşmadan sözlü olarak yapılır.¹¹⁴

Meybudî, “*Ne yaşlı ne körpe*” (Bakara, 2/68) Ayet-i kerimenin tefsirinde, şöyle diyor: Gençlik sarhoşluğu civanmerdi ilâhî teceliden alıkoymadığı zaman ancak tarıkata sağlam ayak basmış olur. Görmüyor musun Mustafa (s.a.v.)’a vahiy geldiği zaman ne çok genç ne de çok yaşlıydı. Bilindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)’a vahiy kırk yaşında iken gelmiştir. “*Rengi parlak bakanlara sevinç verir*” (Bakara, 2/69) Ayet-i kerimenin tefsirinde ise şöyle diyor: Civanmertler, olgun yaşta tarıkata ayak basmalı ancak o zaman mustakim hareket ederler. Cenâb-ı Hak da onları dostluk rengiyle boyar.¹¹⁵

İmam Rabbânî, kemâl haline varmayan ve kemâlat yollarını bilmeyen müteşeyyihlere takılan tâlibler, bu durumu anlar anlamaz, daha fazla yanlış yola dalmadan hemen mürşidi terk etmek gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁶

C. Sohbet

Sohbet, beraber bulunmak, arkadaş olmak, mürşid ile görüşüp konuşma, âgâh olup Hakk’a kavuşmak anlamındadır. Sohbetin zıddı uzlet ve halvettir. Bazı tarikatlar önceliği uzlete ve halvete bazıları ise sohbeta vermektedir. Mevlevîler ve nakşîler sohbeti bir tarikat esası olarak kabul ederler.¹¹⁷ Şah-ı Nakşibend (öl.791/1388) “Bizim tarikatımız (esas itibariyle) sohbettir. Halvette şöhret, şöhrette âfet vardır. Hayır cemaattedir. Sûfî sohbeta devam ede ede hakiki iman derecesine varacağını”¹¹⁸ belirtmektedir.

114. Hasan Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 196-197.

115. Meybudî, I,229

116. İmam Rabbânî, *Mektûbât*, İstanbul. ts.. I, 32.

117. Sohbet konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e. s. 294; Sühreverdî, a.g.e. s. 209; Dilaver Selvi, a.g.e., s. 368; Safer Baba, a.g.e. s. 253-254;

118. İmam Rabbânî, a.g.e., II, 1466; Câmî, a.g.e. 533.

Meybudî'ye göre, Edebe ile süslenmeyen kul, sohbeta layık değildir. Sohbet üç türdür: Biri Hak ile ki bu muhakkak edebe uygun olmalı; ikincisi insanlarla olan sohbet bunun da bir edebi vardır. Üçüncüsü, nefis ile olan sohbet, bu da edebe muhalefetle olur. Bu edeplerle edeplenmeyen Hz. Peygamber (s.a.v.)'ın yolunda işi yoktur. Cenab-ı Hak Mustafa (s.a.v.)'yı önce edeple süsledi. Zira Resulullah şöyle buyurmuştur. “*Rabbim beni en güzel şekilde edeplendirdi.*”¹¹⁹ Cenâb-ı Hak ile sohbet etmenin adabı şöyledir: Her muamelede ilme göre hareket etmek ve şeriatı yüce tutmak, Sünnete ve ehline saygı göstermek, bid'at ve ehlinden sakınmak, iftiranın yapıldığı yerde bulunmamak, Allah Teâlâ'ya ibadet etmekte vesveselerden riyadan, cehl ve tenbellikten, sünnete uygun olmayan ibadetlerden uzak durmak, nafîle ibadetleri yerine getirmek, bir de Allah Teâlâ'yı gaflet üzere anmamaktır.¹²⁰

Sohbettin zıddı olan uzlet ve halvete gelince, Allah'ın dostları nerede olurlarsa olsunlar, orası kendileri için bir halvetgâh olabilir. Nitekim, Allah Teâlâ, Hz. Yûnus (a.s.)'ı balığın karnında zindana attı. Sonra ismini ona arkadaş yaptı. Zira, Hz. Yûnus (a.s.) balığın karnında şöyle duâ ediyordu: “*Senden başka İlâh yoktur. Seni tenzih ederim.*” (Enbiyâ 21/87) Allah'ın ismi burada onun içinde bulunduğu karanlığın çırası oldu, Allah'ı yad etmek, sıkıntısına arkadaş oldu, Allah sevgisi, onu rahata kavuşturmaya sebep oldu.¹²¹ Şu şiir gönlünde Allah sevgisi olanların durumunu şöyle dile getirir:

عیش او بامهر الله خوش بود   کرچه اندر آب و در آتش بود
آرایش هرچه در جهان مجلس کشت   نام تو چراغ ظلمت یونس کشت

*Her ne kadar ateş ve su içinde de olsa
Omun mutluluğu Allah sevgisiyle idi.
Senin ismin Yûnus'un zulmetinin çırası oldu*

119. Aclunî, a.g.e., I, 70.

120. Meybudî, a.g.e., II, 623.

121. Meybudî, a.g.e., VIII, 313.

*Dünyadaki bütün zînetler meclis oldu.*¹²²

Görülüyor ki, Her ne kadar balığın karnı, zahirde Hz. Yunûs (a.s.) için karanlık ve sıkıntılı bir yer idise de manevîyatta Allah Teâlâ, orayı onun için bir halvetgâh ve huzur yeri yaptı. Yine Cenâb-ı Hak, Nemrud'un ateşini Hz. İbrahim (a.s.)'e; Ebu Bekir-i Sıddîk'e, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile beraber garı halvetgâh yaptı. Her müminin kalbi halvetgâhtır, işte mübarek halvetgâh budur. Allah'ın kalbe diktiği ağaca şeytanın vesvese kuşu, yuva yapamaz.¹²³

Ehli tarafından ve adabı içinde yapılan sohbet, insanda meydana gelen gaflet perdesini kaldırır. Masivâyaya karşı olan ilgisini azaltır. İbadetlere karşı olan ilgisini fazlalaştırır. Kalpteki pası siler.

D. Sâlik

Sâlik, Lugatte, yol tutmak, gidici manasına gelmektedir. Tasavvuf ıstılahında ise, menzil-i maksuda varmak için tasavvuf yolunu tutan, bu yolun getirdiği hususları dünyevî şeylerden üstün tutan ve tasavvufu esas meslek edinen insanlar demektir. Meybudî çoğu zaman sâlik kavramı için, farsça karşılığı olan “*derviş*” ıstılahını kullanır.¹²⁴

Meybudî, “*Kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atmışızdır.*” (A`râf, 7/43) ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle diyor: Bu ayet tarikat civanmertlerinin ve hakikat yolu sâliklerinin sıfatlarına işaret etmektedir. Yüce Allah önce onların kalplerini heva ve bidalardan temizler ki, onlar Allah Teâlâ'nın hükümlerini ve sünnet-i seniyyeyi takip etsinler. Hakikat yolcuları kendi vehm, akıl ve fehimlerine göre değil, murâd-ı ilâhiye göre hareket ederler, iz'ana teslim olurlar, kulakları ile duyduklarını kabul ederler ki,

122. Meybudî, a.g.e., VIII, 313.

123. Meybudî, a.g.e., VIII, 313.

124. Sâlik konusunda geniş bilgi için bkz. Gazalî, *Mecmu'u Resâil*, s. 47; Sühreverdî, a.g.e., s. 76; Seccadî, a.g.e., s. 254; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 451.

teşbihten kurtulsunlar. Cenâb-ı Hak onların kalplerini dünya ve dünya pisliklerinden temizler ki marifet nuru kalplerinde parlansın hikmet çeşmeleri kalplerinde doğsun, halkın dostluğunu kalplerinden çıkarır ki, hep onun ile olsunlar. Birlik hakikatından yürüsünler ve sebeplerden müsebbibe geçsinler. Bunlar sadece birini güürler, birini işitirler, birine kavuşurlar, dilleri zikir ile, kalpleri fikir ile, ruhları sevgi ile dolar.¹²⁵

Keşfu'l-Esrâr'da her fırsatta münacaatına yer verilen Herevî, münacatında şöyle duâ ediyor: Ey tâlibler, koşun ücret yakındır. Ey susayanlar sabredin, çeşme yakındır. Ey garipler nazlanın mizan yakındır. Ey kulun kalbini açan, kalbi açarsan ne olur. Kendinden ruhuma bir merhem sür. Ben kârı nasıl arayayım çünkü iki elim yoksulluk içindedir. Şifa gününde fazlını bana ver.¹²⁶

Meybudî, sâlikleri üç gruba ayırır: Birinci grup, dünyayı elde etmek için hicret eder. İkinci grup ahiret hayatını kazanmak için sefer eder. Bunlar zahitlerdir. Üçüncü gurup, sırf Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak için sefer ederler. Bunlar âriflerdir. Bunlar, nefsin perdelerinden sefer ederek kalbe ulaşır. Sonra kalbin perdelerinden hicret edip, ruha ulaşırlar. Sonra ruhun perdelerinden hicret edip, Hakk'a ulaşırlar. Meybudî bu konuya şu şiiri delil olarak kaydetmektedir:

کفتم کجات جویم ای ماوِ دلستان ؟
کفتا فرار گاه منست جان دوستان .

*Dedim ey gönül bahçesinin ayı, seni nerede arayayım
Dedi benim karargâhım dostların ruhudur.*¹²⁷

Adamın biri Ebu Yezid-i Bestamî'nin huzuruna vardı dedi: “İnsanların senden istifade etmeleri için, niçin sefer etmiyorsun? Bestamî: “Dostum mukimdir onun ile

125. Meybudî, a.g.e., III, 625.

126. Meybudî, a.g.e., III, 610.

127. Meybudî, a.g.e., II, 662.

meşgulüm başkası ile ilgilenemem” Adam: “Yerinde duran su kokuşur.” Ebu Yezid: “Derya oldum olalı yerinde duruyor şimdiye kadar hiç kokuşmadı.”¹²⁸

Meybudî, *Keşfu'l-Esrâr*'ın bir yerinde hakikat saliklerini alimler ve ârifler diye ikiye ayırırken¹²⁹ diğer bir yerinde ise, ubudiyet yolcularını âbid, ârif, muhib diye üçe ayırır.¹³⁰

E. Mürîd – Murâd

Mürîd, lugatte, dilemek ve istemek demektir. Tasavvufî ıstılahta ise, bir mürşide intisab edip, tarikata giren, derviş, bende, iradesi olmayan, iradesini kullanmayan, şeyhinin emin ve iradelerini yerine getiren, kendisi için Hakk'ın irade ettiğinden başka bir şey irade etmeyen, Hakk'ın iradesi önünde ve karşısında kendi iradesini hiçe sayan demektir. Cenaze, onu yıkayan kişinin önünde nasıl iradesiz ise mürîde şeyhinin önünde o şekilde irâdesizdir. Mürîd kendi şahsî irâdesini şeyhinin irâdesinde yok etmektedir. Mürîd çile çekme makamındadır. Murâd ise lugatte, arzu, istek, maksat, dilek, sevgili, tasavvufî ıstılahta ise, çilesini tamamlayıp Hakk'a eren manasına gelir. Murâd mürîde nisbeten daha rahat ve huzur içindedir.¹³¹

Keşfu'l-Esrâr'da nakledildiğine göre, Yakub-i Nehrecurî'ye sordular: Mürîdin sıfatı nedir? Şu ayet-i kerimeyi okudu “*Sırf Allah rızasını dileyerek sabah akşam rablerine dua ederler*” (En'âm. 6/52) ve şöyle devam etti: Kalp yoldur, dost da vatandır. Yolcu vatana ulaşınca ona yol gitmek artık ne gerek. Kalp ile oluncaya kadar mürîddir.

128. Meybudî, a.g.e., II, 662.

129. Meybudî, a.g.e., IV, 26.

130. Meybudî, V, 550

131. Mürîd ve murâd konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s.378; Herevî, a.g.e., s. 119; Serrâc, a.g.e., s. 205; Mevlânâ Hüseyin, *Fütüvvetnâme-i Sultânî*, İran, 1350, s. 75; M. Zeki Pakalın, a.g.e., II, 662; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 377, 388; Safer Baba, a.g.e, s. 198.

Kalpsiz murâddır. Başlangıçta kalpsiz şeriat yolunda gitmek mümkün değildir. Sonunda ise kalb ile kalmak ikiliktir. Bilindiği gibi ikilik de Hak'tan uzaklıktır.¹³²

Meybudî'ye göre, Mürîd teşvik çırası ile gider ve müşahedeye ulaşır. Murâd tahkik mumu ile gider muayeneye ulaşır. Müşahede, kul ile Allah Teâlâ arasındaki engelleri kaldırmaktır. Muayene, hayranlıktır. Nitekim ayet-i kerime şöyle denilmiştir; “*Onlar inanan ve Allah'ı anmakla gönülleri huzur bulan kimselerdir*” (Ra'd. 13/28) Ehl-i tasavvufa göre, bu ayet-i kerime iki grup insandan haber verir; biri mürîd diğeri murâddır. Mürîd vaktini, bazen zikir, bazen namaz, bazen tesbih, bazen de Kur'an okumakla geçirir. Murâd ruhun derinliklerinde Hakk'ın zikri ile ilgilenir, 'ayan okyanusundan dolayı dilin zikir ile uğraşmaya vakti yoktur. Mürîd, din yolunu takip eder fakat kendi zikrinin ipine tutunmuştur. Zikre devam eder, emir ve nehye kulak verir. Murâd, sebepler ve yaratılmışlardan uzaklaşmış ilahi cezbeye özgü olmuştur.¹³³ O halde mürîd şerîât ilmine göre hareket eder, murâd ise Hakk'ın gözetiminde hareket eder.

Herevî, mürîd ve murâd makamında olanları anlaşılması zor söz ve kavramlarla vasfetmektedir. “Mürîdin işi aramak, murâd'ın işi ise konuşmaktır. Mürîdin işi riyazet ile murâdınki inâyet iledir. Mürîd hizmet elbisesini giyer. Murâd vuslat şarabını içer ve dost kurbet (yakınlık) elbisesini giyer. Başkaları ayrılık şarabını içer. Mürîd felekleri ister. Murâd idrâklere hükmeder. Mürîd eziyet çekerek dağ yapar, hazine murâdın ayağına kadar gelir. Mürîd ve murâdın hakikatlerini bilmek isteyen “mürîd” ya harfinin altındaki iki noktadır ve bu da birliktir” sözünü yazsın ve sonrada okusun. Bu iki nokta yok olunca ortada Murâddan başka bir şey yok demektir. Mürîd rahmetli, murâd ise masum (günahsız) dır. Her iki sufi'nin safa devletleri ile huzurlu oldukları açıktır. Kendi arzu illeti ile melûl olup da isteyen kimseyle, makbul, kişi ile meşgul olmayı istemeyen kimselerin her ikisi de dervişin yolunda birer haddini aşmıştır.¹³⁴

132. Meybudî, a.g.e., IV, 36.

133. Meybudî, a.g.e., V, 205.

134. Herevî, *Resâil*, s. 119.

“Mürîd taamın arzusundadır. Taam murâd makamına ulaşanların arzusundadır,” diyen meybudî bu konuya açıklık getirmek için şu menkıbeyi nakleder: “Utbe b. el-Gulâm, Yezid Harun’un talebesiydi. Harun kendisine ‘hurma yeme dedi.’ Bunun üzerine Utbe’nin annesi, Yezid Harun’un yanına vardı. Yezid Harun, o esnada hurma yiyordu. Kadın : ‘Yediğin şeyi niçin oğluma yasaklıyorsun?’ Yezid: ‘Senin oğlun hurma yemenin arzusundadır. Hurma ise bizim kendisini yememizi arzulamaktadır; bize teslim olmuştur.’”¹³⁵ Mürîdler cenneti arzulamaktadırlar. Cennet ise murâd makamına ulaşanları arzulamaktadır.¹³⁶

Meybudî mürîd ve murâd makamında olanların zikirleri için de şu fikirleri öne sürer: Mürîd için ayet-i kerimede şöyle denilmiştir: “ *Beni ann* ” (Bakara, 2/152). Murâd makamında olanlar için ayet-i kerimede ise şöyle denilmiştir: “ *Bende sizi anayım* ” (Bakara, 2/152) Mürîd zikre taliptir. Zikir ise, murâd makamına ulaşmış olanlara taliptir. Mürîd kalbin isteğine göre hareket eder. Kalp murâd makamında olanları talep eder. Şiblî bir zaman yedi gün vecde girdi, hiçbir şey yemedi ve içmedi. Aşk deryasında gark oldu ve kendinden geçti. Şöyle diyordu: “Rabbimin zikri nefsimin taamıdır. Rabbimin senâsı nefsimin libasıdır. Rabbimden haya etmem nefsimin içeceği. Nefsim kalbime feda, kalbim ruhuma fedâ, Ruhum rabbime feda “Vecd hali sona erince ona sordular. Yedi gün hiç yemeden içmeden nasıl geçirdin? “Şöyle cevap verdi:” Ey miskin, sevgilinin zikrinde olan kimse, yiyecek ve içeceği nasıl hatırlar.”¹³⁷

Mürîd, şeyhine kalbini bağlaması ve onda fânî olması, yani “*fenâ fi’ş- şeyh*”, olmalıdır. *Fenâ fi’ş- şeyh*, *fenâ fi’r-resûl* ve *fenâ fi’l-laha* vasıta olmalıdır. Bu sebeple mürîd şeyhinde fânî olmak halinden, Resulullah’ta fânî olmaya yükselmeli, o makamdan da Allah’ta fânî olma mertebesine çıkabilmelidir.¹³⁸ Nitekim, Hz Peygamber

135. Meybudî, a.g.e., I, 32.

136. Meybudî, a.g.e., V, 206.

137. Meybudî, a.g.e., V, 206-208.

138. Şadi Eren, a.g.e, s. 24.

(s.av.) şöyle buyurmuştur: “*Ya Rabbi nefsimi sana teslim ettim, işimi sana havale ettim.*”¹³⁹

Mürîdin mürşidine karşı olan edepleri de özetle şöyle sıralanabilir:

- 1- Kibirleşmekten ve kendisini beğenip üstün görmekten uzak durmalı,
- 2- Mürşidini hiçbir zaman hayalinden çıkarmamalı,
- 3- Kalbiyle bile olsa, şeyhin fiil ve hareketlerine karşı itiraz etmemeli, gafil olmamaya dikkat etmelidir.
- 4- Mürşidine ihlasla muhabbet etmek ve onu örnek kabul etmek gerekir. Bu feyzin artmasına sebeptir.
- 5- Dünyevî ve uhrevî (velilik, keramet sahibi olmak, ermişlik makamına ulaşmak gibi) hiçbir makam ve mevki arzusunda olmayıp, sırf Allah rızasını kazanmak için şeyhe bey’at etmelidir.
- 6- Mürşidi ziyaret ve kendisine hizmet etmek hususunda şu esaslara dikkat etmek tasavvufî edeplerdendir: Abdestli olmalı, günahlarına karşı tevbe etmeli, fatiha ve ihlâs surelerini okuyarak sevaplarını şeyhinin ruhaniyetine hediye etmelidir.
- 7- Şeyhin gıyabında ve huzurunda edebe uygun hareket etmelidir. Şeyhin huzurunda izniyle oturur, izniyle kalkar, izniyle konuşur, sesini fazla yükseltmez. Emrettiği şeyleri hemen yerine getirir.
- 8- Mürîd şeyhin bütün hallerini taklide çalışmamalıdır. Başında geçen iyi ve kötü şeyleri şeyhine anlatmalıdır.
- 9- Şeyhin telkin ettiği zikre devam etmelidir.
- 10- Mürîd bid’at ve gaflet sahibi olanlardan, tarikatı inkâr edenlerden kaçınmalıdır.
- 11- Kısacası mürîd yıkayıcının elindeki ölü gibi kendini mürşidine teslim etmelidir.¹⁴⁰

Mürîdin nefesine karşı olan edepleri de kısaca şunlardır:

139. Buhârî, *Tevhîd*, 34; *Da’avât*, 5,6,8, *Vudu’*, 75; Müslim, *Zikr*, 56, 57, 58; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 8; Nesâî, *Zekât*, 1,73; İbn Mace, *Du’â*, 15; İbn Hanbel, IV. 285, 290, 292, 296, 299, 300, 302.

140. Mevlânâ Halid Bağdadî, *Halidiye Risalesi*, İstanbul, 1987, s. 37-41; Mevlânâ Hüseyin, a.g.e., s. 77.

1- Cenâb-ı Hakk'a karşı olan vazifelerini tam bir sadakat ve doğrulukla yerine getirmelidir.

3- Dini ilimleri öğrenmeli ve gücü nisbetinde öğretmelidir.

4- Yaptığı bütün günahlardan tevbe etmeli, özellikle üzerinde kul hakkı varsa iade etmelidir.

5- Bulunduğu tarikatı üstün kabul etmelidir. Zira başka tarikatlara bağlanabilir.

6- Kalbinde Allah'tan başka ne varsa hepsini atmalı, riyadan sakınmalıdır.¹⁴¹

F. Şeyh - Mürşid

Tasavvuf istilahında şeyh, pîr-i tarikat, mürşid, yol gösteren ârif, insanları halktan Hakk'a ulaştırmada bir rehberdir. Okulda hoca ne ise, dergahta mürşid de odur. Hoca akıl ile meşgul iken, şeyh kalp, ruh ile meşguldür. Bedenin zahirî hastalıklar için nasıl bir doktora ihtiyacı varsa, bâtinî hayatın hastalıklarını, nefsin noksanlarını teşhis ve tedavi etmek için de bir mürşide ihtiyaç vardır. Yalnız şunu da kaydetmek gerekir ki, mürşid, sadece ilâhî hidayete bir vesiledir. Bu sebepten kendisine, vesilelikten fazla makam verilmemek gerek.¹⁴²

Mutasavvıflara göre, bir mürşide, bir şeyhe bağlılık güzel bir şeydir. Fakat bu bağlılık “şeyhim beni her şeyden kurtarır” düşüncesine sevk etmemelidir. Zira Hz. Peygamberin (s.a.v.) kızı veya hanımı veya oğlu olmak bile yetmez. Nitekim Hz. Peygamber kızı Fatma'ya “*Ey Fatma! amelikle kendini ateşten kurtar yoksa, ben de seni kurtaramam*”¹⁴³ Yine peygamber hanımı olmak Hz. Nuh ve Lut'un hanımların kurtuluşuna yetmediği, “*Allah'ı inkâr edenler hakkında Nuh'un karısı ile Lût'un karısını misâl verdi. Bu ikisi, kullarımızdan iki salih kulun (nikâhı) altında idiler, onlara hiyanet ettiler. Kocaları Allah'tan (gelen) hiçbir şeyi onlardan savamadı.*

141. Mevlânâ Hüseyin, a.g.e., s. 209; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 228.

142. Şeyh – Mürşid konusunda geniş bilgi için bkz.; Serrâc, a.g.e., s. 204; Abdulkadir Ahmed Atâ, *et-Tasavvufu'l-İslâmî*, Beyrut, 1407, s. 250; Mevlânâ Hüseyin, a.g.e., 76; Mehmed Ali aynı, a.g.e., s. 218; Selçuk Eraydın, a.g.e., s. 114-; Mahir İz, *Tasavvuf*, s.100; Abdalbârî en-Nedvî, *Tasavvuf ve Hayat*, s. 266.

143. Müslim, *iman*, 348.

(Kendilerine): 'Haydi girenlerle beraber siz de ateşe girin denildi' (Tahrim, 66/10). Nuh'un oğlu için fayda sağlamadığı "Nuh Rabbine seslendi: 'Rabbim, dedi, oğlum benim ailemdendir. Senin sözün elbette haktır ve sen hakimlerin hakimisin' Rabbi: 'Ey Nuh, dedi, o senin ailenden değildir. O yaramaz iş yaptı. Bilmediğin bir şeyi benden isteme, sana cahillerden olmamanı öğütlerim' " (Hud. 11/45-46) ayet-i kerimelerde açık bir şekilde belirtilmiştir.

Mürşidin illa Al-i beyt'ten olma şartı yoktur. Mevlânâ bu konuda şöyle der: "Mürşidin mutlaka sâdâtan olması gerekmez, ister Ömer, ister Ali neslinden olsun fark etmez, ekmele bir zat gavs-ı âzam olur."¹⁴⁴

Mürşidin sıfat ve alametlerine gelince, bunlardan belli başlılarını şöyle sıralanmaktadır.

- 1- Şeyh kâfi miktarda ilme sahip olmalıdır.
- 2- Şeyhin niyeti halis olmalı, etbainin fazlalaşmasıyla gururlanıp sevinmemeli.
- 3- Kimsenin malında ve mülkünde, sahip olduğu nimetlerde, gözü olmamalı. Şeyh cömert olmalıdır. Kendisinin muhtaç olduğu şeyi başkasına verebilmelidir.
- 4- Mürşid, ilâhî emirlere mürîdi cezbederek, nehiyleri de ondan def ederek terbiye etmelidir.
- 5- Hallere ve makamlara ilgi duymamalıdır.
- 6- Kendi esrâr ve kerametlerini izhar etmemelidir.
- 7- Mürîdlerine çok yemek yemeleri için müsamaha etmemeli ve başka şeyhlerle temaslarına mani olmalıdır.
- 8- Ümera ve hükemadan kaçınmak şeyhe vâciptir.
- 9- Zayıf mürîdlerine rıfk ile muâmele etmelidir.
- 10- Salih amellerle vaktini muhafaza etmeli ve daima zikir ile meşgul olmalıdır.¹⁴⁵

144. Mevlânâ, *Mesnevi*, VI, 275.

145. Hanî, Muhammed, a.g.e., s.30-33; Abdalbârî en-Nedvî, a.g.e, s. 269-270.

Meybudî, “*Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını yerler.*” (Tevbe. 9/34) ayet-i kerimenin tefsirinde, “Sakın âlim ilmi öğretmekte ve müşid mürîdi terbiye etmekte dünya malına tamah etmesin. dünya malına tamah etmek, ilmin aynasını karartır, insanın kıymetini noksanlaştırır. Müşidin heybetini, mürîdin kalbinden siler. İlmin kıymetini alçaltır.”¹⁴⁶

İmam Rabbânî’ye göre de şeyhlik postuna oturmak için seyr u sülûk ve cezbe işini kemâliyle hitama erdirmek gerekir. Aksi taktirde nâkis müşitler tâliblerin kabilyetlerini öldürüp yolunu tıkar.¹⁴⁷

G. Ârif

Arif, lugatte, “bilen, anlayan, tanıyan, irfan ve ma’rifet sahibi demektir. Tasavvuf ıstılahında ise arif, Allah Teâlâ’nın sıfatlarını, isimlerini, ve fiillerini müşahede edebilen kimsedir. Müşahede ve temâşâdan hasıl olan bilgiye “*Marifet*” bu bilgiye sahip olma kişiye de ârif denilmektedir. Ârif kendi varlığından fânî, Hak ile bâkîdir. Ârif cehennemden kurtulmak ve cennete girmek için değil, rızâ-ı ilâhî kazanmak için ibadet eder.¹⁴⁸ Meybudî, ârif kavramı yerine bazen agâh, marifet kavramı yerine agahî kavramlarını da kullanmaktadır.¹⁴⁹

Meybudî, ârif ve ma’rifet konusu üzerinde çok durmaktadır. Kendisinin bu konudaki görüşlerini şu şekilde sıralanabilir: Ma’rifet nurunu kulun kalbine koyan Allah Teâlâ’dır.¹⁵⁰ Ârifler can ve gönülden hazine yapar, şuhud hakaikiyle Rabbine kavuşurlar.¹⁵¹

146. Meybudî, a.g.e., IV, 132.

147. İmam Rabbânî, a.g.e., I, 61.

148. Ârif ve Ma’rifet konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî. a.g.e. s.311; Serrâc, a.g.e. s. 35; Kelâbâzî, a.g.e. s. 154; Tehânevî, Muhammed b. Ali, a.g.e., II, 1164; Ubadî, a.g.e. s.166; Seccadî. a.g.e. s.324; Abdulkadir Ahmed Atâ, a.g.e.. s. 373; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 52-53; Safer Baba. a.g.e. s. 17; Abdalbaki Gölpınarlı, a.g.e. s. 25;

149. Meybudî, a.g.e., I, 290.

150. Meybudî, a.g.e., I, 54.

151. Meybudî, a.g.e., I, 522.

Âriflerin görme hususunda üç gözleri vardır:

- 1- Baş gözü, lezzet almak için görür ve fazilet nuru ile doludur.
- 2- Kalp gözü, kalp gözünün görmesi ma'rifet içindir ve kurb nuru ile doludur.
- 3- Ruh gözü, ruh gözü müşahede içindir ve varlık nuru ile doludur. Ârif bu üç göz ile Hakk'a bakar.¹⁵²

Âriflerin gönülleri irfan cennetine benzer, duvarı iman ve İslâm'dır. Müslümanlar arasında hiç kimsenin gönlü Hz. Ebu Bekir kadar ma'rifet ile dolu değildir.¹⁵³ Görülüyor ki, müellif burada Hz.Ebu Bekir (r.a)'ın mânevî derecesinin yüksekliğini vurgulamaktadır.

"Kalplerinden kinden (tasadan) ne varsa hepsini çıkarıp atmışsızdır." (A'râf. 7/43) Meybudî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde, "Cenab-ı Hak ârifleri dostluk rengi ile boyar. Böylece ruhlarının tamamı temizlenir. Onlara bakan göz aydınlanır. Onların ameline bakan her gönül, Allah Teâlâ'ya dost olur" dedikten sonra şu menkıbeyi kaydeder: Sufyan Sevrî (ö.161/777) bir gün hastalandı. Hastalığının delili olan idrarını Hıristiyan bir doktora götürdüler. Doktor inceledikten sonra, şöyle dedi: "Bu zatın ciğeri Allah korkusundan parçalanıp kan olmuş, parçaları mesaneden dökülmektedir. Bir dinde böyle bir zat olursa, o din batıl olmaz. Kelime-i şehâdet getirip Müslüman oldu."¹⁵⁴

Meybudî, "Ey iman edenler, sizler ihramlı iken av hayvanı öldürmeyin" (Mâide, 5/95) bu ayetin tefsirinde ise şunları belirtmektedir: "Hac yapanın ihramı beden ile olur. Arifin ihramı kalp ile olur. Hac yapan ihrama girdiğinde, avlanmak kendisine haram olur. Ârif ise kalbi ile ihramda olduğu zaman, istekler, arzular ve hırs ona haram olur. Kalbin ihramının alâmeti üç şeydir:

- 1- Halktan uzak olmak
- 2- Kendine karşı bigâne olmak
- 3- Kendisini ilgilendirdiği şeye karşı da asude olması. Kalp ihramının meyvesi ise altı şeydir. Bunların üçü ahirete , üçü dünyada olur.

152. Meybudî, a.g.e., VII, 375.

153. Meybudî, a.g.e., X, 330.

Dünyadakiler şunlardır:

- 1- Münacatın halveti.
- 2- Hikmetin ortaya çıkması
- 3- Ferasetin sıhhati.

Ahirettekiler de şunlardır:

- 1- Müşahede nuru
- 2- Lütfun nidası
- 3- Şarab.¹⁵⁵

Bu fikirlere benzer görüşler Hâce Abdullah Ensârî Herevî'de de görülmektedir. ona göre, ârifin cennetteki hissesi üç şeydir: Sema' (işitmek), şarab (içmek) ve didâr, (rü'yet) “*Bir bahçe içinde neşelendirilirler.*” (Rum. 30/15) ayet-i kerime sema'a ; “*Rableri onlara tertemiz bir şarap içirmiş.*” (İnsan, 76/21) ayet-i kerime şarab'a ; “*Yüzler var ki o gün ışıl ışıl parlar. Rabbine bakar.*” (Kiyâmet. 75/ 22-239 ayet-i kerime de didâr'a işaret etmektedir. Sema' kulağın hissesi, şarab dudağın hissesi, didar gözün hisesidir. Sema' vecde gelenlere, şarab aşıklara, didar muhiblere nasip olacaktır.¹⁵⁶ Arif, Allah Teâlâ'yı kendisinin nuru ile bilir.¹⁵⁷

Keşfu'l-Esrâr'da bu konuda Ebu Said Harraz'ın şu görüşlerine yer verilmektedir. Birinin kalbine ma'rifet nuru yerleşirse, iki dünya hayatından endişe etmez. Neye bakarsa Hakk'ı görür, neyi işitirse Hakk'tan işitir. Gönlünü tamamen Allah Teâlâ'ya verir ve onun sevgisi ile nazlanır.¹⁵⁸ Meybudî'ye göre, ise arif her şeyi Allah Teâlâ ile görür.¹⁵⁹

Ârifleri cennetteki tûba ağacına benzeten Meybudî, “Tûba ağacı diğer ağaçlar gibi yılda bir defa meyve vermez. Bu ağaç her saatte, her an meyve verir. Her bir meyvenin rengi, kokusu, tadı da ayrı ayrıdır. Âbidlerin tatlılığı bu ağacın

154. Meybudî, a.g.e., I, 230; Attar, a.g.e, s.224

155. Meybudî,a.g.e., III, 237.

156. Meybudî,a.g.e., X, 311-312.

157. Meybudî, a.g.e., II, 508.

158. Meybudî, a.g.e., V, 563.

159. Meybudî, a.g.e., III, 321.

meyvesindendir. Mürîdlerin kalbindeki neşe, bu ağacın meyvesindendir. Âriflerin sefa vakti bu ağacın meyvesindendir” der.¹⁶⁰

Ayet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: “*Biz İsrail oğullarını oymaklar halinde, on iki kabileye ayırdık.*” (A`raf, 7/160) *Keşfu'l-Esrar*'da nakledildiğine göre, Cafer b. Muhammed bu ayetin işarî manası hakkında şöyle diyor: “Allah Teâlâ ârifin m`arifet gözünde on iki ırmak akıtmış: Birincisi, *aşinâ*, (tanışıklık) sonuncusu *dostluk*dur, geriye kalamı ise: Birincisi ittikatta *sıdk*, ikincisi, amelde *ihlâs*, üçüncüsü *rızâ*, dördüncüsü *ayne'l-yakin*, beşincisi *vecdin sururu*, altıncısı, *berk-ı keşf* (keşif nuru), yedincisi *hayret-i şuhud* (ilâhî tecellileri ve mânâ alemini seyr etmede hayrete düşme hali), sekizincisi *iştîyak-ı şevâhid* (ilâhî tecellileri ve mânâ alemini seyr etmeyi şiddetli bir şekilde arzulama), dokuzuncusu *mutalaa-ı cem*' (sadece Hakk'ı temaşa etme), onuncusu *hakikat-ı efrâd* Hakk'ta fânî olma Hakk'ın vasfı ile sıfatlanma) şeklindedir.¹⁶¹

Meybudî'nin nazarında, ârifin kalbinde marifet çırası yandı mı başkasının haberdar olduğu şey, ona âyân olur, başkasının *ilme'l-yakin* ile bildiği şeyi o, *ayne'l-yakin* ile bilebilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Müminin ferasetinden korkumuz zira o Allah'ın nuru ile bakar.*”¹⁶² Hz. Ömer'in şu meşhur menkibesi de *Keşfu'l-Esrâr*'da bu konuya delil olarak getirilmiştir. Hz. Ömer Medine'de bulunuyordu, ordu komutanı Sariye ise Irak'taydı. Hz. Ömer hutbe arasında Sariye'yi müşahede ederek “*el-cebele, el-cebele*” (dağa, dağa) diye seslenince, Sariye de Hz. Ömer'in sözlerini işitti.¹⁶³

Ârifin zıddı münkirdir. Meybudî'nin nazarında Arifler, Kur'an'ın ezeli sırlarını gönül kulakları ile işitir, Cenâb-ı Hak'ı hakikat gözü ile görür ve onu tanır. Münkirler ise sağır, dilsiz ve kördürler. Gönül kulağına sahip olmadıklarından Hakk'ı işitmezler,

160. Meybudî, a.g.e., I, 256.

161. Meybudî, a.g.e., I, 330.

162. Aclunî, a.g.e., I, 41.

163. Meybudî, a.g.e., II, 758.

hal diline sahip olmadıkları için Hak'a dua etmezler. Sır gözüne sahip değiller ki Hak'ın hakikatlerini görsünler.¹⁶⁴

Meybudî'ye göre, temiz kalbe ve kerim tabiata sahip olan müminler şefkat ve rahmetlerini münkirlerden esirgemeyen kimselerdir. Müminler, münkirlerin iyiliklerini kurtuluşlarını ister, onlar için Allah'ın rahmetini arzularlar. Temiz bir kalbe ve vefaya sahip olmayan münkirler asla müminler için iyilik arzu etmezler, onlara dost olmazlar ve onların huzur bulmalarından rahatsız, zor ve kötü duruma düştüklerinde ise sevinirler.¹⁶⁵ Bunun ile ilgili ayet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: “*Size bir iyilik geldiğinde, onları üzer, başınıza bir felaket geldiğinde buna sevinirler.*” (Al-i İmrân. 3/120)

H. Velî

Velî ve velâyet, kelime ve mefhum olarak Kur'an-ı Kerim'in bir çok yerinde zikredilmiştir. Genel hatlarıyla ortaya konan bu tanım, tasavvuf ehli ve müfessirleri bağlamış olup, bu iki konuda sûfilerle müfessirler genelde, istisnalar hariç birbirini kabullenir görünürler. Velî ve velâyet konusundaki bu uyum, konunun Kur'an-ı Kerim'de özüyle ortaya konulmasından ileri gelmektedir. Sufiler ve müfessirler, velinin, Allah'ın dostluğunu, yakınlığını, özel ihsan ve desteğini kazanmış, dünya ve ahirette ilahî himayeye alınmış kimseler olduğu konusunda hem fikirdirler.¹⁶⁶ Tasavvuf istilahında, velî kelimesi hem *ism-i fâil* hem *ism-i mefûl* sayılması cihetiyle iki manası bulunmaktadır. İsm-i mefûl mânâsına alınırca, Allah'ın gözettiği, koruduğu, kendi nefsiyle baş başa bırakmadığı kimse, İsm-i fâil manasına alınırca, Allah'a karşı ibadet ve taatini yerine getiren kimse olarak tarif edilir.¹⁶⁷

164. Meybudî, a.g.e., I, 95.

165. Meybudî, a.g.e., II, 262

166. Dilaver Selvi, a.g.e., s. 132-133.

167. Velî konusunda, geniş bilgi için bkz. Kuşeyri, a.g.e. s. 359; Kelâbâzi, a.g.e. s. 79; Hücviri, a.g.e., s. 254; Câmî, a.g.e. s. 68; Kaşânî, a.g.e. s. 78; İbn Arabî, *Fusûs*, s. 49, *Futûhat*, III, 312; Nicholson, a.g.e., s. 112; Sühreverdî, a.g.e. s. 45, 58, 83-85; Taberî, a.g.e., XI, 131-133; İbn Kesir, *Tefsir*, III, 592-593; Razi, a.g.e., XVII, 101-102; Âlusi, a.g.e., VI, 148-150; Dilaver Selvi, a.g.e., s. 132-133; Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî' nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, s. 369.

Birinci mânâya göre, velî bütün işlerini Allah Teâlâ'nın uhdesine aldığı kimsedir. Cenâb-ı Hak veliyi bir an bile nefsi ile baş başa bırakmaz onun işlerini görür ve onu gözetir. “*O salihlerin işlerini üzerine alır.*” (A'râf. 7/196) ayet-i kerimesi buna delildir. İkinci mânâyâ göre, velî Cenâb-ı Hak'a yapılacak ibadet ve taati üzerine aldığı kimsedir. O halde velî, bu iki mânâyâ haiz olan kimse demektir.¹⁶⁸

Meybudî, velilerin sıfatlarını şöyle sıralamaktadır:

- 1- Beyhude konuşmasın diye dili edep ile bağlanılmıştır.
- 2- Her mahalle gitmesin diye ayağı bağlanılmıştır.
- 3- Uygun olmayan şeylere bakmasın diye, gözleri bağlanılmıştır.
- 4- Helâlden başka bir şey yemezler
- 5- Uzuvar kulluk ipi ile bağlanılmış ki kulluk kemerinden başka bir kemer bellerine takmasınlar.¹⁶⁹

Velîler her ne kadar bu vasıflara sahip olsalar, kalpleri nurlansa da şeytanın vesveselerinden kendilerini tamamen muhafaza edemezler. Şeytan bir yol buldu mu, onları şüphe ve günahlara düşürebilir.¹⁷⁰ Şu halde Allah Teâlâ velileri düşmekten değilse bile düştükleri günaha ısrâr etmekten korur. Velî insan olma hasebiyle günah işleyebilir. Fakat hemen arkasından tevbe eder ve günaha ısrâr etmez.

Tasavvufçulara göre, halkı irşad eden veliler olduğu gibi kâinatı idare eden veliler de vardır. Bunlara *Ricalu'l-gayb* denilir. Nicholson, bunları dünyanın nizamını sağlayan mânevî bir zabıtaya ve icra organına benzetmektedir.¹⁷¹ Meybudî, “*Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Resûle ve ulu'l-emre itaat edin.*” (Nisa. 4/59) ayet-i kerimenin tefsirinde, ilim dilinde *ulu'l-emr*, dünya sultanları, ma'rifet dilinde ise din sultanlarıdır. Din sultanları tarikat pîrleridir. Her asrın bir pîri olur ve ona *gavs* denilir.¹⁷² Velî, gerçekten çok büyük ve mânevî makam sahibi olduğu halde, diğer

168. Kuşeyri. a.g.e.. 359.

169. Meybudî. a.g.e.. V, 192.

170. Meybudî. a.g.e.. IV, 316

171. Nicholson. a.g.e.. s. 115.

172. Meybudî, a.g.e.. II, 561.

insanlardan biriymiş gibi görünebilmelidir. Allah Teâlâ'nın velileri, kendi cüz'î iradelerini âdeta terk etmiş, kendilerini Allah'a teslim etmiş kullardır. Düşünce itibarıyla cebrî mezhebinde olmasalar bile fiiliyatta öyledirler. Fark günahlarına sahip çıkmamak anlamında değil, işlerini Allah'a bırakma noktasında cebridirler. Hadis-i kudside konu ile ilgili şöyle denilmektedir: “*Kulum, bana, nafile ibadetleriyle devamlı yaklaşır, nihayet onu severim. Ben bir kulumu sevince onun gözü, kulağı, eli ve ayağı olurum. O, benimle görür, benimle işitir, benimle tutar, benimle yürür.*”¹⁷³ Mevlânâ'nın değişiyle “Evliya hazerâti ayakta iken de Ashab-ı kehf gibi uykudadır. Cenâb-ı Hak onları tekellüfsüz ve zahmetsiz, hatta habersiz olarak sağa sola çevirir”¹⁷⁴

Herevî'ye göre, zeminin süsü ve zineti Allah Teâlâ'nın velileridir. Âlem onlarla süslenmiş ve nakşedilmiştir. Onların kalpleri ise ma'rifet nurları ile aydınlanmış, önelere tarikat ve sünnet caddesi konulmuş, dinin en tanınmış meşhur kişileridirler ve zeminin de sütunlarıdır. Yine Herevî, şu mânidar sözleri sarfeder: “İlâhî senin dostlarının seninle olan zamanları ne güzel, seni anmak için söyledikleri sözleri ne güzeldir. Senin sırrında onların hayatları ne büyük bir şeydir”¹⁷⁵

Cenâb-ı Hakk'ın dostları Rablerinden ne kadar dert, keder, sıkıntı, bela görseler bile bunu hoş karşılarlar. Şiblî'nin bu menkıbesi bu konuda düşündürücüdür. Şiblî “Tasavvufu bir sarayın kapısından uyuyan köpekten öğrendim. Sarayın sahibi dışarı çıktı ve köpeği kovuyordu, köpek tekrar, tekrar geliyordu. Şiblî, kendi kendime ‘bu köpek ne kadar değersizdir’ dedim. Onu kovuyorlar fakat tekrar geliyor.” Allah Teâlâ köpeği dile getirdi, köpek ise şöyle dedi: “Ey şeyh nereye gideyim, ondan başka sahibim yok ki.” Şu şiir bu köpeğin lisan-ı halini güzel bir şekilde ifade etmektedir:

173. Buharî, *Rikak*, 38; İbn Mace. *Fiten*, 16.

174. Mevlânâ, *Mesnevi*, V, 1476.

از دوست بعد جور و جفا دور نباشم
 زیرا که من او را ز همه کس بگزیدم
 ورنیز بیفزاید زنجور نباشم
 ورنه زوبکسی نالم معذور نباشم!

Dosttan yüzlerce cefa ve baskı olsa da ondan uzak kalmam

Bu artsa dahi incinmem

Zira ben herkesten onu seçtim

*Onu başkasına şikayet etsem mazur olmam*¹⁷⁶

Din büyüklerinden biri şöyle dedi: Hz. Hızır (a.s.)'ı gördüm ona "Sen Allah Teâlâ'nın velilerini tanıyor musun?" diye sordum. O da şöyle cevap verdi: "Allah'ın Resûlü vefat ettikten sonra, 'zemin kıyamete kadar artık benim üzerime peygamber gelmeyecek' diye ağladı." Allah Teâlâ şöyle buyurdu: 'Ben bu ümmetten öyle insanlar gönderirim ki onların kalpleri enbiyanın kalpleri üzerinde olur.' Onlardan üç yüz kişi *evliya*, kırk kişi *abdâl*, yedi kişi *evtâd*, beş kişi *nükebâ*, üç kişi *muhtar*, biri de *gavstır*. Gavs vefat ettiği zaman, muhtardan biri yerine getirilir, nükebadan biri o muhtarın yerine geçer, evtad dan biri de muhtarın yerine getirilir. abdaldan bir kişi de evtâdın yerine, evliyadan biri de abdâlin yerine; halktan biri de evliyanın yerine getirilir."¹⁷⁷ Meybudî, evliyanın derece ve sayılarını, Abdullah b. Mes'ud'un rivayet ettiğini öne sürdüğü "Allah'ın halk içinde, kalpleri Hz. Âdem'in (a.s.) kalbi (*hâl, ahlâk ve gidişatı*) üzerinde olan üç yüz, Hz. Musâ'nın kalbi üzerinde olan kırk, Hz. İbrâhim'in kalbi üzerinde yedi, Cebrâil'in kalbi üzerinde olan beş, Mikâil'in kalbi üzerinde üç, İsrâfil'in kalbi üzerinde bir kulu vardır. Somuncusu öldüğünde yerine üçlerden, üçlerden biri öldüğünde beşlerden, beşlerden biri öldüğünde yedilerden, yedilerden biri öldüğünde kırklardan, kırklardan biri öldüğünde üç yüzlerden, üç yüzlerden biri öldüğünde de halktan biri onun yerine geçer. Onların duâları sebebiyle Allah Teâlâ, mahlûkatı diriltir, öldürür, yağmur yağdırır, bitkileri bitirir ve yeryüzüne gelmesi muhtemel belâları defeder." İbn Mesud'a "Allah'ın onların sebebiyle diriltmesi ve öldürmesi nasıl mümkün olabilir?" diye sorulduğunda cevaben: "Çünkü onlar, ümmetlerin çoğalması için Allah'a duâ ederler ve bu sebepten dolayı da ümmetler çoğalır. Zülüm edenlere bedduâ ederler. Allah Teâlâ da onların boyunlarını kırar. Yağmur yağması

175. Meybudî, a.g.e., V. 653.

176. Meybudî, a.g.e., I. 447.

177. Meybudî, a.g.e., II. 561-562.

için dua ederler, yağmur yağar. Bereket için duâ ederler, yeryüzünde onların duâları sebebiyle ekin olur. Duâ ederler ve duâları sebebiyle her türlü belâ yer yüzünden kalkar."¹⁷⁸ Hadis-i şerifine dayandırmaktadır. Görüldüğü gibi Allah Teâlâ'nın bir velisi vefat etti mi yerine manen bir alt derecesinde olanı getirilir. Meybudî'nin naklettiği şu menkıbe bunu teyid etmektedir: Ebu'l-Abbas Kasîb vefat etmeden önce, hizmetçisine: "Kalk Harkân'a git orada *mahmulu'z-zikr* (devamlı zikreden) ve *meçhulu'l-ayn* (bilinmeyen gözden) olan bir zat var, ona Ebu'l-Hasan Harkânî (ö.425/1034) derler. Bizim selamlarımızı kendisine ulaştır ve kendisine şöyle söyle: "Bu davul ve bayrağı Allah Teâlâ'nın izni ile sana gönderiyorum, zemin ehlini de sana emanet ediyorum. Ben ise ahirete gidiyorum."¹⁷⁹

Meybudî'ye göre dünyanın ve ahiretin asıl melikleri Allah'ın velileridir.¹⁸⁰

Meybudî, ebrâr, evtâd, abdâl için şu sözleride kayd etmektedir: Nefsini öldüren kul *ebrâr* dandır, nefesine hücum eden kul *evtâd* tandır. Nefsini kendine musâhhar eden kul, *abdâl* dandır.¹⁸¹ Cüneyd Bağdadî (ö.297/909) ve Ebû Bekir Şiblî (ö.334/945) kendi dönemlerinin evtâdları idiler. Bunlar Bağdat'ta ikamet ediyorlardı. Ebu'l-Abbas Ata ve Ebu Bekr Ketanî, dönemlerinin piri idiler. Bunlar da Mekke'de ikâmet ediyorlardı. O zamanın gavsı da Lübnan dağlarında ikamet eden, Ebu'l-Hasan-ı Harâkânî (ö.425/1034) adında bir zat idi.¹⁸²

178. Aclunî, a.g.e. I, 26.

179. Meybudî, a.g.e., II, 563.

180. Meybudî, a.g.e., II, 563.

181. Meybudî, a.g.e., IV, 59.

182. Meybudî, a.g.e., III, 217.

Velinin kendisini velî olduğunu bilip bilmeyeceği hususunda değişik görüşler vardır. Bir kısım alimler, velînin kendisinin velî olduğun bilirse âkibetinde emin olacağından dolayı kibre düşer, bu sebepten bilmesi caiz değildir demiş; velinin velîliğini bilmeside caiz olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁸³

İbn Haldun'a göre mutasavvıfların kutup ve kutup ile ilgili açıklamalarını Şiilikten veya Şiiliğin bir kolu olan İsmailiye'den alınmış olması mümkündür.¹⁸⁴

Meybudî *Keşfu'l-Esrâr*'da velîlerden sadır olan kerâmet konusuna da değinmektedir. Kendisine göre, velîden sadır olan kerâmet her zaman onun isteği ile olmaz bazen onun isteğiyle ve duası ile olur, bazen isteğinin dışında meydana gelir. Velîliğin şartı kerâmete bel bağlamamaktır. İstikamete talip olmak gerekir. Ebû Ali Cüzcânî, "İstikamet sahibi ol, kerâmet sahibi olmaya çalışma. Çünkü kerâmeti isteyen nefsin, istikâmeti isteyen ise Rabbindir," demektedir. Cüzcânî bu mânâyı teyid etmek için şöyle der: " Bir adam bir bahçeye girse ve her ağacın üstünde bir kuş bulunup açık bir dil ile 'Ey Allah'ın velisi sana selâm olsun derse' bu durum onun için bir aldanma olduğundan endişe etmezse aldanmıştır."¹⁸⁵

Sehl b. Abdullah'ın nazarında kim kırk gün dünya ile alakasını keser ve ihlâslı bir kalple Allah Teâlâ'ya yönelirse, ondan kerâmet zuhur eder. Şayet kerâmet zuhur etmezse ihlâsının eksiliğindedir.¹⁸⁶

Şu halde kısaca şöyle denilebilir, hiçbir velî, nebî mertebesine ulaşamaz. Risâlete mucize, velâyete de kerâmet verilmiştir. Kerâmet, Allah'ın velî kularından sudur eden harikulade hallerdir. Velayet için keramet şart da değildir. Keramet "*hayz-ı*

¹⁸³ . Kuşeyrî, a.g.e., s. 303.

184. İbn Haldun, *Mukaddîme*, Beyrut, ts. s.104.

185. Meybudî, a.g.e., VII, 232; Sühreverdi, V, 54.

186. Meybudî, a.g.e., VII, 232.

ricâl olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁷ Allah Teâlâ, peygamberlerle vahiy ve elçi göndererek konuşur, velî olan kulları ile ilhâm yolu ile konuşur.¹⁸⁸

I. Şehîd

Şehîd, hak yolda, Hak için, Hak sevgisiyle can veren, sevgilisinin tecelli ışığıyla hayata gözlerini yuman, ölmemiş olduklarına şehâdet edilen kimsedir. Şehitlerin naklinde ve gaslinde rahmet melekleri hazır oldukları için, yahut kıyamette geçmiş milletler hakkında istîşhad olunan zatlardan oldukları için yahut vefat etmeyip huzur-u İlahîde hazır ve zinde oldukları için yahutta *alem-i mülk* ve *melekûtu* müşahede eyledikleri için kendilerine şehid denmiştir.¹⁸⁹

İsmail Hakkı Bursevî, şehitleri iki kısma ayırıp şöyle demektedir: “ Maktûl ikidir. Biri *seyf-i zahir* (bilinen kılıç) ile *cihad-ı asgarda* (küçük cihad) maktuldur ki, ona şehit derler. Biri, de *seyf-i batınla* (batın kılıcı) ile *cihad-ı ekberde* (büyük cihat) maktuldur ki ona siddîk derler. Bir kimse bu iki maktulden birine öldü derse Kur’an’a muhalefet ederek âsî olmuş olur.”¹⁹⁰

Meybudî’ye göre, İnanan insanların hepsi mânevî açıdan aynı derecede değillerdir. Bazılarının dereceleri daha yüksek, bazılarının ise daha aşağıdır. Evliyanın marifet makamı, ‘amî müminlerin marifet makamından daha üstündür. Şehitlerin makamı evliya makamından da daha üstündür. Siddîklerin makamı ise, şehitlerin makamından üstündür. Hz. Peygamberin makamı diğer bütün peygamberlerin makamından daha üstündür.¹⁹¹

187. Selçuk Eraydın, a.g.e., s. 124.

188. Şadi Eren, a.g.e, s. 30.

189. Şehid konusunda geniş bilgi için bkz. Seccâdî, a.g.e. s.292-293; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf terimleri Sözlüğü*, s. 490- 491; Safer Baba, a.g.e, s.264.

190. Bursevî, a.g.e, I, 254.

191. Meybudî, a.g.e., IV, 177.

Meybudî, “Allah yolunda ölenlere ölü demeyiniz” (Bakara. 2/154) ayet-i kerimenin tefsirinde : “Şehitlerin fânî ve değersiz dünyadan göçmeleri kendilerine ne zarar verir? Çünkü onlar azizliğe ve Mevla’ya ulaştılar” deyip şu şiiri kaydeder:

کرم من بمرم مرا مگوئید که مرد
کومرده بدو زنده شد و دوست ببرد

Eğer ölürsem bana ölü demeyin

*Zira ölmüş olan onunla diri olur ve dosta götürülür.*¹⁹²

Pir-i tarikat Herevî: “Ey Allah’ım! Uğraşı sen olan kişinin, işi ne zaman biter? Seninle diri olan asla ölür mü? Tendeki ruh eğer senden mahrum olursa tıpkı zindanda olan gibidir. Asıl diri olan seninle yaşayandır,”¹⁹³ deyip şehitlerin şehitlerin mânevî derecelerine başka bir boyut kazandırmaktadır.

Meybudî, “Bilakis onlar hayattadır fakat siz hissetmezsiniz” (Bakara. 2/154) ayet-i kerimenin tefsirinde ise şöyle diyor: “Heybetin rıdası, şerefli omuzlarındadır. Yüce arşın gölgesi de onların üns tekyegâhıdır.”¹⁹⁴ Şehitler hep mahbûb ile meşgul olurlar. Ruhunu, kalbi, vücudu Allah Teâlâ’nın yolunda harcarlar.¹⁹⁵

J. Sıddîk

Meybudî’ye göre de sıdk, her zaman, her yerde ve her durumda doğru konuşmak ve doğru hareket etmektir. Bu sıfatlara haiz olan kişiye de sıddîk denilmektedir.¹⁹⁶

192. Meybudî, a.g.e., I, 422.

193. Meybudî, a.g.e., I, 422.

194. Meybudî, a.g.e., I, 422.

195. Meybudî, a.g.e., VI, 90.

196. Meybudî, a.g.e., VI, 61. Sıdk ve sıddîk konusunda ayrıca geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 210; Ubadî, a.g.e., s.118;

Sıddîkın vasfı olan doğruluk dört şeyde olur:

- 1- *Sözde*. Nitekim ayet-i kerimede Hz. Peygamber (s.a.v.) için şöyle denilmiştir: “Doğruyu getirene” (Zümer. 39/33)
- 2- *Va'dde*. Yüce Allah Hz. İsmail (a.s.)'e şöyle buyurdu: “Çünkü o sözünde duran, elçi bir peygamberdi.” (Meryem. 19/54)
- 3- *Niyette*. Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: “Öyle erkekler vardır ki, Allah'a verdikleri sözde durdular.” (Ahzâb. 33/23)
- 4- *Amelde*. Ayet-i kerimede müminler için şöyle denilmiştir: “İşte doğru olanlar onlardır,” (Bakara. 2/177). Bu dört hasletin tamamı birisinde olursa ona sıddîk denilir.¹⁹⁷

Sıdkın iki derecesi vardır: Biri zahir, biri batındır. Zahir sıdk salabet-i diniye, sünnette göre hizmet, muamelede hasbet olmak üzere üçe ayrılır. Batın sıdk da, söylediğini yapmak, sahip olduğu fazla malı harcamak, sözünde durmak üzere üçe ayrılır.¹⁹⁸

Meybudî, “Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğrularlar beraber olun” (Tevbe, 9/119) ayet-i kerimesinde Allah Teâlâ, takvayı ve takvada da sıdkı emr ediyor. Takva İslâm'ın mayesi, Sıdk imanın kalesidir. Takva Allah Teâlâ'ya olan dostluğun başlangıcıdır. Sıdk, Allah Teâlâ'ya olan dostluğun nişanıdır. Takva abidlerin sermayesidir. Sıdk marifet nurunun alametidir. Kul takvaya sahip oldu mu, sıdkın cemali ona yüzünü gösterir. Sıdkın nişanı şudur: Kul vücudunu ateşe koyar. Yaratılış gemisini yokluk deryasına salı verir. Çocuklarını yetim bırakır, akraba ve aşiretinden uzak durur. Batını temizler, zahiri şeriat nuru ile süsler, sırları Hakk'ın muhabbetiyle dolar. Kalbi dünya muhabbetinden, sırrı ahiretin tamahından hali olur. Ne dünya ne de ehl-i dünya ile bağılılığı kalır.¹⁹⁹

Denilebilir ki, sıdk mertebesine ulaşan kul, muhabbetle Cenab-ı Hakk'a ibadet eder ve karşılığında hiçbir dünyevî ve uhrevî mükafat beklemez. Sonunda Allah Teâlâ'ya vasıl olur.

197. Meybudî, a.g.e., VIII, 422-423.

198. Meybudî, a.g.e., VIII, 13.

199. Meybudî, a.g.e., VII, 387.

SONUÇ

Ebu'l-Fadl Reşiduddîn el-Meybudî H.VI/M. XII. asırda siyasi ve içtimai buhran ve karmaşanın yoğun olduğu bir dönemde yaşamış, olmasına rağmen on ciltlik Farsça İşârî tefsiri *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrârî*, ayrıca *Fusûl risâlesi* ve *Erba'in Hadis* gibi eserleri kaleme alabilmiştir. Bu kadar eserlerine rağmen gerek kendi eserlerinden istifade eden müelliflerin teliflerinde, gerek Farsça, Arapça kaynaklarda hayatı hakkında mufassal bilgiye rastlanmamıştır. Müellifin vefatından sonra kaleme alınmış tabakat kitaplarında ya çok az bilgi bulunmakta veya hiç bilgi bulunmamaktadır. Tefsirinde ve Fusûl adlı risalesinde de hayatı hakkında her hangi bir bilgi yoktur. Ancak müellif tefsirini H. 520/M.1126 yılında yazmaya başladığını kayd etmektedir. Bunda anlaşıldığına göre, müellif hicri beşinci asrın sonu ile altıncı asrın ortalarında yaşamıştır. Kesin olarak nerede doğduğu nerede vefat ettiği ve nerede medfûn olduğu da bilinmemektedir. İran'da Yezd şehrinin Meybud nahiyesinde yaşadığı için Meybudî nisbesiyle anılmıştır.

Müellifin tanınmamasında, Ensârî'nin eserini temel aldığını söylemesi, eserin Ensârî'ye mal edilmesine sebep olmuş, bundan dolayı Meybudî unutulmuştur. Müellifin tanınmamasındaki ikinci sebep ise sünnî itikada sahip olmasıdır. Zira İran M. XIV. asırdan itibaren Şii hakimiyetine girmiş ve böylece sünnî tesir kırılmıştır.

Meybudî'nin tefsirinde ve Fusûl adlı risalesinde hayatı hakkında ayrıntı bilgi olmamakla Meybudî'nin bu eserlerinde şahsiyeti hakkında yeterli tanıtıcı bilgi vardır. Tefsirini şerh ettiği Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö.481/1088)'ye talebe olup olmadığı konusunda da açık bir bilgi yoktur. Meybudî'nin çok yönlü bir âlim olduğu, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, gramer, maanî, şiir ve tarih bilgisine sahip olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Meybudî *ashab-ı hadistendir*. Tefsirinde Hallac-ı Mansûr (ö.309/921) dahil kendisinden önce yaşamış bütün tanınmış sûfilerin söz ve menkıbelerine yer vermesi, ayrıca kendisine *eş-Şeyh*, *Rüknü't-Taife*, *Keşfü'l-Tarika*, *İzzu's-Şeri'a* gibi sıfatlarla anılması tasavvuftaki yerini göstermektedir.

Meybudî'nin fikrî yapısında en etkili şahıs Herevî olduğu söylenebilir. Meybudî manevî yolda yürümenin ve doğru yoldan sapmamanın ancak ilimle olabileceğini kabul eder. Çağdaşı sayılan Abdulkerîm Kuşeyrî (ö.465/1072) Ali b. Osman Hucvirî (ö. 470/1077), Muhammed Gazalî, (ö.505/1111) gibi tasavvufta mutedil bir yol takip etmiş fakat bir kısım sûfiler gibi kaza ve kader konusunda cebir taraftandır. Düşüncelerini açık bir şekilde dile getirmekten çekinmemiştir. Bazı sufi müellifler Hallac-ı Mansur (ö.309-921)'dan ismen söz etmekten çekindikleri halde kendisi tefsirinde yer yer onun söz ve menkıbelerine yer vermiş, ayrıca kendisini övmüştür. Felsefecileri ve ehli sünnet dairesinin dışında bidatçı saydığı mezhepleri de eleştirmekten çekinmemiştir. Yalnız mezhebî taassuba düşmemiştir.

Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrar Meybudî'nin en kapsamlı eseridir. Kendisi, bu eserde Abdullah Ensarî Herevî'nin tefsirini temel aldığını söylemesi, eserin Herevî'ye mal olmasına sebep olmuştur. Ensarî'nin asıl tefsiri günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu tefsirde, Ensarî'nin tefsirlerine her ayette rastlanılmaktadır.

Meybudî ayetleri üç bölüm halinde tefsir etmiştir. İlk bölümde ayetlerin muhtasar meâlî verilir. İkinci bölümde kıraat ihtilaflarına, ayetlerin nüzûl sebeplerine fikhî hükümlere temas edilir. Âyetler, hadisler, sahabeler ve müfessirlerin sözleriyle ayrıca ehl-i sünnet müfessirlerinin metoduna bağlı kalınarak tefsir edilir. Üçüncü bölümde âyetler tasavvufî açıdan tevil edilmiş, müellif bu bölümü sufilerin menkıbeleri, hikmetli sözler ve tasavvufî şiirlerle süslemiştir. *Keşfu'l-Esrâr* tasavvufî kültürü yansıtan unsurlar açısından çok zengindir. Müellif, kendisinden önce yaşamış sûfilerin tasavvufî görüşlerini ortaya koymuş, Herevî'nin Tabakâtu's-Sufiye adlı eserinde kaydedilen neredeyse bütün sûfilerin söz ve menkıbelerine yer verir. Tasavvufî şiirleri yerli yerinde, ustaca kullanır. Nadir olmakla beraber israiliyyata zayıf ve mevzû hadislere yer verir.

Meybudî tefsirinde, *Kutu'l-Kulûb*, *Lumâ* gibi klasik tasavvufî kaynaklardan istifade etmiştir. *Keşfu'l-Esrâr* Farsça telif edilmekle beraber sünnî işari tefsir olması hasebiyle şiî kaynaklarda tesiri görülmemektedir. Yalnız M.XV. asrın meşhur şiî müfessirlerinden Molla Hüseyin (ö.910/1504) eserden nakiller yapmıştır.

Keşfu'l-Esrar dinî, edebî özellikle tasavvufî eserlere kaynak olmuştur. Bunların başında Feriduddîn Attar'ın *Tezîkretu'l-Evliya'sı*, İsmail Hakkı Bursevi'nin *Ruhu'l-Beyân*'ı, Necmüddîn Razi'nin *Mirsadu'l-İbâd*'ı gelmektedir. *Keşfu'l-Esrar* çağdaş Fars araştırmacıları tarafından takdir edilmiş ve H.ş.1325/1946 yılında Ali Asgar hikmet tarafından neşredilmiştir.

Meybudî'nin belirgin özelliklerinden biri, tefsirinde insan konusuna çok yer vermesi, bilhassa insanın manevî yönünü teşkil eden nefis, akıl, kalp, ruh ve sır üzerinde durmasıdır. İnsanı anlatırken Kur'ân ve sünnet telakkisini esas almaktadır. Müellif, insanın manevî yönünü, nefis ve ruh şeklinde ikiye ayırmaktadır. Nefis, ruhun madde ile karışmış kötü duyguların kaynağı olan en alt kuvvetidir. Ruh da nefsin safiyetine kavuşmuş halidir. Nefis; *emmare*, *levvame*, *mülhime*, *mutmainne* olarak dört dereceye ayrılmıştır. Meybudî akli değerlendirirken kalbin akıldan üstün olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, akıl ile Allah'a ulaşılmaz. Vuslâtın aşk ile olabileceğini belirtir. Kalp konusuna da geniş bir yer vermiştir. Yine ona göre kalp ulvî alemdendir yani Rabbanî latifenin mayası, nuru ve Cenâb-ı Hakk'ın zemindeki arşı ve nazargâhıdır. Kalbin *sadr*, *kalp*, *fuad*, *lub* ve *sır* olmak üzere beş derecesinden söz eder. Ruh, nurdan yaratılmış ve yücedir; değişmez. Beden topraktan yaratıldığı için suflidir.

Keşfu'l-Esrar'da, insanın maddî ve manevî hususiyetleri kainât ile mukayese edilir. İnsan, *âlem-i sağır*, kâinat *âlem-i kebir* olarak değerlendirilir. Ayrıca dünyanın geçici olduğu vurgulanıp, kesbî değil, kalbî dünyayı terk öne çıkarılır. Meybudî ölümü, maşuka kavuşma, vuslât ve yeniden doğuş günü olarak görür. Ona göre nimetlerin bulunduğu cennetin yanında manevî nimetlerin bulunduğu ruhanî cennet de vardır. Eserde de en çok manevî cennet üzerinde durulur. Müellife göre cennet ve cehennem elân yaratılmıştır.

Meybudî, tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, hakka tamamıyla teveccüh, sabır, murakabe, rıza gibi usul-i aşere esasları üzerinde çokça durmuş, yeri geldikçe tasavvufun bu on esas ve diğer tasavvufî kavramları âyet, hadis ve sufilerin söz ve menkıbeleri ile izah etmeye çalışmıştır. Bu konudaki görüşleri Abdullah Ensari Herevî (ö.481/1088), çağdaşı Âbdulkerîm Kuşeyrî (ö.465/1072), Ali b. Osman Hucvirî (ö.470/1077), Muhammed Gazalî (ö.505/1111) gibi sufilerle paralellik arz etmektedir. Meybudî'ye göre, tevbede asıl olan kulun günahattan pişmanlık duyması ve taate

dönmesidir. Tasavvuf dünyadan tamamen el etek çekip işi gücü bırakmak, başkasına yük olmak, sufi elbisesine bürünerek insanlardan menfaat sağlamak değildir. Tevekkül ise, halktan hiçbir şey istememektir. Tevekkül yakînin nişanı, imanın esası ve tevhidin meyvesidir. Fazla olan dünya malı, insanı ilimden, maneviyattan ve Allah'a yakın olmaktan alıkoyabilir. Zikir, kalp ve ruhu temizler, kulu huzurlu kılar. Zikir dil ile yapıldığı gibi, kalp, ruh ve beden ile yapılmalıdır. Kul yalnız Allah'a yönelmelidir. Sabır, *mukarebbun* ve *siddiklerin* derecesidir. Murakâbe, kulun daima kalbiyle Allah'a yönelmesi, her zaman havf halinde bulunmasıdır. Rızâ ise, Allah'tan hiçbir şey istememektir. Kim rızâ gemisine binirse huzur sahiline ulaşır.

Meybudî aşk, muhabbet ve dostluk kavramlarına geniş şekilde yer verir. Sevgi temasını çok işleyen Ebu'l-Hüseyin Nuri (ö.295/907), Rabiâtü'l-Adeviyye (ö.185/801), Ebû Bekir Şiblî (ö.334/945), Bayezid Bistamî (ö.262/875), Cüneyd Bağdadî (ö.297/909), Hallac-ı Mansûr (ö.309/921) Abdullah Ensarî (ö.481/1088) gibi sûfîlerin söz ve menkıbelerine çokça yer verir. Muhabbet kavramı yerine aşk, dost ve dostluk kavramlarını da kullanır.

Keşfu'l-Esrâr'da uluhiyet konusunda genişçe yer verilmiş, bilhassa *tevhid, fenâ, bekâ, esmaü'l-hüsna, cem', fark ve rü'yet* konuları işlenmiştir. Meybudî'nin bu hususlarda Herevî'nin tesirinde kaldığı görülür. Ona göre, fenâ fillah'a ulaşmada esas nefsi arzuları yok etmektir. Allah'ın zatını düşünmemek gerekir. Zira insan Allah'ın zatını kavrayamaz Hakiki tevhide akıl ve istidlal yolu ile değil, ancak vahiy, tecrübe ve ilhâm yoluyla varılabilir. Allah'ın isimleri vardır ve bu isimler aynı zamanda onun sıfatlarıdır. Varlıklar Allah'ın güzel isimlerinin tecellileridir. Allah'ın isimlerinden birisi İsm-i Azâm'dır ve bu da gizlidir. Rü'yet, müminler için âhirette vukuu bulacaktır.

Sevr u süluk konusuna da önem veren müellif, zahir ve batın olmak üzere iki türlü sevr olduğunu belirtir. Önemli olan manevî seferdir. Zahirî sefer, sâlikin ikâmet ettiği yere ve ailesine veda etmesidir. Manevî sefer, sâlikin dünya, ahiret ve bütün âleme veda etmesidir. Bunun gerçekleşmesi için sâlik, tasavvufta tecrübe kazanmış bir mürşide bey'at etmelidir. Bey'at için de kırk yaşını tavsiye eder. Sohbet, ehli ile olmalıdır. Sâlik kendi vehm, akıl ve fehmine göre değil, murad-ı İlâhiye'ye göre hareket eder ve iz'ana teslim olur.

Meybudî hakikat sâliklerini, âlimler, âbidler, ârifler, muhibler olarak dörde ayırır. Mürşid, mürîdi terbiye ederken dünya malına tamah etmemelidir. Dünya malına tamah, mürşidin muhabbetini mürîdin kalbinden siler.

Keşfu'l-Esrar'da üzerinde çok durulan konulardan biri de ârif ve ma'rifettir. Marifet nurunu kulun kalbine koyan Cenab-ı Hakk'tır. Ârif kavramı yerine, bazen farsça karşılığı olan "Agah," marifet kavramı yerine de "Agahi" kavramı kullanılmıştır. Allah ârifleri dostluk rengiyle boyar. Onlara bakan göz aydınlanır. Allah'ın veli kulları kalpleri nurlansa da şeytanın vesveselerinden kendilerini tamamen koruyamazlar. Günah işleyebilirler, fakat hemen tevbe eder ve günahında ısrar etmezler. Velî, kerâmet değil, istikamet istemelidir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Meybudî gerek kendi devri, gerek kendinden önceki tasavvuf klasiklerinde tespit edilen sünnî tasavvuf anlayışının takipçisi olmuştur.

- Abdulkadir Ahmed Atâ, *et-Tasavvufu İslâmî Beyne'l-Esâle ve'l-İktibâs Fî Asri'n-Nablusî*, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1407/1987.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbas*, Daru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabî, c. I-II, Beirut, 1301.
- Ağırakça, Ahmed. *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz*. Buruc Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. I-IV, Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Aka, İ, "Yüzyılın İlk Yarısında Timurlar'da Zirâî ve Ticarî Faaliyetler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy, X-XI, İstanbul, 1981
- Aksoy Şahin, *Can İslamic Texts Help to Resolue the Problem of the Moral Status of the Prenate* " *Eubios Journal of and International Bioethics*, c, VIII, Kuala Lumpur 1998
- Ali Asgar Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, terc, Nuri Gencosman, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1994.
- Ali Ekber Basirî, *Dastanha-yı Mesnevî*, ş,y., 1343.
- Alptekin Coşkun, *Büyük Selçuklular, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c., VII, İstanbul, 1992.
- Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, 2. bs. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları no: 190, Ankara, 1991.
- Alusî, Şihabüddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, c. I-XV, Beyrut, 1987.
- Ateş, Ahmed, "Seci" İ.A., M.E.B., İstanbul, 1986.
- Ateş, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdadî ve Mektupları*, İstanbul, 1970.
- İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1992
- İşarî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâfi*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1975.
- Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat A. Ş. Yayınları, İstanbul, 1969
- Attar, Feridüddîn, *Tezkretü'l-Evliyâ*, nşr, Muhammed İsti'lâmi, Çaphane-i Bânk Tahran, 1346.
- Aydın, Hüseyin, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976.
- Ayni, M. Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1341.

- Bahâî, Nurullah, *Risâle-i Bahâiyye*, İstanbul, 1328.
- Beaurecueil, O. P. S. De Laugier de, *Manuscrits d' Afganistan, Ektraidit de, Melanges de Institut Dominicain d' Etudes Orientales*, t.3 , 1956
- Beydeba, *Kelile ve Dimne*, Arapçaya trc., Abdullah b. el-Mukaffa, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- Bilginer, Mahmut Sadettin, *Allah ve İnsan*, 2. bs. Sena Matbaası, İstanbul, 1977.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerimin Meâli Alsi ve Tefsiri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, c. I-VIII, Beyrut, 1991
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, c. I-X, Mektebetü'l-Eser, İstanbul, 1389.
- Caferî, Ca'fer b. Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Yezd*, neşr., İrec Efşâr, Tahran, 1338.
- Câmî, Abdurrahman b. Ahmed, *Nefehâtü'l-Üns*, neşr. Mehdi Tevhidi Pür, ez- İntşarat-i kitab furuşi Mahmudi, Tahran, 1337.
- Cebecioğlu, Ethem, *Hallac-ı Mansûr*, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1988 (Yılda bir çıkarılır.)
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlu*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 1995.
- Coşan, Esat, *Hacı Bektaş-ı Velî Makâlât*, Seha Neşriyat, Ankara, ts.
- Cürcanî, eş-Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, ts. yer belirtilmemiş.
- Deylemî, Şireveyh b. Şehredâr b. Şireveyh, *Firdîvsu'l-Ahbâr*, c. I-VI, Beyrut, 1407/1987.
- Dihhudâ, Ali Ekber, *Lugâtname*, c.I-XXVIII, Tahran, 1346
- Doğrul Ömer Rıza, *Hz. Rabia*, İstanbul, 1976.
- Doksat, Kerem, "Dini ve Mistik Yaşantıların Psikolojisi", *Türkiye Günlüğü*, sy., 45, Ankara, 1997.
- Düzen, İbrahim, *Aziz Neseî'ye Göre, Allah Kâinat ve İnsan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1991.
- Ebû Davûd es-Sicistanî, *Sünen*, c. I-II, Beyrut, 1989.
- Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I, X, Mısır, 1351, 1357.(Tezkire S. Uludağ)
- Elmalı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1936.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.
- Eren, Şadi, *Mesnevi Bahçesinde Tasavvuf*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1996.

- Erkan Arif, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ts.
- Ertuğrul İ. Fenni, *Maddiyyun Mezhabinin İzmihlali*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928.
- Erzurumî, İsmail Hakkı, *Ma'rifetname*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1284.
- Eşrefoğlu Rumî, Abdullah b. Eşref el-İznîkî, *Müzekki'n-Nüfus*, Metin Yayınları, İstanbul, 1996.
- Fazlu Rahman, *İslâm*, 4.bs., çev, Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1996.
- Fenârî, Şemsuddîn Muhammed İbrn Hamza, *Aynu'l-Ayân*, İstanbul, 1325.
- *Vahdet-i Vücut ve İbnu Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.
- el-Gazalî, Ebu Hamid, *İhyau Ulumiddîn*, c. I-IV, III. bs. Daru'l-Kalem, Beyrut, ts.
- *İhyau Ulumiddîn*, c. I-IV, çev, Mehmed A. Müftüoğlu, Tashih, Fikrî Yavuz, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1994.
- *Mecmu'u Resâil*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996.
- *Mükâşefetü'l-kulûb*, Tahkik, Hişâm Semiru'l-Buharî, Daru'l-İhyai't-Tirasi'l-Arabî, Beyrut, 1416/1995.
- *el-Münkizu mine'd-Dalâl* 5. bs. Daru'l-Kütübi'l-Hadis, ş.y., ts.
- *Tasavvufun Prensipleri*, çev: Remzi Barışık, Kılıç kitabevi Yayınları, Ankara, ts
- Geylanî, Abdulkadir, *el-Fethu'r-Rabbanî ve'l-Feyzu'r-Rahmanî* Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403.
- Gölpınarlı, Abdulbâki, *Tasavvuf'tan Dilimize geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1977.
- Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Gümüshanevî, Ahmed Ziyaeddîn, *Camîu'l-Usul*, Mısır, 1321
- Hacı Bektaş Velî, *Makalât*, Haz., Esat Coşan, Seha Neşriyat, Ankara, ts.
- Hamiddullah Mustavfî, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, neşr, Muhammed Dabirî Siyâkî, tahrân, 1336
- el-Hanî, Muhammed Ebu Abdullah, *el-Behçetü's-Seniyye*, İstanbul, 1303
- Harputî, Abdullatif, *Tekmiletu'l-Tenkihü'l-Kelâm*, İstanbul, 1330
- Hasan Sâdât Nasrî, *Piş Goftar-ı ber Kur'an-ı Kerîm ba Terceme-i Nevbet-i Evvel ez Keşfu'l-Esrâr*, İbn Sinâ, ş.y., 1384.
- Herevî, Hacı Abdullah Ensari, *Menâzilu's-Sairin*, Kahire, 1908.

- Suhanân-ı Pîr-i Herât*, IV. Bs. Haz: Muhammed Cevâd Şeri'atî, Sipih, Matbaası, Tahran, 1365.
- Resâle-i Cami'*, Mirvî Matbaası, Yer belirtilmemiş, 1394.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddîn Ali b. Ebi Bekir b. Süleyman, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Daru'l-Kitabi'l-İlmiye, Beyrut, ts.
- Hoca, Nazif, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb al-Asrâr'ı İle Farsça Bâzı Şiirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.
- Huart, "Bey'at", *İ.A.*, c. II, İstanbul, 1986.
- Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb*, Walintin Jokofski, Matbaa-ı Emir Kebir, Tahran, ts.
- Hurremşâhî, Bahauddîn, *Kur'ân Şinâht Mebahisi der Ferheng-i Aferini Kur'ân* 2.bs. Tahran, 1375/1996.
- *Kur'ân Pejehî (Heftad Bahs ve tahkik-i Kur'ân)* Tahran, 1372/1994.
- Hüccetî, Seyyid Muhammed Bakır, *Fihrist-i Nushahâ-yı Hatfî Kitâbhane-i Danişkede-i İlahiyât ve Maârif-i İslâmî Danişgâh-i Tahran*, Tahran 1345.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, Keser Yayınları, Ankara, ts.
- İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre Kaknûs Yayınları, İstanbul, 1998
- *İsâm'da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalın, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- İbn Abbas, *Tefsir*, 2.bs. Müessesetu Kütübi's-Sakafiyye, Tahkik, Raşid Abdulmun'im Beyrut, 1414/1993
- İbn Arabî, *el-Fütûhatu'l-Mekkiyye*, c. I-II, ş.y., Mısır, 1329.
- Fusûsu'l-Hikem*, neşr., Ebû Ala Afifî, Beyrut, 1980.
- İbn Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec, *Hâdi'l-Ervâh*, c. II.
- Menakıbu Hasan Basrî*, neşr, ve tahkik, İhsan Abbas, Kahire, 1952.
- Sıfatu's-Safve*, c.I- IV, Halep, 1973.
- İbn Esîr, *en-Nihaye fi Garaibi'l-Hadis*, c. I-II, Beyrut, ts.
- el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, Daru's-Sadır, Beyrut, 1399/1979.
- İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti Şifâu's-Sâil*, 2. bsm. haz. Süleyman Uludağ, Degah Yayınları, İstanbul, 1984.

-----*Mukaddime*, Mısır, 1322.

İbn Halikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I-VIII, Beyrut, 1968.

İbn Hişam, *Siretü'n-Nebevîyye*, 3. bs. Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu Mısır, 1375/1935.

İbn Kayyım el-Ceziyye, Şemseddîn Ebu Abdullah, *Kitabu'r-Ruh*, ş.y., 1357.

-----*Kitabu't-Tevbe*, nşr., Sabir el- betavî, Daru'l-Cil, Beyrut, 1412.

İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed, *es-Sünen*, c. I-II, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

İbn Sa'd, *Tabakatü'l-kubrâ*, Beyrut, ts.

İbn Seyyidi'n-Nas, *Uyûnu'l-Eser Fî Fünûni'l-Meğazî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, Beyrut, ts.

İbn Sübkî, *Tabakatu's-Şafîyye*, I-VIII, Mısır, 1324/1964.

İbnu'l-Hatib, *Tarihu Bağdad*, I-XIV, Kahire, 1351.

İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab ve Ahbura men Zehab*, I-VIII, Kahire 1350.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida, İsmail, c.I-XIV, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, ts.

İhvânu's-Safâ, *Resâil*, Daru Sâdır, Beyrut, 1377/1957.

İrec Efşâr, *İhtimal-i der Bab-ı Müellifu'l-Esrâr, Mecelle-i Yağma* sy, 14, 1340, s.312.

-----*Seng-i Kabr-i Birader-i Müellif-i Keşfu'l-Esrâr, Mecelle-i Yağma*, Yıl: 20, 1346, s.190-192.

İmâm Rabbânî, Ahmed Serhindî, *Mektûbât*, C. I-II, İstanbul, ts

İsmail Paşa, *Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, C. II Maarif Matbaası, yer belirtilmemiş, 1943.

İz, Mahir, *Tasavvuf*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1969.

İzmirli, İsmail Hakkı *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1339.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, M.E.B., Yayınları, İstanbul, 1992.

Kara, Mustafa, *Din Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 3.bs. Dergah Yayınları, İstanbul, 1990.

-----*Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, C. I, Uludağ Yayınları, Bursa, 1990

-----*Maruf Kerhî, Hareket Dergisi*, sy. 16-17, 1980

Kasım Ganî, *Târih-i Tasavvuf der-İslâm*, 2.bs. Çaphane-i Nakş-ı Cihan, İsfend, 1330.

Katip Çelebi Mustafa ibn. Abdullâh Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunun, 'an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Daru'l-fikr, ş.y., 1402/1982.

el-Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *Kur'ân'da Nâsîh ve Mensûh Var-*

- mıdır? trc. Musa K. Yılmaz, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Keklik, Nihat, *Sadreddin Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no:1208, İstanbul, 1967.
- Kelâbâzi, Ebu Bekr Muhammed, *et-Taaruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Tahkik Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1994.
- Kırca, Celâl, *Kur'ân ve İnsan*, Marifet Yayınları, no:108, İstanbul, 1996
- Kur'an ve Bilim*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989
- Kur'ân ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Konuk, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I-II, Haz., Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Dergah Yayınları, İstanbul, 1987.
- Köksal, Asım, *İslâm Tarihi*, c. I-XIII, İstanbul, 1997.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'ân (Tefsiru'l-Kurtûbî)* Mısır, 1369/1950.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdulkerim, *er-Risaletü'l-Kuşeyriye*, Daru'l-Hayr Mat., Beyrut, 1413/1993.
- Ma'îrî, Ebû Ali Zeynu'd-Dîn Ali, *Sirâcu'l-Kulûb ve İlâcu'z-Zunûb*, Daru Sâdir, Beyrut, 1310. (Kûtu'l-Kulûb'un birinci cildininin hamışinde basılmıştır.)
- Mar'aşî, Mahmûd, *Fihrist-i Nushahâ-yı hatfî Kütübhone-i 'Umûmî HZ. Ayetullah Necefi Mar'aşî*, c. XXV Kum/İran, 1345,1395
- Massignon Lous ve Paul Kraus, *Ahbarü'l-Hallac*, Paris, 1936.
- Maturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, Mektebetü'l-İslâmiye, İstanbul, 1979.
- Maverdî, Hasan Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*. Neşr. Mustafa es-Saka, Daru'l-Fikr, ş.y, ts.
- Mehdî Muhakkîk, "Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr" *Mecelle-i Yağma*, Yıl: 12, (1328), s. 519-523.
- Mekkî, Ebu Talib Muhammed, *Kutu'l-Kulûb*, Daru Sadır Mat., Beyrut, 1310.
- Kutu'l-Kulûb*, çev, Yakup Çiçek, İstanbul, 1998.
- Merçil, Erdoğan Merçil, Erdoğan *Müslüman -Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul

- Üniversitesi yayınları, İstanbul, 1985,
- "*Yezd*" *İ.A.*, XIII, M.E.B., İstanbul, 1986.
- Mevlânâ, Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, terc. ve şerh. Tahiru'l-Mevlevî, Selâm Yayınları
İstanbul, 1967-1972 I-XII
- Mevlanâ Halid-i Bağdadî, *Halidiye Risalesi*, Haz. Yakup Çiçek, İstanbul, 1987
- Meybudî, Ebu'l-Fazl Raşîdu'd-dîn, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, c. I-X, 3.bs.,
neşr., Ali Asgar Hikmet Emir Kebîr Matbaası, Tahran, 1361.
- *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Süleymaniye kütüphanesi, Turhan Sultan böl.
no, 43 (Yazma nüsha)
- *Fusûl*, Ferheng-i İran zemin, neşr., Muhammed Takî, sy., 16, s. 54-89, Tahran,
1349
- Monzevî, Ahmed, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Hattî Fârisî*, c.I Tahran, 1348.
- Muhammed Bâkır es-Sadr, *Kur'ân Okulu*, trc. Mehmet Yolcu, Fecr Yayınları, Ankara,
1996.
- Muhammed Cevâd Şerîat, *Guzide-i Tefsîr-i Keşfu'l-Esrâr*, İntişârât-i Esâtir, Tahran,
1373
- *Fihrist-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr*, Çap-ı Emir Kebir, Tahran, 1363.
- Muhammed Edîb es-Salih, *et-Takva*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1416/1996
- Muhammed Emîn Rayâhî, *Beguşâ-i Râz-i Aşk Guzide-i Keşfu'l-Esrâr-i Meybudî*,
İntişârât-i Suhan, Tahran, 1373.
- Muhammed Mehdî Ruknî, *Letâyif-i ez-Kur'ân-i Kerîm Ber Guzide-i Keşfu'l-Esrâr
Ve Uddetu'l-Ebrâr*, İntişârât-i Âstân-i Kuds, Meşhed, 1365
- Muhammed Mu'in, "*Tefsir-i Farisî Hâce Abdullah Ensârî, Mecelle-i Dâniş*, Yıl:1(1328
s. 66-68.
- Muhâsibî, Ebu Abdillâh el-Haris, *Adâbü'n-Nüfûs ve Yelyhi Kitabü't-Tevehhüm*,
Tahkik, Abdulkadir Ahmed Atâ, Beyrut, 1408.
- *er-Riaye li Hukûkillah*, Tahkik, Abdulkadir Ahmed Atâ, Daru'l- Kütübi'l-
ilmiye, Beyrut, ts.
- Mûnavî, *el-Kevkibu'd-Dürriye*, I-II, 1938, yer belirtilmemiş.
- Mustafa Makribî, "*Keşfu'l-Esrâr*" *Mecelle-i Rahnumâ-yı Kitab*, yıl: 2, s. 519-523.
- Mustavfî, Hamdullah, *Nüzhetu'l-Kulûb*, nşr., Muhammed Dabîr-i Siyâkî, Tahran, 1336
- Mûnavî, Muhammed Abdurrauf, *el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Terâcimi's-Sadâti's-*

- Sûfiyye*, ş.y., 1938.
- Müslim b. el-Haccac, *Sahîhu Müslim* c. I-V, Beyrut, 1983.
- Namekî, Ahmed Câm, *Miftahu'n-Necât*, Tahkik, Ali Fadıl, Tahran, 1373.
- Necmüddin Kubrâ, *Tasavvufî Hayat*, Haz: Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul, 1980.
- Necmuddîn Râzî Daye, *Mirsadu'l-İbâd*, Tahran, 1352.
- Nedvî, Abdulbarî, *Tasavvuf ve Hayat*, çev, Mustafa Ateş, İrfan, Yayınevi, İstanbul, 1974
- Nesaî Ebu Abdurrahman b. Şuayb, *es-Sünen*, c, I-VI, Beyrut, 1991.
- Nesefî, Şeyh Azîz b. Muhammed, *Kitabu'l-İnsan el-Kâmil*, neşr., Marijan Mole, Tahran, Enstitue İran ve Fransa, 1941/1962.
- Keşfu'l-Hakâik*, nşr., Ahmed Mehdî Dâmağânî, Tahran, 1344/1965
- Nicholson (R.N.), *İslam Ve Tasavvuf*, Farsçaya trc.: Muhammed Hüseyin Nihavendî, Tahran, 1341.
- Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Tarihihi*, Arapçaya çev, Ebu ula Afifi Kahire, 1370.
- Studies in İslamic mysticism*, London, 1921.
- Nushahâ-yı Hattî*, Neşriye-i Kitabhane-i Merkezî, Tahran, 1340,1347.
- Ocak Ahmet Yaşar, *Veysel Karanî, ve veysilik*, İstanbul, 1982.
- "Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dinî, Tasavvufî Eğitime Genel Bakış." *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri* 23-25 Nisan 1981, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1981.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut: 7, 5.bs. İstanbul, 1993
- Kur'an'ın Temel Kavramları*, 4. bs. Yeni Boyut, İstanbul, 1995.
- Kuşadalı İbrâhim Halvetî*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1982.
- Mevlâna ve İnsan*, Yeni Boyut, İstanbul, 1997.
- Pakalın, Mehmed Zekî, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1946.
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. I- XXXII, Beyrut, ts.
- Rızâ Enzâbî Nejâd, *Guzîde-i Tefsîr-i Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Müessesesi-İntişârât-i Emir Kebîr, Tahran, 1364.
- Roger Arnaldez, *Mezheb-i Hallac*, farsçaya çev: Abdu'l-Hüseyin Meykede, Tahran, 1992.

- Sadık Rızâzâde Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan*, Tahran, 1946.
- Sa'd-i Şirazi, Şeyh Muslihiddîn, *Gülîstan*, Tahran, 1371.
- Safer Baba, *Istîlâhât-ı Sofîyye Fî Vatan-ı Asliyye Tasavvuf Terimleri*, Hetüen Ketten Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sahâvî, (Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman) *el-Makâsîd el-Hasana fî Beyân-ı Kesîrin min el-Hadis el-Mustahira 'Ala el-Elsina*, nşr., Abdullah Muhammed es-Siddîk Abdulvehhab Abdullatîf, Mısır, 1385/1956
- Said Nefisi, *Sûhanân-ı Manzûm-i Ebû Said Ebu'l-Hayr*, Tahran, 1334.
- Schimmel, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, çev, Ender Güral, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.
- Seccâdî, Seyyid Ca'fer, *Ferhengi-i Lugat u Itlâhât u Ta'birat-ı İrfânî*, Çaphane-i Pirûz, Tahran, 1350.
- Selvi, Dilaver, *Kur'ân Ve Tasavvuf Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1997.
- Senâî-i Gâznevî, Hekim Ebu'l-Mecid Mecdu'd-dîn Adem, *Divân*, neşr, Radvî, Çaphane-i Merv, ş.y., ts.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tusî, *el-Luma' fî't-Tasavvuf*, nşr., R. N. Nicholson, Matbaa-i Berîl, Leiden, 1914.
- Storey, C. A., *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the Indio Oficce. Qur'anic Literature*, London, 1930.
- Perslan Literaturure I, no, 2*, London, 1972
- Sühreverdî, Şihabuddîn Ebu Hafs, *Avârifü'l-Maârif*, Daru'n-Nehri'n-Nîl y.ş., ts. (İhya'nın V. cildi ile beraber.)
- Sülemî, Ebu Abdîrrahman, *el-Mukaddime fî Tasavvuf*, neşr., Yusuf Zeydan, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1407/1987.
- Tabakatu's-Sufiyye*, nşr., Mustafa Abdulkadir 'Atâ, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419.
- Sülemî'nin Risaleleri*, nşr., Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1981.
- Süyütî, Celaluddîn, *Tabakatü'l-Müfessirîn*, Tahran, 1960.
- Şa'ranî, Abdulvahhab, *Tabakatu'l-Kübrâ*, Daru'l-Fikr Neşriyatı, Kahire, 1374/1954.
- Şemseddîn Samî, *Kamusu'l-Âlâm*, I-VI, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1308/1890.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an*, Beyrut,

1988.

Tahrallı, Mustafa, "Mevlanâ ve İbn Arabî Üzerine Söyleşi," *İslâm Dergisi*, yıl, 14, sy., 160, İstanbul, 1996.

----- "Tasavvuf ve Mistisizm Farkı," *Akademi Mecmuası*, s. 21-36, Ekim, 1981.

Tatlısu, Ali Osman, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1972.

----- *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 4.bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989.

Et-Tehânevî, el-Mevlevî Muhammed Ali İbn Ali, *Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünun*, c.I-II, Kalkuta, 1862

Tesbihî, Muhammed Hüseyin, *Fihrist-i Nüşahâ-yı hatî Kütüphane-i Gencbahş Merkez Tahkikât-i Fârisî ve Pakistan*, c.I-III, Rawalpindi/Pakistan, 1350/1971, 1353/1974, 1355/1976.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *es-Sünen*, c. I-IV, Beyrut, ts.

Topaloğlu, Bekir, "Cennet" *D.İ.A.*, c. VII, İstanbul, 1993.

----- "Cehennem" *D.İ.A.*, c. VII İstanbul, 1993.

Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.

Tusterî, Sehl İbn Abdullah, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Mısır, 1329.

Ubbâdî, Kutbeddîn Ebu'l-Muzaffer, *Sufinâme*, neşr., Gulam Hüseyin Yusufî, Bun ı Ferheng-i İran, Tahran, 1347.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Mârifet Yayınları, İstanbul, 1995.

----- "Dünya", *D.İ.A.*, İstanbul, 1994, X, 22-23.

Yakut-i Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, c. V, Daru Sâdir, Beyrut, ts.

Yazıcı, Tahsin, "Tevhîd," *İ.A.*, c. XII/1, İstanbul, 1986.

Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar neşriyat, İstanbul, 1994.

----- "Aşk", *D.İ.A.*, c. IV, İstanbul, 1991.

----- *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul, 1982.

----- "Cem", *D.İ.A.*, c. VII, İstanbul, 1993.

----- *Nefs Terbiyesinde Açlık ve Az Yemek*, Erkâm Yayınları, İstanbul, 1984

----- *Tasavvuf Meseleleri*, Erkâm Yayınları, İstanbul, 1418/1997.

Yiğit, Talât, *Kur'ân ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974

Yunus Emre, *Divan*, Haz., Mustafa, Tatçı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.

Yüce, Abdulhakim, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, ağılayan Yayınları, İzmir, 1996.

Zebidî, es-Seyyid Muhammed Murtaza, *Tacu'l-Arus*, c. X, Mısır ts.,

Zebuhullah Safâ, *Gencine-i Suhân-ı Parisî Nivisân-ı Büzürg ve Müntehabı Asâr-ı Anân*, Tahran, 1984.

-----*Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran, 1351.

